

The Early Neolithic communities in Macedonia*Goce Naumov***K otázce hrnčířských vypalovacích zařízení s rošty
z období Ha C – LT A ve střední Evropě***Tomáš Mangel – Richard Thér – Miloš Gregor***Archaeological narratives in ethnicity studies***Guillermo S. Reher – Manuel Fernández-Götz***K pozdně halštatskému hrobu s dvoukolovým vozem z Kladrub,
okr. Rokycany***Miloš Hlava***A pictorial note on an early La Tène disk brooch from Rubín
near Podbořany, northwest Bohemia***J. Vincent S. Megaw***Evidence of the use of a horn yoke in the Middle La Tène period,
and an analysis of animal finds from La Tène features
in the Velké Zboží and Malé Zboží cadasters, central Bohemia***René Kyselý***Pozdně laténská chata z Ohrozimi, okr. Prostějov***Ivan Čížmář***O Velké Moravě, archeologii raného středověku i o nás samých***Jiří Macháček*

LXVII–2015–3 329–512

ARCHEOLOGICKÉ ROZHLEDY

**ARCHEO
LOGICKE
ROZHLEDY**

ročník LXVII – 2015

sešit 3

Archeologický ústav Akademie věd ČR, Praha, v.v.i.

ARCHEO LOGICKE ROZHLEDY

Archeologické rozhledy LXVII–2015, sešit 3

Vydává Archeologický ústav Akademie věd České republiky, Praha, v. v. i.

Peer-reviewed journal published by the Institute of Archaeology, Prague.

► <http://www.arup.cas.cz/?cat=69>

🇬🇧 <http://www.arup.cas.cz/?cat=69&lang=en>

Abstracting and indexing information: Arts & Humanities Citation Index (Thomson Reuters), Current Contents: Arts & Humanities (Thomson Reuters), SCOPUS (Elsevier), ERIH PLUS

Adresa redakce

Letenská 4, CZ-118 01 Praha 1

Redakční rada – Editorial board

Martin Bartelheim, Andrea Bartošková, Jaroslav Brůžek, Jiří Doležel, Michal Ernée, Luboš Jiráň, Petr Kočár, Petr Květina, Jiří Macháček, Sławomir Moździoch, Martin Oliva, Milan Salaš, Ivo Štefan, Radka Šumberová

Vedoucí redaktor – Editor in chief

Martin Ježek

jezek@arup.cas.cz; tel.: 00420/607942455

Technická redakce

Filip Laval

laval@arup.cas.cz; tel.: 257014321

Pokyny pro autory viz AR 1/2015, s. 168, nebo internetové stránky AR. – Instructions to authors on the AR Internet pages, or in AR 1/2015, p. 168.

Sazba: Marcela Hladíková. Tisk: PBtisk Příbram.

Vychází čtyřikrát ročně.

Orders from abroad: SUWECO CZ s.r.o., Českomoravská 21, CZ-180 21 Praha 9, Czech Republic, nakup@suweco.cz; Kubon & Sagner, P.O.Box 341018, D-80328 München 34, Germany, postmaster@kubon-sagner.de; Rudolf Habelt GmbH, Am Buchenhang 1, D-53115 Bonn, Germany, info@habelt.de

Tento sešit vyšel v září 2015.

© Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.

Doporučená cena 86 Kč

ISSN 0323–1267

NOVÉ PUBLIKACE ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU AV ČR, PRAHA, v. v. i. NEW BOOKS FROM THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY IN PRAGUE

Ivana Boháčová – Gabriela Blažková: **CASTRUM PRAGENSE 11. POHŘEBIŠTĚ NA LORETÁNSKÉM NÁMĚSTÍ V PRAZE-HRADČANECH. ARCHEOLOGICKÝ VÝZKUM IVANA BORKOVSKÉHO A JEHO VÝSLEDKY. DÍL I, II, PLÁNY.** Praha 2012. 312 s. a plány. Czech with English summary. 700 Kč / 30 €

Martin Kuna – Andrea Němcová et al.: **VÝPOVĚĎ SÍDLIŠTNÍHO ODPADU. NÁLEZY Z POZDNÍ DOBY BRONZOVÉ V ROZTOKÁCH A OTÁZKY DEPOZIČNÍ ANALÝZY ARCHEOLOGICKÉHO KONTEXTU.** Praha 2012. 358 s. Czech with English summary. 475 Kč / 19 €

Petr Meduna a kol.: **RANĚ STŘEDOVĚKÉ SÍDLIŠTĚ V HRDLOVCE.** Praha 2012. 167 s. Czech with English summary. 350 Kč / 13 €.

Radka Šumberová: **CESTA NAPŘÍČ ČASEM A KRAJINOU. KATALOG K VÝSTAVĚ NÁLEZŮ ZE ZÁCHRANNÉHO VÝZKUMU V TRASE OBCHVATU KOLÍNA 2008–2010.** Praha 2012. 146 s. Czech with English and German summaries. 350 Kč / 14 €

Kateřina Tomková a kol.: **LEVÝ HRADEC V ZRCADLE ARCHEOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ. POHŘEBIŠTĚ. DÍL I.** Praha 2012. 380 s. Czech with German summary. 300 Kč / 12 €

Martin Trefný – Luboš Jiráň a kol.: **LUŽICKÉ POHŘEBIŠTĚ V CHODOUNECH U ROUDNICE NAD LABEM – Lausitzer Gräberfeld in Chodouny bei Roudnice nad Labem.** Praha – Roudnice nad Labem 2012. 145 s. Czech with German summary. 180 Kč / 7 €

Petr Čech – Petr Kočár – Radka Kozáková – Romana Kočárová: **EKONOMIKA A ŽIVOTNÍ PROSTŘEDÍ RANĚ STŘEDOVĚKÉ AGLOMERACE V ŽATCI.** Praha 2013. 159 s. Czech with German summary. 280 Kč / 10 €.

Miroslav Dobeš – Petr Limburský a kol.: **POHŘEBIŠTĚ STARŠÍHO ENEOLITU A ŠŤŮROVÉ KERAMIKY VE VLINĚVSI – Gräberfeld des älteren Äneolithikums und der Schnurkeramik in Vliněves.** Praha 2013. 192 s. Czech with German summary. 300 Kč / 25 €.

Roman Křivánek (ed.) – Alžběta Danielisová – Petr Drda: **GEOFYZIKÁLNÍ PRŮZKUM OPPID V ČECHÁCH (zhodnocení projektu 2003–2007) – Geophysical survey of oppida in Bohemia (the evaluation of project 2003–2007).** Praha 2013. 158 s. Czech with English summary. 300 Kč / 11 €.

Ivan Pavlů – Milan Metlička: **NEOLITICKÝ SÍDELNÍ AREÁL VE VOCHOVĚ.** Praha 2013. 183 s. Czech with English summary. 221 Kč / 9 €.

PREHISTORY OF BOHEMIA. Vols. 1–7. Luboš Jiráň – Natalie Venclová (eds.).

Volume 1: Slavomil Venc (ed.) et al.: The Palaeolithic and Mesolithic. Praha 2013. 195 pp. English with French summary. 1100 Kč / 40 €.

Volume 2: Ivan Pavlů (ed.) – Marie Zápotocká: The Neolithic. Praha 2013. 136 pp. English with French summary. 875 Kč / 35 €.

Volume 3: Evžen Neustupný (ed.) et al.: The Eneolithic. Praha 2013. 200 pp. English with French summary. 1120 Kč / 40 €.

Volume 4: Luboš Jiráň (ed.) et al.: The Bronze Age. Praha 2013. 285 pp. English with French summary. 1540 Kč / 55 €.

Volume 5: Natalie Venclová (ed.) et al.: The Early Iron Age and the Hallstatt Period. Praha 2013. 196 pp. English with French summary. 1100 Kč / 40 €.

Volume 6: Natalie Venclová (ed.) et al.: The Late Iron Age – The La Tène Period. Praha 2013. 183 pp. English with French summary. 1100 Kč / 40 €.

Volume 7: Vladimír Salač (ed.) et al.: The Roman Iron Age and the Migration Period. Praha 2013. 240 pp. English with French summary. 1400 Kč / 50 €.

Orders:

- Archeologický ústav AV ČR, v. v. i., Knihovna, Letenská 4, CZ-118 01 Praha 1, Czech Republic knihovna@arup.cas.cz
- Beier & Beran – Archäologische Fachliteratur, Thomas-Müntzer-Str. 103, D-08134 Langenweissbach, Germany; verlag@beier-beran.de
- Kubon & Sagner, Buchexport-Import, P.O.Box 341018, D-80328 München, Germany postmaster@kubon-sagner.de
- Oxbow Books, Park End Place, Oxford OX1 1HN, United Kingdom
- Rudolf Habelt GmbH, Am Buchenhang 1, D-53115 Bonn, Germany; info@habelt.de

OBSAH

- Goce Naumov*, **The Early Neolithic communities in Macedonia** – Časně neolitické komunity v Makedonii 331–355
- Tomáš Mangel – Richard Thér – Miloš Gregor*, **K otázce hrnčířských vypalovacích zařízení s rošty z období Ha C – LT A ve střední Evropě** – On the pottery kilns with perforated floors in the Ha C – LT A period in central Europe 356–399
- Guillermo S. Reher – Manuel Fernández-Götz*, **Archaeological narratives in ethnicity studies** – Archeologické příběhy ve studiu etnicity 400–416

MATERIALIA

- Miloš Hlava*, **K pozdně halštatskému hrobu s dvoukolovým vozem z Kladrub, okr. Rokycany** – Weitere Bemerkungen zum späthallstattzeitlichen Grab mit zweirädrigem Wagen in Kladruby (Bez. Rokycany) 417–422
- J. Vincent S. Megaw*, **A pictorial note on an early La Tène disk brooch from Rubín near Podbořany, northwest Bohemia** – Obrázková poznámka k časně laténské terčovitě sponě z Rubína u Podbořan 423–431
- René Kyselý*, **Evidence of the use of a horn yoke in the Middle La Tène period, and an analysis of animal finds from La Tène features in the Velké Zboží and Malé Zboží cadasters, central Bohemia** – Doklad použití nárožního jářma ve střední době laténské a rozbor zvířecích nálezů z laténských objektů ve Velkém a Malém Zboží, okr. Nymburk 432–437
- Ivan Čižmář*, **Pozdně laténská chata z Ohrozimi, okr. Prostějov** – The Late La Tène period hut in Ohrozim, Central Moravia 438–463

DISKUSE

- Jiří Macháček*, **O Velké Moravě, archeologii raného středověku i o nás samých** – On the subject of Great Moravia, early medieval archaeology and archaeologists in general 464–494

NOVÉ PUBLIKACE

- Anna Plevová – Filip Laval*, **Trente ans d'archéologie médiévale en France. Un bilan pour un avenir** (Caen 2010) 495–498
- Jiří Macháček, Andrea Bartošková*: **Budeč. Významné mocenské centrum prvních Přemyslovců** (Praha 2014) 498–501

- Jan Kypka*, Dějiny staveb 2014. Sborník vybraných referátů z konference v Nečtinech konané ve dnech 21. 3. – 23. 3. 2014 (Plzeň 2014) 501–502
- Jan Kypka*, Matthias Fröhlich: Burg und Bergbau im südlichen Schwarzwald. Die Ausgrabungen in der Burg am Birkenberg (Gde. Bollschweil-St. Ulrich) (Ostfildern 2013) 502–503
- Jan Kypka*, Yves Hoffmann – Uwe Richter (Hrsg.): Die Frühgeschichte Freibergs im überregionalen Vergleich. Städtische Frühgeschichte – Bergbau – früher Hausbau (Halle (Saale) 2013) 503–504
- Jan Kypka*, Małgorzata Chorowska – Czesław Lasota: Kamienica mieszczańska w Świdnicy. Karczma i mieszkanie w XIII–XVIII w. (Wrocław 2013) 504–505
- Jan Kypka*, Roman Malach – Miroslav Válka (eds.): Vesnická stavební kultura. Stavební materiál – domová dispozice – slohové ohlasy – dřevěné sakrální stavby (Brno 2014) 505–506
- Věra Klontza-Jaklová*, Karla Motyková: Archeologické stopy dávných věků v Nymburce a středním Polabí. Doba kamenná 8500–2300 př. Kr. Od lovců a sběračů k patriarchálním zemědělcům (Nymburk 2013) 506–507
- Jan Kypka*, Henryk Paner: Średniowieczne świadectwa kultu Maryjnego. Pamiątki pielgrzymie w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Gdańsku (Gdańsk 2013) 507–508
- Jan Kypka*, Markus Riek – Jürg Goll – Georges Descœudres (Hrsg.): Die Zeit Karls des Grossen in der Schweiz (Sulgen 2013) 508–509
- Jan Kypka*, Svorník 12. Sborník příspěvků z 12. specializované konference stavebně-historického průzkumu uspořádané 18.–21. června 2013 v Roudnici nad Labem. Historické zdivo (Praha 2014) 510–511
- Jan Kypka*, Krzysztof Wachowski: Emblemata mediaevalia profana. Przykład Polski (Wrocław 2013) 511–512

The Early Neolithic communities in Macedonia

Časně neolitické komunity v Makedonii

Goce Naumov

The Neolithisation and the first agricultural societies in Southeast Europe are under constant discussions. Besides numerous data on the earliest farming settlements in this region, still there are debates on the directions and chronology of the dispersion of such significant economic and social process. Many proposed the diffusion of agriculture was initially introduced from Asia Minor to southern parts of Greece or eastern areas of Bulgaria, but there is not much written on how this process further progressed towards Macedonia. This region is still insufficiently explored to be thoroughly incorporated into the studies of Neolithisation in the Balkans, but however the modest research provided substantial data in order to propose the emergence of first agricultural societies in the Early Neolithic. Therefore this paper will incorporate the current knowledge on the initial Neolithic stages in Macedonia and how it was manifested within material culture, economy, rituals and social features specific for the farming communities in this region. In regard to vivid pottery patterns and abundance of human representations it will be proposed as well that the Neolithisation also involved a variety of symbolic processes.

Neolithisation – Southeast Europe – Macedonia – visual identities – anthropomorphism

Neolitizace a první zemědělské společnosti v jihovýchodní Evropě jsou předmětem stálých diskusí. Kromě četných dat o prvních zemědělských osadách v této oblasti se diskutují směry a chronologie šíření tohoto významného ekonomického a společenského procesu. Mnoho badatelů zastává názor, že zemědělství se nejdříve šířilo z Malé Asie do jižních částí Řecka nebo východních oblastí Bulharska, ale o tom, jak tento proces pokračoval do Makedonie, nebylo mnoho napsáno. Tato oblast je stále nedostatečně prozkoumaná na to, aby ji bylo možno plně začlenit do studií neolitizace Balkánu, nicméně stávající výzkum poskytl dostatek dat k předpokladu výskytu prvních zemědělských společností v časném neolitu. Tento článek shrnuje stávající znalosti o časném neolitu Makedonie a o jeho projevech v materiální kultuře, hospodářství, rituálech a společenských rysech specifických pro zemědělská společenství v této oblasti. S ohledem na živé vzory keramiky a hojnost znázornění lidí se také předpokládá, že neolitizace zahrnovala i celou řadu symbolických procesů.

neolitizace – jihovýchodní Evropa – Makedonie – vizuální identity – antropomorfismus

Introduction

The history of human kind confirms several crucial points when the important transformation of both the environment and humans themselves occurred. Frequently, these changes are result of the human adaptation within the space inhabited and are part of the process of its modification due to the employment of available resources or provision of adequate living ambient. Although such changes are perceived as rapid phenomena from nowadays perspective, still their implementation was developed gradually throughout several stages. In that context also the establishment of first agricultural communities in the Balkans is based on similar processes which significantly altered the demographic, social and geographical image of the space. The populations which settled this region in the middle of 7th millennia BC introduced numerous novelties and synchronically had effect onto the changes of the indigenous hunter-gatherers.

The actual remains of Neolithic settlements enable insight into such processes manifested onto architecture, ceramics, subsistence, rituals and crafts, as well as into the beginning of Neolithic and its dispersal in the Balkans. Such wide regional perspective on the progress of Neolithic, allows easier approach towards the Neolithisation of its composite parts. Therefore, in this occasion an attempt of presentation and elaboration of the Neolithisation in Macedonia will be made, particularly in the context of the social dynamism common for the neighboring regions as well. Additionally, numerous regional data will be used in order to have a more precise notion for the formation period of the Neolithic sites in Macedonia (*fig. 1*), and the recent data on the emergence and dispersal of new populations, plants, animals, technical achievements and ritual practices will be provided as well.

Reconsideration of theories on the Neolithisation of Southeast Europe

This paper is mainly focused on the process of Neolithisation in Macedonia, but more thorough observation of a broader regional context is necessary regarding the first farming societies in the Southeast Europe. These theories on so called 'Neolithic revolution' partially considers Asia Minor and Central Europe as regions involved in the introduction of farming, animal husbandry or pottery production in the Balkans and therefore will be partially concerned. They provide much broader spectrum of potential arguments for understanding the transformation of landscape and economy in various regions and consequently could be employed for explication of changes from hunter-gatherer to farming societies in Macedonia. Various avenues of archaeological studies will be reconsidered here in order to propose more thorough exposition of modes for the Neolithisation of Balkans and Macedonia in particular i.e. region still lacking crucial research and data for understanding this complex social, economic and symbolic process.

There are several attempts in the history of archaeology to define and explain the beginning of Neolithic and its emergence in the various parts of the world (*Whittle 1996; Scarre ed. 2005*). Since the Thomsen three-age system until most recent chemical analysis of material remains (*Rowley-Conwy 2006; Trigger 2006*), there are numerous ideas constantly applied on the chronology and modes of the Neolithic initial stages. These theories are grounded onto different organic materials and human activities in order to gain multi-perspective approach towards the most significant biological and social processes. Consequently, a various discussions concerned the economical factor as the main cause for the changes introduced in the Neolithic, although lately the aspect of ideology is more asserted as crucial element in the construction of ideas related with agriculture, domestication, pottery, architecture etc. The majority of analyses are concentrated towards determination of the first species of domesticated plants and animals, as well as onto their independent emergence in various parts of the world (*Denham – White eds. 2007*). Soon after, numerous thoughts appeared on the pottery and architecture as successive process related with the agriculture, thus effecting new social and economic relations and rituals established in the Neolithic for the first time.

Although the list of archaeologist which contributed towards disclosing the beginnings of Neolithic is extensive, however Childe's ideas introduced new perspective on how to explore and understand the Neolithic (*Childe 1958*). Surely, there were many archaeologists after

Childe which considerably supplemented and modified his reconstruction of the Neolithic. In this paper only few will be referred which contributed with mostly polarized views on the Neolithisation of South East Europe and opened ground based discussions on autochthonic appearance of the Neolithic or its 'import' from the West Turkey and Near East (*fig. 2*). These studies and analysis also notably had effect on the understanding of initial Neolithic stage in the Balkans and particularly in Macedonia.

Domestication

The emergence of first cereals and domestication of plants in general is still one of the most referential points in the interpretation of the Neolithic beginnings. Although there is huge number of analysis on cereal types cultivated in Europe (*Bellwood 2005; Thorpe 1996; Zohary – Hopf 2000*), their origin and motives for domestication in the Balkans are still largely debated. Despite the common thoughts on the start of Neolithic in Northern parts of Europe, the earliest presence of cereals in SE Europe is still under discussions. Regardless the traditional interpretation of domesticated plants as Anatolian import, the possibility of certain grains to be domesticated in Greece is currently more asserted. The excavations of Theopetra and Franchti confirmed wild wheat and barley suggesting that they were consumed even in the Mesolithic (*Dennell 1983, 160; Kotsakis 2001, 66; Kyparissi – Apostolika 2000, 137; Murray 1970, 20; Thorpe 1996, 22*). This could be also supported by the possibility of Mesolithic economic communication through the trade with Melos obsidian (*Chapman 2008, 337; Kotsakis 2001, 68; Whittle 1996, 23*). The established exchange of organic products is quite possible within this process. The model of ship or boat engagement in these phases is already elaborated and it is often affirmed for the distribution of new cultures both in European Mesolithic and Neolithic (*Broodbank 1999, 37; Farr 2010, 21; Perlès 2001; Pluciennik 2008, 28*). However, the problem of wild or domesticated cereals still remains open no matter its dating in the Mesolithic or Neolithic.

Although Dennell suggests that the spreading of cereals might be a result of natural process, such as the role of nutrition, excrement and birds migration (*Dennell 1983, 164*), still their import within 'Neolithic package' by the dispersing population from West Turkey to Europe is accented by the large number of archaeologists and paleobotanists (*Ammerman – Biagi eds. 2003; Price ed. 2000; Runnels 2003, 124; Thorpe 1996*). Nonetheless, even if the presence of particular wild cereals is confirmed earlier in the Balkan Peninsula, it is still considered that the idea for their cultivation originates from other region and it is again announced in the Neolithic (*Barker 1985; Dennell 1983, 163*). Consequently, it could be concluded that the domestication of cereals is imported in the Balkans by the Anatolian populations which synchronically promote the idea of fostering and controlling the new nurturing resources. This model partially clarifies the Neolithic beginnings in Macedonia which will be later elaborated.

The domestication of animals in the Balkans and more broadly in Southeast or Central Europe is explained in similar context. The debate remains open on the taming of cattle which are mainly considered as domesticated in the Central Europe and Balkan Peninsula (*Bökönyi 1974; Bökönyi 1996, 166; Grigson 1989; Spasov – Iliev – Boev 2001, 167*). The domestication of first pigs is interpreted comparably (*Ivkovska 2009, 62*). However, despite

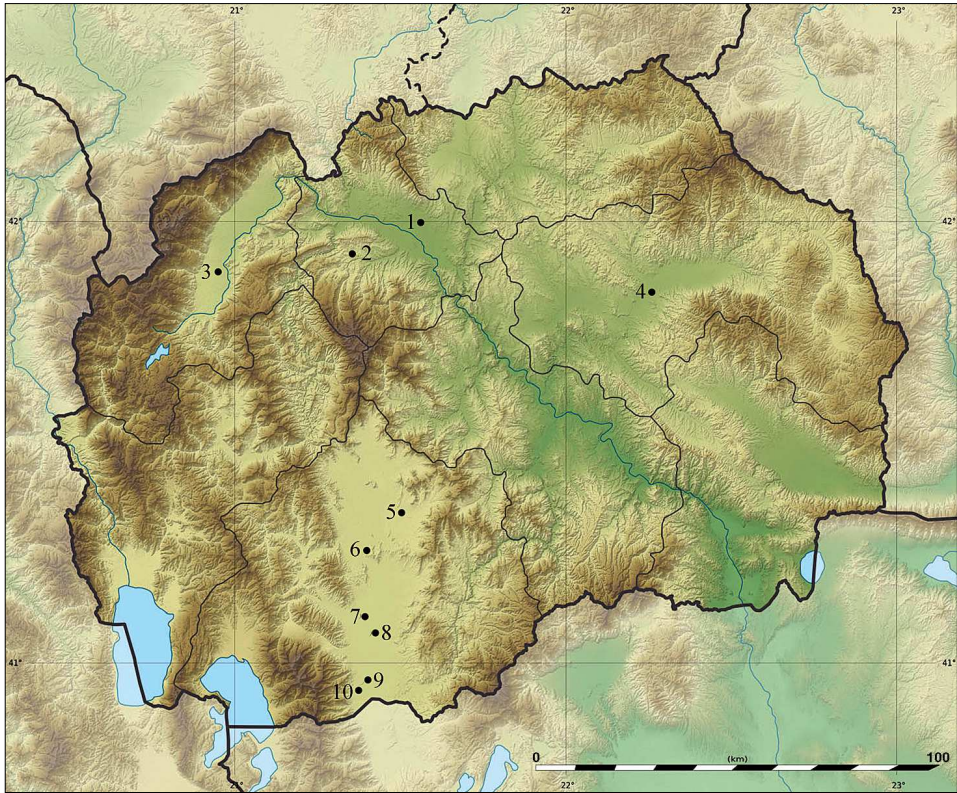

Fig. 1. Map of the Republic of Macedonia with the Neolithic sites mentioned in text: 1 Madjari; 2 Govrlevo; 3 Stenče; 4 Amzabegovo; 5 Gjumušica; 6 Topolčani; 7 Gurgur; 8 Optičari; 9 Porodin; 10 Veluška Tumba.
 Obr. 1. Mapa Makedonske republike s vyznačenými neolitickými lokalitami zmíněnými v textu: 1 Madjari; 2 Govrlevo; 3 Stenče; 4 Amzabegovo; 5 Gjumušica; 6 Topolčani; 7 Gurgur; 8 Optičari; 9 Porodin; 10 Veluška Tumba.

these considerations, the previous traditional justification on the emergence of such animals through the process of their 'import' from Western Turkey into South East Europe has been promoted again (Rowley-Conwy 2003, 113; Runnels 2003, 126). Regarding the ships, most of the researchers agree that they are brought from Near East which is also confirmed with the absence of their wild relatives (Bökönyi 1996, 173; Dennell 1983, 163; Ivkova 2009, 60). Such analysis on the domesticated animals in the Neolithic settlements in the Balkans and how it is developed into one of the major economic spheres in the Neolithic. This will largely contribute towards the changes within social relations of the Neolithic communities, as well as in the creation of new identities based on the quantity of the animals possessed.

Despite the discussion on the authenticity or import of the domesticated plants and animals, the emergence of first Neolithic dwellings and pottery could not be neglected as novelty transmitted from Asia Minor or Near East. The dwellings made of mudbricks or wattle and daub are not familiar neither for Paleolithic nor Mesolithic in the Balkans. The use of

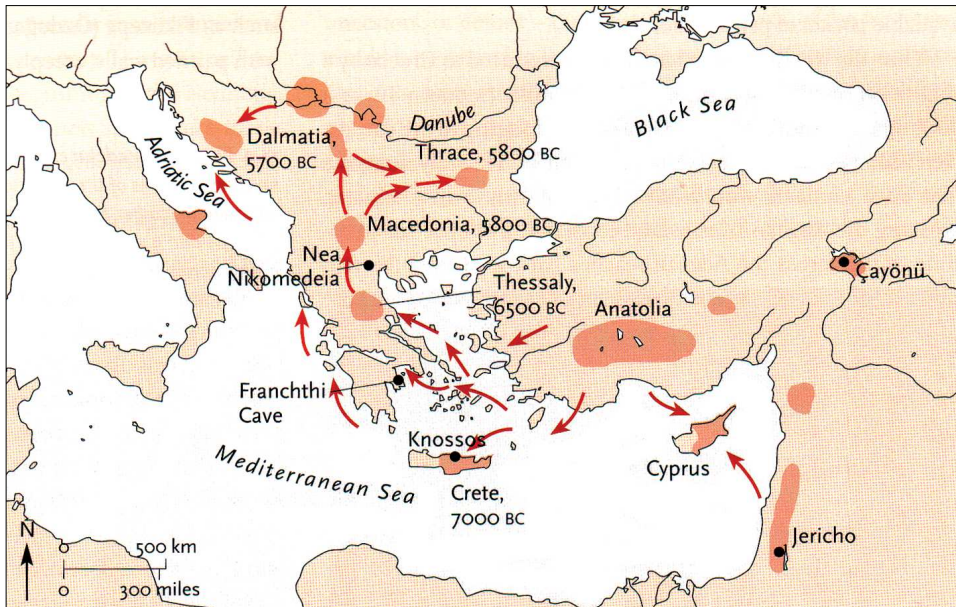

Fig. 2. Map of the Near East and Southeast Europe with indicated directions of Neolithisation (Scarre *ed.* 2005, fig. 11: 8). The indicated dates and directions are not updated and are currently modified as result to new research and analyses.

Obr. 2. Mapa Blízkého Východu a jihovýchodní Evropy s naznačenými směry neolitizace (Scarre *ed.* 2005, fig. 11: 8). Vyznačená data a směry nejsou aktuální a jsou v současnosti měněny výsledky nových výzkumů a analýz.

these materials and especially the mudbricks in the Early Neolithic induce the Anatolian relations, although the house building technology is quite different due to climate and geographic environment. These technological diversities will be also manifested on the organization of the dwellings within settlements, as well as onto the increased social relations inside the first Neolithic villages in the Balkans (Düring – Marchiniak 2005; Perlès 2001). Some authors suggest that the regions of Thessaly and Macedonia were not inhabited while the last Paleolithic sites disappear around 13 000 BP. This enabled the first agriculturalists free dispersion in such area and the concentration of numerous villages (Runnels 2003, 126, 128). The employment of new dwelling type and construction of the first village settlements indicate that there was detachment from the Mesolithic architectonic traditions which caused new social structures within communities.

Pottery

There are several dilemmas regarding the origin of ceramics in general, although pottery production is formerly considered as a novelty in the Neolithic Balkans. The clay as raw material is confirmed in the Late Paleolithic and it was used for modeling of figurines, sculptures, minor constructions or as basket insulation (Bougard 2003; Budja 2005; Gheorghiu 2008).

The earliest dated clay in Clissoura was used for constructing smaller hearths (*Stiner et al. 2010*), while the bison representations with large size were also modeled in clay in Tuc d' Audoubert. Baked clay was exploited for figurine production in Dolní Věstonice and Pavlov while their intentional fragmentation resembles the one practiced later in the Neolithic (*Chapman 2000; Naumov – Chausidis 2011; Talalay 1993*).

The utilization of clay for vessels is not yet confirmed in the Paleolithic Europe, although the basket insulation might be considered as a sort of announcement to a later pottery technology in the Neolithic. Nevertheless, the usage of clay vanished in the Mesolithic and it is promoted again in the Neolithic as basic raw material for the production of vessels, figurines, models and other household items. This confirms that there was no direct relation between Paleolithic or Mesolithic traditions and new Neolithic practices, so that the clay could be regarded as cultural product which is directly imported or promoted by the agricultural populations from the Asia Minor.

Diffusion

Considering the numerous material, economic and ritual innovations in the second half of 7th millennia BC, there are diversity of models suggesting how these novelties were incorporated in the Balkans. In general, there is bipolar division on the issues related with the gradual transformation of local Mesolithic populations into Neolithic societies and on the one asserting the complete colonization of newcomers from Anatolia. The recent research indicates that the first model is quite possible and that it mainly considers the Mesolithic population in western and northern parts of Europe (*Thorpe 1996; Zvelebil 2001*). The migration of Anatolian population which brings its own technical, social and ideological traditions is less questionable regarding the Southeast Europe and especially southern parts of the Balkan Peninsula (*Borić – Price 2013*). Therefore, several models are suggested which partially explicate some of the possible variations of 'colonization' or cultural contacts in Southeast Europe. As most probable are indicated the following: 'folk migration', 'demic diffusion', 'elite dominance', 'infiltration', 'frog leap colonization', 'frontier mobility' and 'contact' (*Zvelebil 2001*). Although the migration was asserted as most adequate (*Childe 1958*), still some of the aforementioned models are more affirmed along with some other subtle forms of Neolithic initial stages in Europe. Some considers this process as slow and gradually dispersed through southeastern parts of the continent (*Whittle 1996*), while others emphasize the rapid migration of people both from Asia Minor and Near East (*Perlès 2001; 2003*).

Both scenarios regard the infiltration of new populations by the sea which was a maritime practice within the obsidian trade since Mesolithic (*Broodbank 1999; Pluciennik 2008, 28*). Such rapid expansion clarifies the abrupt emergence of agriculture, but the demographic changes as well (*Cavalli-Sforza – Cavalli-Sforza 1995; Renfrew 1987*). Therefore, the last decades of research on the genetic structure of Neolithic individuals have been intensified, which also brought new knowledge and additionally confirmed the presence of Anatolian genetic material (*Balaresque et al. 2010; Casalloti et al. 1999; Di Giacomo et al. 2004; King – Underhill 2002; King et al. 2008*). Consequently to such new data several genetic models of Neolithic dispersal through Europe were proposed, such as autochthonic transition, incoming farmers with differential degrees of mixture, complete replacement without

mixture, admixture as a function of geographic region, or a distance from source population (*Pinhasi 2003*). Although it is still hard to confirm which of these models are adequate for the Balkans, still the variety of archaeological, chemical and genetic data provide more solid insight into the dispersal of Neolithic throughout this region. Nevertheless, the presence of an Anatolian population should not be neglected which in contact with indigenous hunter-gatherers created the material, social and ideological features of Neolithic communities in this part of Europe.

There are not yet unified interpretations of motives which caused the migration of these populations towards the Balkan Peninsula. The idea of colonization and discovery of new resources for Anatolian communities was supported recently, but also criticized and not widely accepted. In the last decades the climate factors are much more promoted and especially the social instability within the Near East settlements which is concerned as a probable cause for constrains of the communities in their search for new convenient living space. Some considers the exploitation of resources for building and decoration of the Near East dwellings as one of the most significant motives for population movement, as well as the long periods of dry seasons (*Perlès 2001*). Despite this hypothesis, some authors suggest the economic and geographical factors as subsequent wave to primary ideological principles and their effect on the rapid spread of new social and economic standards. Although there are still discussions on the rituals and symbolic visual culture as element of the Neolithic religion, still more often the believes and rites are promoted as crucial segment in the creation of new ideologies (*Cauvin 2000; Schmidt 2010; Hodder ed. 2010; 2014*). There are also thoughts on the agriculture as a developed stage of ideology endorsed among the communities affected by the process of Neolithisation (*Settegast 2005*). Surely, this segment should not be excluded for the Neolithic societies in the Balkans which have specific symbolic visual culture and rituals since the earliest phases.

Each of the afore mentioned aspects of Balkan Peninsula Neolithisation, including agriculture, animal husbandry, architecture, genetics and ideology, constructs the broader image on the formation processes of first farming communities in this region. Consequently, all these data also might be used in the eventual reconstruction of the Neolithic initial stages in Macedonia. This overview of wider Balkan area, as well as the information on Neolithic sites in Macedonia, induces numerous possibilities to understand the Neolithisation in particular region and to compare with the synchronic processes in the neighboring surrounding. Therefore, this paper mainly attempts to propose several models for the Neolithisation of Macedonia. The future research, excavation of sites and laboratory analyses will significantly contribute in the more precise definition of the chronology and the varieties within first agricultural villages in this area. This will enable deeper insight into social, economic and symbolic relations among Neolithic communities inhabiting this area.

Neolithisation of Macedonia

The research on the initial stages of the Neolithic in the Republic of Macedonia are still modest and are mainly based on the earlier excavations and secondary data from chronological analysis (*Benac 1989; Garašanin 1979; Jovanović 1968; Naumov 2009a; Sanev 1995; Zdravkovski 2006*). Therefore, the start of Neolithisation in this region cannot be

thoroughly explicated. Although modest, such data provide preliminary insight in the agriculture beginnings and establishment of first villages. They were used as the basics for several interpretations mainly asserting the cultural features of Neolithic sites. In the last several decades a number of new calibrated dates, paleobotanical and paleozoological results from Macedonia and broader Balkan area were published which significantly contribute towards understanding of the directions and forms of Neolithisation. Numerous samples from recent excavations were taken in order to have new glimpse into the beginning of Neolithic in Macedonia. These samples would be additionally included into botanical, zoological, geological, anthropological and chronological analysis which will confirm, modify or deny current knowledge on Neolithisation process in this region.

Although there are calibrated dates for the earliest Neolithic phases on some of the Macedonian sites, still their relation with the eventual Mesolithic settlements remains unknown. Despite the data on Paleolithic period (*Biblija 1999; Kuzman 1993; 1995; Malez 1979; Šalamanov Korobar 2005; Šalamanov Korobar 2006; Šalamanov Korobar 2008*), those for the Mesolithic are modest and hypothetical, and unfortunately insufficient for a consistent reconstruction of the possible impact and interaction between Mesolithic population and farmers (*Sanev 2004, 36; Šalamanov Korobar 2005, 18*). Therefore, in regard to earlier excavations, most of the archaeologists agree that the Neolithic in the Macedonia starts as already developed process without preceding aceramic or monochrome phases (*Gimbutas ed. 1976; Garašanin 1989; Lazarovichi 2006; Sanev 1995*). In spite of that the initial monochrome phases for Greece and Bulgaria are extensively discussed and proposed as significant stages before the introduction of painted pottery (*Özdoğan 2014, 37*). Similar hypothesis was suggested for the Neolithic site of Pešterica where only monochrome pottery was determined (*Kitanoski – Simoska – Todorovič 1980*). However, this site was never dated and it is located higher than most of the Early Neolithic settlements in Pelagonia, so that currently the production of unpainted pottery cannot be merely distinguished as the indication for initial monochrome Neolithic phase.

The other site considered as monochrome is the Early Neolithic settlement at Zlastrana in Ohrid region which is not dated as well (*Kuzman 1990*). Zlastrana and Pešterica are entirely monochrome settlements and therefore it is still questionable if they could be regarded as Early Neolithic and as a stage prior to full Neolithic with painted pottery and entire set of so called 'Neolithic Package'. Most of the other Early Neolithic sites in Macedonia which are already dated consist white painted pottery in the initial phases of the settlements, such as Amzabegovo, Govrlevo, Veluška Tumba, Mogila, Stenče and many others (*Naumov 2010a*). Besides the proposed hypothesis of monochrome Neolithic for some sites in the surrounding regions, the situation in Macedonia for the moment fits the overall phenomena of the establishment of agricultural societies in the Balkan Peninsula along with painted pottery (*Özdoğan 2014*).

Nevertheless, the new excavations and analysis are necessary and could confirm or negate such interpretation, although the research in Govrlevo indicate the established settlement in last Early Neolithic stages with distinct material culture and white painted vessels (*Fidanoski – Tomaž 2010, 69; Fidanoski 2012, 47*). Most of the agricultural societies in Pelagonia also produced white painted pottery since the establishment of their first settlements, such as those from sites at the Veluška Tumba and Mogila (*Simoska – Sanev 1975; Simoska – Kitanoski – Todorovič 1979*). The same could be proposed for the Early Neolithic

sites in Polog region and the settlement at Stenče in particular (*Zdravkovski 2005*). Further East i.e. Ovče Pole region, the white painted pottery is detected in the earliest levels of Amzabegovo i.e. Anza Ia, but also the dwellings were built of mudbrick (*Gimbutas ed. 1976*). The painted patterns are similar to those performed on the vessels in Nea Nikomedeia and Giannitsa and the same architectural technique is practiced in these settlements as well (*Naumov 2010a, 272; Pyke 1996; Tasić 2006*).

Regarding the archaeological material of Amzabegovo and few other Early Neolithic sites it can be considered that the Neolithic in Macedonia begins rather rapidly with apparent elements of Thessalian and Anatolian traditions (*Sanev 1995, 23, 29; Naumov 2009a, 23*). Consequently it is evident that there were no solid relations between Mesolithic hunter-gatherers and Neolithic farmers, at least within material culture, although there are various observations on the interaction of these socially different communities in the other regions of Southeast Europe (*Bailey 2000; Bonsall et al. 2000; Borić – Price 2013; Kotsakis 2001; Srejović 1969; Whittle 1996*). It is still vague if the indigenous communities in Macedonia were integrated within the Neolithisation process or they were secluded into isolated environment, but this could be answered with future studies and more particular focus on Mesolithic societies in the region.

Chronology

Due to few calibrated dates the relative time span of Neolithic initial stages could be defined. There are chronological analyses for approximately ten sites which give first insight for the time when the earliest settlements were established. The Amzabegovo excavations provided the most numerous samples (*fig. 3*), thus enabling more consistent explanation of ^{14}C analysis results (*Gimbutas ed. 1976, 29*). According to recent calibrated data of these samples, the earliest dates for Amzabegovo range between 6510 BC (95.4 %) 6230 BC; 6450 BC (95.4 %) 5750 BC; 6250 BC (95.4 %) 5600 BC (*Whittle et al. 2005, T. I, 348–350*). The high percentages of sigma range indicate that the Neolithisation process in Macedonia, and especially in its eastern part, was quite soon after the one in Thessaly, although this is further to be discussed.¹ A calibration of these dates and provision of new samples is necessary to obtain much more thorough understanding of the first stages in Amzabegovo. Nevertheless, for the moment the current data provides first insight in Neolitization of the eastern parts of Macedonia which will be reconsidered and modified in the future.

South-western parts of Macedonia assert that such process was not equivalent and synchronous (*fig. 4*). Calibrated samples from Veluška Tumba and Porodin confirms later inhabitation of Pelagonia plain with a range from 6030 BC (95.4 %) 5620 BC to 5850 BC (95.4 %) 5470 BC (*Whittle et al. 2005, 348*). It is still under question how and when the Neolithic started in Pelagonia, but there are apparent similarities with the visual culture and architecture in Thessaly. Regarding the dates the first agricultural societies in Pelagonia established their settlements a bit later than those in Thessaly, but preserved some of the visual and architectural features or remained in contact with those in southern regions.

¹ It is recently proposed that Neolithisation in the Balkans started rapidly in fully developed stage around 6100–5900 BC after the one much earlier in Thessaly approximately at 6500–6400 BC (*Őzdoğan 2014*).

SITE	LAB NO	DATE BP	CALIBRATED RANGE 2 SIGMA	MATERIAL, CONTEXT, ASSOCIATIONS
Anzabegovo	LJ-2519	7560±70	6510BC (95.4%) 6230BC	charcoal, block L, level 16, depth 219–229 cm below datum (oldest sample) (<i>Gimbutas 1976 30; RC 19, 23</i>)
Anzabegovo	LJ-3032	7210±50	6210BC (93.3%) 5980BC 5950BC (2.1%) 5920BC	charcoal, sq. V, units 103, 106, 107, 111 and 120; depth 370–380 cm below datum – phase Ia (<i>Gimbutas 1976 30; RC 19, 23</i>)
Anzabegovo	LJ-3183	7150±50	6160BC (4.9%) 6130BC	charcoal (<i>Juniperus</i>), sq. V, depth 90–110 cm below datum, layer 1 – phase Ia (<i>Gimbutas 1976 30; RC 19, 23</i>)
Anzabegovo	LJ-3185 5610BC	6830±70	5850BC (95.4%)	charcoal (<i>Quercus</i> , <i>Juniperus</i> and other trees), sq. V, combination of units 125 to 155, expected phase Ia but the age is for phase III (<i>Gimbutas 1976 30; RC 19, 23</i>)
Anzabegovo	LJ-3187	7150±70	6210BC (8.7%) 6130BC 6120BC (86.7%) 5840BC	charcoal, sq. V, units 76 to 86 and 116 to 124 depth 390–410 cm below datum – phase Ia (<i>Gimbutas 1976 30; RC 19, 23</i>)

Fig. 3. The earliest calibrated dates for Amzabegovo (*Whittle et al. 2005*).
Obr. 3. Nejstarši kalibrovana data pro Amzabegovo (*Whittle et al. 2005*).

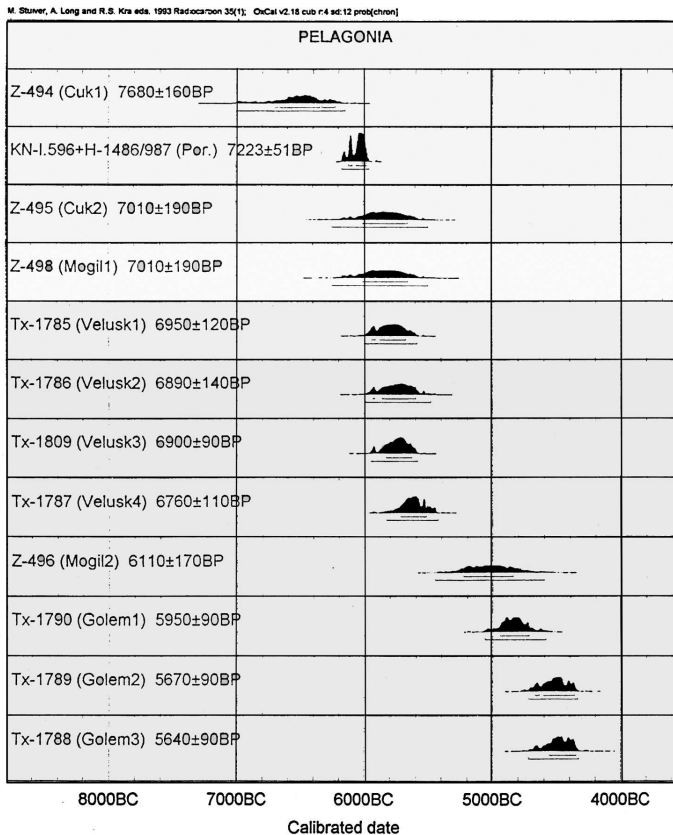

Fig. 4. The earliest calibrated dates for the sites in Pelagonia (*Thissen 2000*, fig. 5: 6).
Obr. 4. Nejstarši kalibrovana data pro lokalitě v Pelagonii (*Thissen 2000*, fig. 5: 6).

The dense concentration of tell-sites and symbolic focus on house models is common for both regions, so it is still vague whether they shared similar social values in the same period or they were transposed much later within second wave of Neolithisation.

Regarding these issues the date for the Neolithic site at Čuka near Topolčani induce much earlier and almost not expectable dates for Pelagonia: 7050 BC (95.4 %) 6200 BC (Whittle *et al.* 2005, 348). Considering the occupation of the earliest Neolithic sites in other Balkan regions, such date is rather surprising although particular explications for its probability are suggested. Namely, similar dates are confirmed for several sites in Greece which invoked two possibilities (Perlès 2001): (i) a possible problem with the processing of samples in laboratories and (ii) if the dates are probable than they indicate the possibility of initial and very early wave of emigrants or so called ‘pioneers-adventurers’ which in smaller groups surveyed and settled the Balkan Peninsula (Perlès 2001, 62; Perlès 2003, 110). For the moment, the relation between these samples and material culture is not confirmed i.e. whether they are extracted from Mesolithic levels or from the settlement of Early Neolithic ‘adventurers’; or simply they were not processed well during laboratory treatment. Published findings of this site, as well as those stored in the Museum of Prilep depots, asserts regular Neolithic features common for Pelagonia plain (Kitanoski 1977; Kitanoski – Simoska – Todorovič 1978; 1983). The white painted patterns, anthropomorphic house models and figurines in Topolčani are common to those in Veluška Tumba, Mogila, Optičari and Porodin which are dated around 6000 BC at earliest. Therefore such early date from Topolčani is not yet supported by the archaeological material and thus could be considered as unreliable or should be observed in detail with the further study of pottery, tools and architecture.

Trajectories

However, although not absolutely objective, the provided dates from several sites in Macedonia are currently the most exact basis for the chronological determination, but also for the more accurate understanding of the spreading of Neolithic. Excluding the disputable sample from Topolčani the recent data confirms Amzabegovo as the earliest site, while those in Pelagonia and Skopje Plain are considered as subsequent. This does not indicate that the trajectory of Neolithisation firstly considers eastern parts of Macedonia, but the available data confirm such proposition in the moment. Pelagonia although southern and closer to Thessaly still does not provide any earlier dates which could point to this region as first in the northward Neolithisation of the Balkans from Thessaly. Even most of the Neolithic sites in the closest southern areas to Pelagonia (such as Meliti, Armenochori, Dispilo, Anargyroi, Variko, Vegora, Limnochori, Rodonas, Agios Pantaleimon etc.) are mainly Middle and Late Neolithic, which means that Pelagonia as well could be later inhabited by the first agricultural societies.

This also indicates the provisional directions of Neolithic dispersion through Macedonia which is partially alongside with previous interpretations of this process (Sanev 1994; 1995). Despite the unsupported hypothesis that Neolithisation starts in Pelagonia and from there it is spread towards Skopje Plain and Ovče Pole (Zdravkovski 2006, 99), recent data asserts that settling dynamism was performed probably along Vardar river as central axis for the dispersion of new population (Naumov 2009a, 26). Besides the majority of radiocarbon analysis

Fig. 5. Early Neolithic vessels from Amzabegovo (Chausidis 1995, fig. 5).
Obr. 5. Časně neolitické nádoby z Amzabegovo (Chausidis 1995, fig. 5).

which exclude the Pelagonia as first regional spot of Neolithisation in Macedonia (Thissen 2000, 207; Whittle *et al.* 2005), there are contributions by the geological and geographical research which also disregards this hypothesis. Namely, the marshy ground of Pelagonia does not enable the early establishment of Neolithic settlements (Kitanoski – Simoska – Todorovič 1980, 17). Also its later occupation is caused by several geographical factors, mainly concerning Kožuv, Nidje and Karakamen mountains and Kitrini and Petr lakes. Their location does not allow rapid and early penetration in Pelagonia of population from Thessaly which probably at earliest stage traveled through the plane in the vicinity of Vardar River.

This is furthermore confirmed by the dates and artifacts analogous to several sites in Greek Macedonia which have chronological and material similarities with those common for Amzabegovo (fig. 5). This mainly concerns Nea Nikomedeia and Giannitsa, positioned in Thessaloniki Plain which is quite close to Pelagonian plain. Due to the almost identical dates of settlement establishment (Reingruber – Thissen 2005, 12, 25; Thissen 2000, 201), it could be considered that populations inhabiting Nea Nikomedeia were in close economic relations with those of Amzabegovo or it was the same population (or part of it) which later settled regions in the north. The similarities with the painted patterns on the vessels, as well as the identical building techniques with stone basis and mud-brick walls in Early Neolithic additionally verify the possible direction of first Neolithic dispersion in Macedonia along Vardar river (Gimbutas *ed.* 1976; Naumov 2009a; Pyke 1996; Tasić 2006; 2007; Washburn 1984; Youni 1996). These painted patterns and architectural practices are currently not familiar for the Pelagonian sites, although later resemblance with the Thessalian painted vessels should not be disregarded. Consequently, it can be suggested that there were at least two waves of Neolithisation in Macedonia (Lazarovici 2006, 112). The first one was executed along Vardar river, whilst the second one was from Pelagonia in direction to Polog and later to Skopje plain where particular intertwining among painted patterns of Pelagonia and Skopje region are noticeable (Naumov 2009a, 26; 2009b, 4).

This is a Neolithisation trajectory model which could be proposed due to the available data of research done in the last six decades. Such model could be entirely transformed or

modified with the further studies and new excavations in Gevgelia region or Pelagonia. The early dates for some Neolithic sites in Prespa region of Albania (*Bunguri 2014*), indicate such possibility due to monochrome phases in Vlusha and later resemblances between Pelagonia and Prespa material culture. However it is still hard to determine whether there was a monochrome phase in Pelagonia, although the recent excavation of Early Neolithic site in Mogila does not confirm this due to production of white painted and red slip pottery since the establishment of tell (*Naumov – Tomaž in press*). For the moment the data for more thorough determination of Neolithisation trajectories is still obscure and any hypothesis in this direction could be proposed only from the modest aforementioned available data.

Identities

First farming communities were not dealing only with the transformation of landscape and subsistence, but also embodied their social varieties. The diversity in material culture among the Early Neolithic societies in Macedonia indicates different identities within the Neolithisation process mainly manifested throughout painted vessels, anthropomorphic house models, figurines and architecture. In almost any of the regions (Ovče Pole, Skopje Plain, Polog and Pelagonia) the painted patterns were employed independently and used as element of visual identification and emphasis of local features (*Naumov 2009b*, 8; *2010a*, 273). The utilization of material culture in the accentuation of local attributes demonstrates that Early Neolithic was far more dynamic than it was previously supposed (*fig. 6*). Although there was sharing of common economic interests, the communities in Amzabegovo, Govrlevo, Stenče, Veluška Tumba and Porodin perceived themselves as belonging to different groups and asserted their particularity through different patterns painted on the vessels (*Naumov 2010a*, 274). Therefore the existence of two different and distinct cultural groups in the Early Neolithic (Amzabegovo-Vršnik and Velušina-Porodin) cannot be supported as they were previously defined (*Garašanin 1979; Sanev 1994*).

At least in the case with the Amzabegovo-Vršnik group there are apparent indications that Early Neolithic settlement in Amzabegovo, Govrlevo and Stenče do not share same white painted patterns on the vessels. This partially confirms that the settlements in Ovče Pole, Skopje Plain and Polog cannot be generalized into one common cultural group until the Middle Neolithic. Regarding Veluška Tumba, Topolčani, Slavej, Optičari, Porodin and other Pelagonian sites further research and analysis are necessary in order to verify such probability. In this case it should be considered that most of the sites belong to same and unified geographic region where the mutual influences are more intensive, as well as the identification of many communities into one cultural entity (*Naumov et al. 2014*, 19). It remains to be studied further if such variability in Early Neolithic cultural manifestations in Pelagonia, Ovče Pole, Skopje Plain and Polog was a result of mixture among local Mesolithic indigenous population with the agriculturists which developed different forms of identities. In other case there is also probability that such new local visual features could be deployed by the agriculturists from Anatolia or Thessaly right after inhabiting particular geographic environment (valley, ravine or lake) without prior contact with indigenous hunter-gatherers.

Nevertheless, this cultural circumstance is completely changed in the Middle Neolithic. In that period the vessels produced in Ovče Pole, Skopje Plain and Polog region were painted

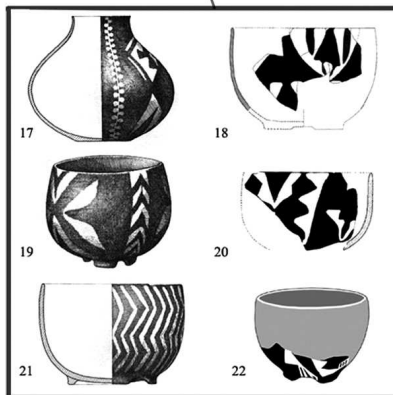
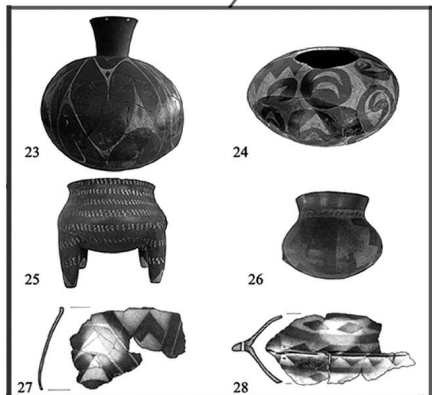
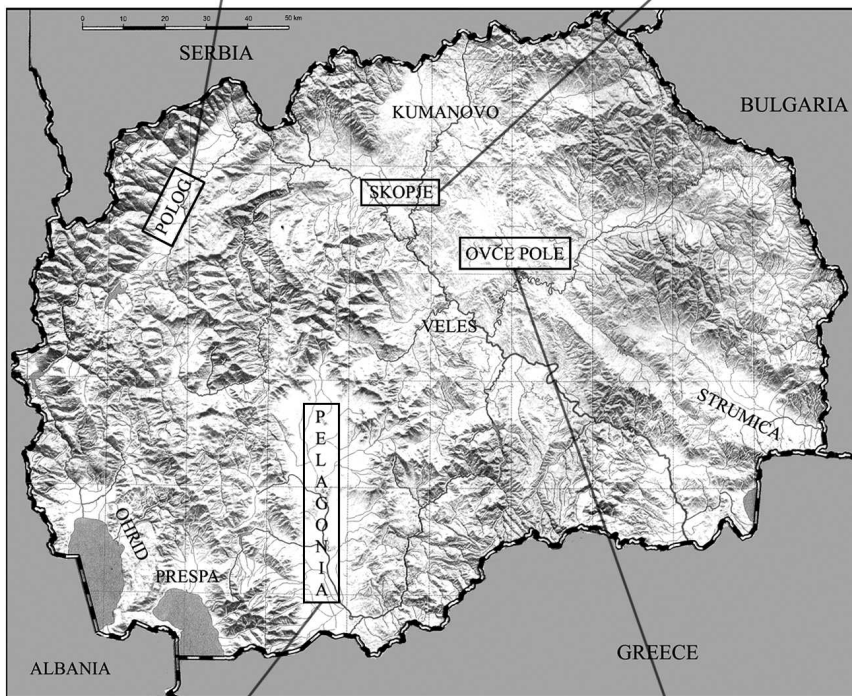
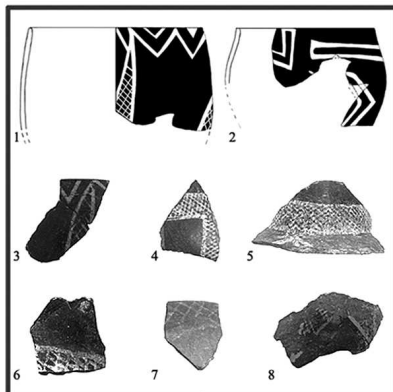
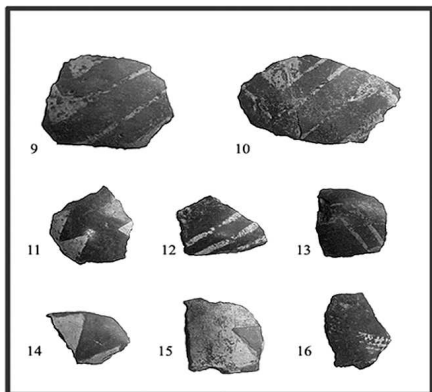

Fig. 6. The Early Neolithic regional identities manifested through white painted vessels (Naumov 2010a, fig. 11).
 Obr. 6. Časně neolitické regionální identity vyjádřené bílou malbou nádob (Naumov 2010a, fig. 11).

with black or brown patterns also present among some of the sites in Bulgaria, Serbia and Albania, while the pottery in Pelagonia was still mainly painted with white color with and few patterns still resembling the Early Neolithic traditions (*Naumov 2009b; 2010a*). This demonstrates that Pelagonian populations maintain a sort of isolation despite Middle Neolithic processes active in other surrounding regions. Such traditions are partly based on the maintenance of vivid relations with the past evident on the painted vessels and continuation of early Neolithic patterns in later phases. The relationship of Pelagonian communities with their descendants can be also traced through creation of tells as a result to the constant building of dwellings over those previously abandoned or ruined (*Naumov 2013a, 70*).

In that context, the Pelagonia as region is more remarkable as geographically enclosed and isolated space with the cultural processes quite different than those in other parts of Macedonia and abroad. This is also apparent on the level of figurine and anthropomorphic house models production. Such human representations significantly differ from their equivalents in other regions. The focus on miniature female body and dwellings on anthropomorphic house models is not common for other regions where mostly sexless figurines were produced or anthropomorphic models without architectural features (*Naumov 2014; 2015*). Besides their symbolic components these ceramic items also comprised the segments of identity and the particular local perspective on the gender and hybrid relationship concerning human body.

Considering the visual traditions it should be asserted that they are consistent part of the first Neolithic communities in Macedonia. This mainly regards those that demonstrate clear relationship with Anatolian settlements and which partially confirms the migration or cultural contact among the Balkans and Asia Minor communities. Such relationship was also previously accented (*Garašanin 1979; Sanev 1994*), although they are additionally confirmed on the level of economy and utilization of cereals and animals formerly domesticated in Anatolia or Near East (*Hopf 1961; Ivkowska 2009; Renfrew 1976*). The employment of mud brick and stone foundations in the earliest Amzabegovo levels, as well as the identical patterns incised or painted on the stamps and vessels in Gorobinci, Veluška Tumba, Gjumušica, Porodin, Govrlevo, Madjari, Çatalhöyük and Bademağacı are in favor with such relations and there is also possibility for their transfer through communities in Thessaly (*Budja 2003; Gimbutas ed. 1976; Naumov 2008; 2009a*).

Nevertheless, it is still hard to answer how the Anatolian traditions were incorporated into the social life of first agricultural communities in Macedonia. Were they directly transferred or were gradually intertwined with local practice it is a question that still remains to be observed and supported by the new studies. Besides the Anatolian features these Early Neolithic communities established apparent identity often not associated even with the neighboring societies. The case of Pelagonian farming societies clearly indicates potent local visual identity without any strong relationship with those further East and West. There were sort of contacts with communities on the North or South, but most of the material culture in Pelagonia asserts autochthonic features (*Naumov et al. 2014*). It is surprising that apparently there were preserved links with Anatolian material culture, such as incised patterns on stamps or corpulent female figurines (*Budja 2003; Naumov 2015*), but the white painted patterns and anthropomorphic house models are hard to be determined further South or East.

It should be considered as well that such links were simultaneously manifested onto the symbolic and social spheres no matter if they were straightforwardly or indirectly

transmitted or additionally modified. Therefore, besides economic and architectonic features, the abundance of anthropomorphic and zoomorphic representations in clay, as well as the intramural burials furthermore reveals the transposition and acceptance of similar symbolic concepts. In this context, the Neolithisation of Macedonia should be perceived as complete process which engaged all aspects of life of the first agriculturists. Alongside crucial changes with the establishment of initial settlements and introduction of innovative economic components, the Neolithic involved completely new perception of natural environment, as well as its explication within the material culture and rituals. In order to understand such complex processes profoundly it is necessary to trace entire economic, social and symbolic concepts and especially those manifested through human body.

The Neolithisation of human body

When the Neolithic initial stages are regarded mainly the agriculture, domestication and new resources providing environment modification are considered. Although these economic segments are of huge significance and had crucial role in the establishment of new subsistence standards, still it should not be neglected that they are created by and for the man himself. Consequently it is not fruitful to study them independently and isolated from the other spheres which equivalently contribute in the construction and existence of first agricultural communities. Inhabitation of new geographical area, house building, animal husbandry or cereals cultivation are synchronically intertwined within the modes that Neolithic societies employ to manage the insecurity of climate phenomena, architectonic static, population increase, animal health or the crop outcomes. Such insecurity particularly motivated the Neolithic communities to comprehend the importance of agriculture, domestication and dwellings establishment as novelty which significantly will change their life and routines.

In that context, the Neolithisation of Balkans and Macedonia in particular, was not only a process where the newcomers just applied its modes of life or the indigenous just simply accepted such novelties. On the contrary, the penetration into new geographic area and creation of first settlements is a course in which the agriculturists equally invested cognitive, technical and spiritual potentials. If the eventual contacts with the local native Mesolithic population are considered, then such courses were modified in completely different entity than the one of its origin i.e. Near East region. Nevertheless, all these cognitive, technical and spiritual engagements were entwined into a unit which generated social, economic and ideological notion about the new agricultural society and its relationship with the natural environment. Therefore, in such complex progression the entire forms of material and symbolic visual culture were employed, including substances and products, as well as collective ceremonies and rituals. Particularly the clay objects have significant role for the understanding of the first agricultural communities.

Besides the sensation caused by its transformation from wet clay into compact product, the ceramics as new material was quite suitable for the manifestation of new ideas related with the agriculture and consequential social and symbolic processes. Besides the vessels and its prominent symbolic significance in the Early Neolithic (*Vitteli 1989; 1993*), also the human and animal representations had crucial part. Despite the emergence of various animal figurines in Macedonia and their affirmation of the economic and symbolic aspects of

Fig. 7. The employment of human representation on various artifacts: 1 anthropomorphic vessel from Tarinci – h = 7.5 cm (*Kolištrkoska Nasteva 2005*, fig. 27); 2 anthropomorphic house model from Porodin – h = 25.5 cm (*Šemrov – Turk 2009*, fig. 59); 3 anthropomorphic figurine from Gurgur – h = 5.5 cm (*Kolištrkoska Nasteva 2005*, fig. 3).

Obr. 7. Využití antropomorfních zobrazení na různých artefaktech: 1 antropomorfní nádoba z Tarinci – v = 7,5 cm (*Kolištrkoska Nasteva 2005*, fig. 27); 2 antropomorfní model domu z Porodin – v = 25,5 cm (*Šemrov – Turk 2009*, fig. 59); 3 antropomorfní figurína z Gurgur – v = 5,5 cm (*Kolištrkoska Nasteva 2005*, fig. 3).

cattle, still much more numerous are the anthropomorphic figurines (*Naumov 2009c; 2014*). Although there are interpretations that zoomorphic figurines and the identification between humans and animals are dominant in the Balkans (*Nanoglou 2008*), the recent research indicates that at least in Macedonia the anthropomorphic representations outnumber the zoomorphic (*Naumov 2009c; 2014; Naumov – Chausidis 2011*). Such production of figurines, vessels, stamps, house or oven models with human features in the Early and Middle Neolithic assert the human body as essential metaphor for explication of diverse symbolic, social and economic processes (*fig. 7*).

Therefore, the course of Neolithisation in Macedonia and the Balkans in general, was not only a set of actions and engagements where only natural environment and social structures were transformed, but also there are changes within the perception of human body and its employment as a metaphor for entire unit of crucial segments evolved throughout these changes and transformations. Simultaneously to the domestication of new plants and animals was the domestication of man itself when its role in the nature is redefined and mostly conceptualized within the life in permanent houses and settlements. Such relationship with the environment initiated a series of new concepts manifested through material culture and rituals. The anthropomorphism had the crucial role as essential metaphor which was engaged for the definition of human body as symbolic mechanism for the explication of new advantages as agriculture, pottery, ovens or houses (*Guthrie 2014; Naumov 2010b; 2013b*). Even when the settlements are considered as ritual area, the selected members of Neolithic societies were buried below or between dwellings (*Bacvarov 2003; 2006; Naumov 2007; 2014*), so that such ritual practice additionally contributed towards the embodiment of settlements (*fig. 8*). Consequently it can be noticed that Neolithic communities employed several components of material culture and rites in their attempts to define complex processes within households by using the human body as main symbolic reference.

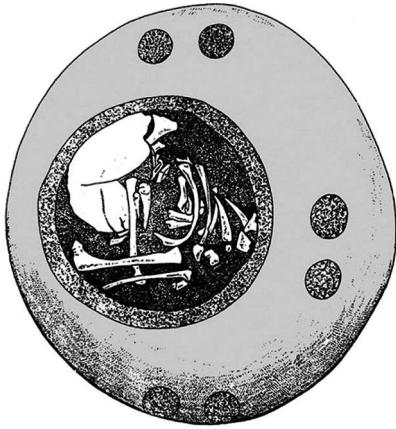

Fig. 8. The anthropomorphisation of intentionally broken vessel with an infant burial – Amzabegovo (*Gimbutas ed. 1976, fig. 242*).

Obr. 8. Antropomorfizace záměrně rozbité nádoby s dětským pohřbem – Amzabegovo (*Gimbutas ed. 1976, fig. 242*).

Such Neolithisation of the human body and its wide incorporation into symbolic spheres since the Early Neolithic, indicates its suitability as a proper metaphor reflecting norms and notions of the first agriculturists. On one hand, this demonstrates the man's transformation and its new role in the control of nature and social structures (agriculture, economy, beliefs etc.). But on the other, a dominant presence of human body in the visual culture and rituals could be understood as a model of convention which further explicates new activities and routines in agricultural societies. If the ideas on Neolithisation as ideology are considered (*Cauvin 2000; Hodder 1990*), then it could be expected that human body was used as well as ideological reference within the process of Neolithic dispersion and its affirmation in the wider geographic area. The production of numerous hybrid artifacts in the Balkans should be regarded (anthropomorphic vessels and models of houses and ovens with human features). Despite Anatolian practices where this type of ceramic objects are usually not present or were rarely produced in the Early Neolithic stages of settlements, they are much more frequent on the sites in Macedonia and the Balkans in general (*Naumov 2014*). Consequently, it can be concluded that these anthropomorphic objects were engaged within the processes of popularization, affirmation and symbolic definition of some Neolithic advantages, such as pottery, ovens, houses, stamps etc.

The question remains open whether they were employed by the agriculturists' ideology during their dispersion through the Balkans or they were engaged as agents in the implementation and explication of Neolithic structures and norms among indigenous hunter-gatherer population. Similar hybrid zoomorphic objects (vessels and 'altars') were also produced in the Early Neolithic, but they are outnumbered by the anthropomorphic hybrids, at least in Macedonia (*Naumov – Chausidis 2011*). The notion of hybridism induce that the common symbolic categories were incorporated into several economic spheres of the first agricultural communities. The manufacture of anthropomorphic and zoomorphic vessels, models, 'altars' and stamps continues in the following Neolithic phases in Macedonia and Balkans in general and further confirms that these segments of symbolic hybridism could be even conceived on the level of ideology related with the agriculture and economy. This suggests that Neolithic was indeed a crucial change in the life of prehistoric communities implemented in several economic, social and symbolic spheres. Therefore, the research on the

Neolithisation of Balkans should be equally focused onto these symbolic aspects in order to understand entirely its manifestation within the first agricultural societies.

Conclusion

It is still hard to determine the modes of Neolithisation in Macedonia, but the current modest data enable basic overview of the potential development of this significant social and economic process. There is still much to be done in order to provide more precise perspective when and how the first agricultural societies established their settlements and transformed the landscape. Hence, in regard to slow implementation of thorough research projects and inadequate acquisition of data base for this region it is necessary to propose possible explanation of Neolithisation and to modify it in the future. It is still unclear whether it started rapidly or gradually advanced in various regions in Macedonia, but majority of sites confirm already developed 'package' incorporated since the earliest levels of the farming settlements. The white painted pottery was used along with the monochrome vessels and already domesticated cereals and animals were consumed in the Early Neolithic villages, thus suggesting the probable trajectories and models of Neolithisation. For the moment it could be speculated that Neolithisation started due to leap frog movements of communities from Thessaly and Anatolia as there are clear indications for cultural and genetic relationship with this regions.

Therefore it could be proposed that Neolithic considered the demic diffusion of particular societies gradually inhabiting particular regions in Macedonia, but after an apparent break from the initial Neolithisation of Thessaly. The first agricultural communities penetrated in the various regions of Macedonia between 6300 and 6100 BC, as suggested by the calibrated dates which should be further tested in the future. According to these dates there were probably at least two waves of Neolithisation, one earlier from Thessaly along the coast of Aegean Sea and northwards following the route of Vardar River. The second and later wave was from Thessaly as well, but advancing into the valley of Pelagonia and Ohrid Lake which established societies with significantly different identity than those penetrating to Ovče Pole and Skopje Valley. Besides the modest contacts they could have these communities preserved their autochthonous cultural features until the end of Neolithic. There are apparent differences in the establishment of settlements in the initial stages, so the communities in Pelagonia preferred tells, while those in Ovče Pole and Skopje Valley initially erected their villages on flat terraces near the river beds. The Pelagonian farmers were significantly focused on house symbolism and female body despite those from Ovče Pole which produced sexless figurines and were not familiar with house models in the Early Neolithic.

The notion of identity was much more manifested onto pottery and its decoration with distinct patterns that were not practiced abroad. Each region developed its own patterns which remained entirely different until the end of Early Neolithic. In the Middle Neolithic visual identity was transformed and large number of communities from Ovče Pole, Skopje Valley, Polog and Kumanovo regions adjusted their patterns to a more generalized dark painted aesthetics common for the broader regional Starčevo group. Besides the evidenced contacts between Pelagonia and other regions in Macedonia, the communities of this southern valley remained unaffected of Middle Neolithic changes and preserved their visual and

symbolic authenticity. Even in the Late Neolithic particular farming societies in Pelagonia and Ohrid Lake were more influenced by the pottery technology of Marmara and Thrace region than from the one progressing from North along with Vinča culture. It is evident that since the initial stages of Neolithisation the establishment of identities was rather dynamic and employed material culture as major agent and medium.

It is important to note that the process of Neolithisation in Macedonia was not only a result of economic transformation and progress, but also a symbolic phenomenon which engaged agency of material culture as well. The role that individuals had in the society was apparently manifested on ceramic items and rituals. The human body was central engine in these changes of landscape and society, and was therefore used as major metaphor in symbolic explication of natural and social transformations. Thousands of human depictions were produced since the Early Neolithic and some asserted the semiotic relationship of man with the dwellings and households. The anthropomorphism and hybridism were incorporated as major symbolic principles which employed vast number of ceramic objects in order to assert the significant role of human body and identity in the understanding of manmade environment. Along this potent metaphorical process actual bodies of individuals were engaged as well and were buried within settlements, next or below the dwellings. They further supported the notion of important role that human bodies and identities had in both social and spiritual components of farming societies. Such symbolic potency incorporated within ceramic items and rituals was alongside the economic challenges that first agricultural communities in Macedonia had. They were intertwined and synchronically progressed with the establishment and modification of identities related to particular community, settlement or society practicing farming and husbandry as crucial components of subsistence between 7th and 5th millennia BC.

The author would like to thank Coimbra Universities Group for the research fellowship and Prof. Armando De Guio (University of Padova) for the help in the initial acquisition of information and data related to the Neolithisation process. Particular stages of research related to this paper were funded by the grant received from the Prehistoric Society and therefore I express my gratitude for their support.

References

- Ammerman, A. J. – Biagi, P. eds. 2003: The Widening Harvest: The Neolithic Transition in Europe: Looking Back, Looking Forward. Boston: Archaeological Institute of America.*
- Baćvarov, K. 2003: Neolitni pogrebalni obredi. Sofia: Bard.*
- 2006: Early Neolithic jar burials in Southeast Europe: a comparative approach. *Documenta Praehistorica* XXXIII, 101–106.
- Bailey, D. W. 2000: Balkan Prehistory. Exclusion, incorporation and identity. London – New York: Routledge.*
- Balaresque, P. – Bowden, G. R. – Adams, S. – Leung, H. – King, T. – Roser, Z. T. – Goodwin, J. – Moisan, J. – Richard, C. – Millward, A. – Demaine, A. G. – Barbujani, G. – Previdere, C. – Wilson, I. J. – Tyler-Smith, C. – Jobling, M. A. 2010: A Predominantly Neolithic Origin of European Paternal Lineages. *PLOS Biology* 8/1, 1–9.*
- Barker, G. 1985: Prehistoric Farming in Europe. Cambridge: Cambridge University Press.*
- Bellwood, P. 2005: First Farmers: The Origins of Agricultural Societies. Oxford: Blackwell.*
- Benac, A. 1989: Neki problemi odnosa Makedonije i Zapadnog Balkana u neolitskom dobu. *Macedoniae Acta Archaeologica* 10, 9–24.*
- Bilbija, M. 1999: Peštera vo Matka. *Macedoniae Acta Archaeologica* 15, 9–14.*

- Bonsall, C. – Cook, G. – Lennon, R. – Harkness, D. – Scott, M. – Bartosiewicz, L. – McSweeney, K. 2000: Stable Isotopes, Radiocarbon and the Mesolithic-Neolithic Transition in the Iron Gates. *Documenta Praehistorica* XVII, 119–132.
- Borić, D. – Price, D. T. 2013: Strontium Isotopes document greater human mobility at the start of the Balkan Neolithic. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 110/7, 1–6.
- Bougard, E. 2003: Ceramic in the Upper Paleolithic. In: A. Gibson ed., *Prehistoric Pottery: People, Pattern, Purpose*. British Archaeological Reports, International series 1156, Oxford, 29–34.
- Bökönyi, S. 1974: History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1996: Stock Breeding. In: D. Theocharis ed., *Neolithic Greece*, Athens: National Bank of Greece, 165–177.
- Broodbank, C. 1999: Colonization and Configuration in the Insular Neolithic of the Aegean. In: P. Halstead ed., *Neolithic Society in Greece*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 15–41.
- Budja, M. 2003: Seals, Contracts and Tokens in the Balkans Early Neolithic. *Documenta Praehistorica* XXX, 115–130.
- 2005: The process of Neolithisation in South-eastern Europe: from ceramic female figurines and cereal grains to entoptics and human nuclear DNA polymorphic markers. *Documenta Praehistorica* XXXII, 53–72.
- Bunguri, A. 2014: Different models for the Neolithisation of Albania. *Documenta Praehistorica* XLI, 79–94.
- Casalotti, R. – Simoni, L. – Bellede, M. – Barbujani, G. 1999: Y-chromosome Polymorphisms and the Origins of the European gene pool. *Proceeding of the Royal Society B* 266, 1959–1966.
- Cawin, J. 2002: *The Birth of the Gods and the Origin of Agriculture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cavalli-Sforza, L. – Cavalli-Sforza, F. 1995: *The great human diasporas: the history of diversity and evolution*. New York: Addison-Wesley.
- Chapman, J. 2000: *Fragmentation in Archaeology: People, places and broken objects in the prehistory of South-eastern Europe*. London: Routledge.
- 2008: Approaches to Trade and Exchange in Earlier Prehistory (Later Mesolithic-Early Bronze Age). In: A. Jones ed., *Prehistoric Europe: Theory and Practice*, Chichester: Wiley-Blackwell, 333–355.
- Chausidis, N. 1995: Predistorija. In: *Makedonija kulturno nasledstvo*, Skopje: Misla, 17–45.
- Childe, G. 1958: *The Dawn of European Civilisation*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Denham, T. – White, P. eds. 2007: *The Emergence of Agriculture: A Global View*. London: Routledge.
- Dennell, R. 1983: *European Economic Prehistory. A New Approach*. London: Academic Press.
- Di Giacomo, F. – Luca, F. – Popa, L. O. – Akar, N. – Anagnou, N. – Banyko, J. – Brdicka, R. – Barbujani, G. – Papola, F. – Ciavarella, G. – Cucci, F. – Di Stasi, L. – Gavril, L. – Kerimova, M. G. – Kovatchev, D. – Kozlov, A. I. – Loutradis, A. – Mandarino, V. – Mammi, C. – Michalodimitrakis, E. N. – Paoli, G. – Pappa, K. I. – Pedicini, G. – Terrenato, G. – Toffaneli, S. – Malaspina, P. – Novelletto, A. 2004: Y Chromosomal Haplogroup J As a Signature of the Post-Neolithic Colonization of Europe. *Human Genetics* 115, 357–371.
- Düring, B. S. – Marciniak, A. 2005: Households and Communities in the Central Anatolian Neolithic. *Archaeological Dialogues* 12 (2), 165–187.
- Farr, R. H. 2010: Measurement in navigation: Conceiving distance and time in the Neolithic. In: I. Morley – C. Renfrew eds., *The Archaeology of Measurement: Comprehending Heaven, Earth and Time in Ancient Societies*. Cambridge: Cambridge University Press, 19–26.
- Fidanoski, Lj. 2012: *Cerje-Govrlevo and Miloš Bilbija*. Skopje: Museum of Skopje.
- Fidanoski, Lj. – Tomaž, A. 2010: Pod žitnite polinja: istraživanja na "Cerje" – Govrlevo. *Makedonsko nasledstvo* 36–37, 61–72.
- Garašanin, M. 1979: Centralnobalkanska zona. In: A. Benac ed., *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja II. Neolitsko doba*, Sarajevo: Akademija Nauke i Umetnosti Bosne i Hercegovine, 79–212.
- 1989: Problemi neolita i eneolita u vezi sa rezultatima istraživanja iz Makedonije. *Macedoniae Acta Archaeologica* 10, 25–35.
- Gheorghiu, D. 2008: The Emergence of Pottery. In: A. Jones ed., *Prehistoric Europe: Theory and Practice*, Chichester: Wiley-Blackwell, 164–192.
- Gimbutas, M. ed. 1976: *Neolithic Macedonia as reflected by excavation at Anza, Southeast Yugoslavia*. Los Angeles: University of California.
- Grigson, C. 1989: Size and Sex: Evidence for the Domestication of Cattle in the Near East'. In: A. Milles – D. Williams – W. Gardner eds., *The Beginnings of Agriculture*. BAR International series 496, Oxford: Archaeopress, 77–109.
- Guthrie, S. 2014: Religion as Anthropomorphism at Çatalhöyük. In: *Hodder ed. 2014*, 86–108.

- Hodder, I. 1990:* The Domestication of Europe. Hoboken: Willey and Blackwell.
- Hodder, I. ed. 2010:* Religion in the Emergence of Civilization: Çatalhöyük as a Case Study. Cambridge: Cambridge University Press.
- 2014: Religion at Work in a Neolithic Society: Vital Matters. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hopf, M. 1961:* Untersuchungsbericht über Kornfunde aus Vršnik. Recueil du Musée National de Štip II 1960–1961, 41–46.
- Ivkovska, A. 2009:* Animal Husbandry and Hunting. In: G. Naumov – Lj. Fidanoski – I. Tolevski – A. Ivkovska, Neolithic Communities in the Republic of Macedonia, Skopje: Dante, 53–63.
- Jovanović, B. 1968:* Istorijat keramičke industrije. In: L. Trifunović ed., Neolit Centralnog Balkana, Beograd: Narodni muzej, 107–176.
- King, R. J. – Özcan, S. S. – Carter, T. – Kalfoglu, E. – Atasoy, S. – Triantaphyllidis, C. – Kouvatsi, A. – Lin, A. A. – Chow, C.-E. T. – Zhivotovskiy, L. A. – Michalodimitrakis, M. – Underhill, P. A. 2008:* Differential Y-chromosome Anatolian Influences on the Greek and Cretan Neolithic. *Annals of Human Genetics* 72, 205–214.
- King, R. – Underhill, P. A. 2002:* Neolithic painted pottery and ceramic figurines with Y-chromosome lineages. *Antiquity* 76, 707–714.
- Kitanoski, B. 1977:* Neolitskata naselba Čuka kaj selo Topolčani. *Macedoniae Acta Archaeologica* 3, 27–42.
- Kitanoski, B. – Simoska, D. – Todorović, J. 1978:* Novi arheološki istraživanja na naselbata Čuka vo Topolčani kaj Prilep. *Macedoniae Acta Archaeologica* 4, 9–32.
- 1980: Naselbata Pešterica i problemot na raniot neolit vo Pelagonija. *Macedoniae Acta Archaeologica* 6, 9–20.
- 1983: Novi arheološki istraživanja na neolitskata naselba Čuka vo Topolčani kaj Prilep. *Macedoniae Acta Archaeologica* 4, 9–32.
- Kolištrkoska Nasteva, I. 2005:* Praistoriskite dami od Makedonija. Skopje: Muzej na Makedonija.
- Kotsakis, K. 2001:* Mesolithic to Neolithic in Greece. Continuity, discontinuity or change of course?. *Documenta Praehistorica* XXVIII, 63–73.
- Kuzman, P. 1990:* Zlastrana: neolitska naselba vo Ohridsko. *Macedoniae Acta Archaeologica* 11, 35–50.
- 1993: Paleolit vo Makedonija. *Macedoniae Acta Archaeologica* 13, 13–18.
- 1995: Podatoci za paleolitskite kulturi vo Makedonija. In: G. Stardelov – C. Grozdanov – M. Mitevski edd., Civilizacii na počvata na Makedonija 2, Skopje: Makedonska akademija na nauite i umetnostite, 11–20.
- Kyparissi-Apostolika, N. 2000:* The Mesolithic/Neolithic Transition in Greece as Evidenced by the Data at Theopetra Cave in Thessaly. *Documenta Praehistorica* XXVII, 133–140.
- Lazarovich, G. 2006:* The Anzabegovo-Gura Baciului Axis and the First Stage of the Neolithisation Process in Southern – Central Europe and the Balkans. In: N. Tasić – C. Grozdanov eds., Homage to Milutin Garašanin. SAsA Special Editions, Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, Macedonian Academy of Sciences and Arts, 111–158.
- Malez, M. 1979:* Prirodni okviri, rad na istraživanju i nalazišta paleolitskog doba u Makedoniji. In: A. Benac ed., Praistorija jugoslavenskih zemalja I. Paleolitsko i mezolitsko doba, Sarajevo: Academy of Science and Art of Bosnia and Hercegovina, 407–417.
- Murray, J. 1970:* The First European Agriculture: Study of the Osteological and Botanical Evidence until 2000 BC. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Nanoglou, S. 2008:* Representation of Humans and Animals in Greece and the Balkans during the Earlier Neolithic. *Cambridge Archaeological Journal* 18, 1–13.
- Naumov, G. 2007:* Housing the Dead: Burials inside houses and vessels from Neolithic Balkans. In: C. Malone – D. Barrowclough eds., *Cult in Context*, Oxford: Oxbow Books, 255–265.
- 2008: Imprints of the Neolithic Mind: Clay seals from the Neolithic Macedonia. *Documenta Praehistorica* XXXV, 185–204.
- 2009a: The process of Neolithisation. In: G. Naumov – Lj. Fidanoski – I. Tolevski – A. Ivkovska, Neolithic Communities in the Republic of Macedonia, Skopje: Dante, 17–27.
- 2009b: Patterns and Corporeality: Neolithic Visual Culture from the Republic of Macedonia. *British Archaeological Reports, International Series* 1910. Oxford.
- 2009c: Neolithic visual culture and rituals. In: G. Naumov – Lj. Fidanoski – I. Tolevski – A. Ivkovska, Neolithic Communities in the Republic of Macedonia, Skopje: Dante, 87–135.
- 2010a: Symmetry analysis of Neolithic painted pottery from Republic of Macedonia. In: T. Biro–Katalin ed., *Data Management and Mathematical Methods in Archaeology. Archaeologia e Calcolatori* 21, Roma: Dipartimento Patrimonio Culturale, 255–274.

- Naumov, G. 2010b: Neolithic Anthropocentrism: imagery principles and symbolic manifestation of corporeality in the Balkans. *Documenta Praehistorica* XXXVII, 227–238.
- 2013a: Embodied houses: social and symbolic agency of Neolithic architecture in the Republic of Macedonia. In: D. Hoffman – J. Smyth eds., *Tracking the Neolithic house in Europe – sedentism, architecture and practice*, New York: Springer, 65–94.
- 2013b: The Objectified Corporeality: Prehistoric Implications of Anthroporphism and Hybridism within Christian Iconography. *Anthropos* 108, 97–115.
- 2014: Neolithic Privileges: the selection within burials and corporeality in the Balkans. *European Journal of Archaeology* 17, 184–207.
- 2015: Neolitski figurini vo Makedonija. Skopje: Magor.
- Naumov, G. – *Chausidis, N.* 2011: Neolitskite antropomorfní predmeti vo Republika Makedonija. Skopje: Magor.
- Naumov, G. – *Tomaž, A.* in press: Iskopuvanje na lokalitetot 'Shkolska Tumba' vo Mogila. *Patrimonium* 13.
- Naumov, G. – *Trzeciński, M.* – *Chwiej, M.* – *Przybyła, M.* – *Bugaj, M.* – *Szczepaniak, P.* – *Podsiadło, M.* 2014: Arheološko, topografsko i geofizičko istraživanje na neolitski tumbi vo Pelagonija. *Patrimonium* 12, 345–372.
- Özdoğan, M. 2014: A new look at the introduction of the Neolithic way of life in Southeastern Europe. Changing paradigms of the expansion of the Neolithic way of life. *Documenta Praehistorica* XLI, 33–49.
- Perlès, C. 2001: *The Early Neolithic in Greece. The first farming communities in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 2003: An alternate (and old-fashioned) view of Neolithisation in Greece. *Documenta Praehistorica* XXX, 99–113.
- Pinhasi, R. 2003: A new model for the spread of the first farmers in Europe. *Documenta Praehistorica* XXX, 1–47.
- Pluciennik, M. 2008: Hunter-Gatherers to Farmers?. In: A. Jones ed., *Prehistoric Europe: Theory and Practice*, Chichester: Wiley-Blackwell, 16–34.
- Price, D. T. ed. 2000: *Europe's First Farmers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pyke, G. 1996: Structures and Architecture. In: K. A. Wardle ed., *Nea Nikomedeia I: The excavation of an Early Neolithic village in northern Greece 1961–1964*, London: The British School at Athens, 39–54.
- Reingruber, A. – *Thissen, L.* 2005: Aegean Catchment (E. Greece, S. Balkans and W. Turkey) 10 000 – 5 500 cal BC. <http://www.canew.org/data.html>
- Renfrew, C. 1987: *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*. London: Pimlico.
- Renfrew, J. M. 1976: Carbonized Seeds from Anza. In: *Gimbutas ed. 1976*, 300–312.
- Rowley-Conwy, P. 2003: Early Domestic Animals in Europe: Imported or Locally Domesticated?. In: *Ammerman – Biagi 2003*, 99–117.
- 2006: The Concept of Prehistory and the Invention of the Terms 'Prehistoric' and 'Prehistorian': the Scandinavian Origin, 1833–1850. *European Journal of Archaeology* 9, 103–130.
- Runnels, C. 2003: The Origins of Greek Neolithic: A Personal View. In: *Ammerman – Biagi 2003*, 121–132.
- Sanev, M. 1994: Mlado kameno vreme, Arheološka karta na Republika Makedonija – Tom I, Skopje: MASA, 26–42.
- 1995: Neolitot i neolitskite culturi vo Makedonija. In: G. Stardelov et al., *Civilizacii na počvata na Makedonija 2*, Skopje: Makedonska akademija na nauite i umetnostite, 21–46.
- 2004: Some characteristics of the Anzabegovo-Vršnik Cultural Group in Macedonia. In: S. Perić ed., *The Neolithic in the Middle Morava Valley 1*, Belgrade: Archaeological Institute, Museum of Jagodina and Museum of Paraćin, 35–48.
- Scarre, C. ed. 2005: *The Human Past: World Prehistory and Development of Human Societies*. London: Thames & Hudson.
- Schmidt, K. 2010: Göbekli Tepe-The Stone Age Sanctuaries: New Results of Ongoing Excavations with a special focus on Sculptures and High Reliefs. *Documenta Praehistorica* XXXVII, 239–256.
- Settegast, M. 2005: *When Zarathustra Spoke: The Reformation of Neolithic Culture and Religion*. Costa Mesa: Mazda Publishers Inc.
- Simoska, D. – *Kitanoski, B.* – *Todorović, J.* 1979: Neolitska naselba vo selo Mogila kaj Bitola. *Macedonia Acta Archaeologica* 5, 9–30.
- Simoska, D. – *Sanev, V.* 1975: Neolitska naselba Veluška tumba kaj Bitola. *Macedoniae Acta Archaeologica* 1, 25–85.
- Spasov, N. – *Iliev, N.* – *Boev, Z.* 2001: Životinskite ostanki ot eneolitniya arheologičeski obekt kraj s. Dolnoslav, Plovdivska oblast. *Historia Naturalis Bulgarica* 13, 159–179.

- Srejović, D. 1969:* Lepenski Vir: Nova praistoriska kultura u Podunavlju. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Stiner, M.-C. – Kozłowski, J. K. – Kuhn, L. – Karkanas, P. – Koumouzelis, M. 2010:* Klissoura Cave 1 and The Upper Paleolithic of Southern Greece in Cultural and Ecological Context. *Eurasian Prehistory* 7, 309–321.
- Šalamanov Korobar, Lj. 2005:* Paleolitski-mezolitski lokaciji po tečenieto na Babuna i Treska. *Macedonia Acta Archaeologica* 16, 9–19.
- 2006: Rekognosciranje na paleolitsko-mezolitski lokaciji vo Makedonija – 2001. *Macedonia Acta Archaeologica* 17, 9–20.
- 2008: Peštera – Golema Pešt, selo Zdunje. *Makedonski arheološki pregled* 1, 5–9.
- Šemrov, A. – Turk, P. eds. 2009:* Neolithic Art in the Republic of Macedonia. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Talalay, E. T. 1993:* Deities, Dolls and Devices. Neolithic Figurines from Franchthi Cave. In: T. W. Jacobsen ed., *Excavation in Franchthi Cave, Greece. Fascicle 9*, Indianapolis: Indiana University Press.
- Tasić, N. N. 2006:* Anzabegovo – Milutin Garašanin's Key for the Early Neolithic of the Central Balkans. In: N. Tasić – C. Grozdanov eds., *Homage to Milutin Garašanin*, Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts and Macedonian Academy of Sciences and Arts, SASA Special Editions, 159–170.
- 2007: Tell-Tale Squares. In: M. Spataro – P. Biagi eds., *A Short Walk Through Balkans: The First Farmers of Carpathian Basin and Adjacent Regions*, Trieste: Societa per la Preistoria e Protoistoria della Regione Friuli-Venezia Giulia, 103–111.
- Thissen, L. C. 2000:* Early Village Communities in Anatolia and the Balkans 6500–5500 cal BC: Studies in chronology and culture contact. Unpublished PhD dissertation. Universiteit Leiden.
- Thorpe, I. J. 1996:* The Origins of Agriculture. London: Routledge
- Trigger, B. 2006:* A History of Archaeological Thought. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vitteli, K. D. 1989:* Were pots first made for foods? Doubts from Franchthi. *World Archaeology* 21, 17–29.
- 1993: Franchthi Neolithic Pottery. Volume 1: Classification and ceramic phases 1 and 2. Excavations at Franchthi Cave, Greece. Fascicle 8. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Washburn, D. K. 1984:* The Study of the Red on Cream and Cream on Red Designs on Early Neolithic Ceramics from Nea Nikomedeia. *American Journal of Archaeology* 88, 305–324.
- Whittle, A. 1996:* Europe in the Neolithic. Cambridge: Cambridge University Press.
- Whittle, A. – Bartosiewicz, L. – Borić, D. – Pettit, P. – Richards, M. 2005:* New Radiocarbon Dates for the Early Neolithic in Northern Serbia and South-East Hungary: Some Omission and Corrections. *Antaeus* 28, 347–355.
- Yiouni, P. 1996:* The Early Neolithic Pottery: Typology. In: K. A. Wardle ed., *Nea Nikomedeia I: The excavation of an Early Neolithic village in northern Greece 1961–1964*, London: The British School at Athens, 81–180.
- Zdravkovski, D. 2005:* Neolitska naselba 'Pod selo-Tumba', s. Stenče. *Zbornik Arheologija – Muzej na Makedonija* 2, 25–30.
- 2006: New Aspects of the Anzabegovo-Vršnik Cultural Group. In: N. Tasić – C. Grozdanov eds., *Homage to Milutin Garašanin*, Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, Macedonian Academy of Sciences and Arts, 99–110.
- Zohary, D. – Hopf, M. 2000:* Domestication of Plants in the Old World: The Origins and Spread of Cultivated Plants in West Asia, Europe and Nile Valley. Oxford: Oxford University Press.
- Zvelebil, M. 2001:* The agricultural transition and the origins of Neolithic society in Europe. *Documenta Praehistorica* XXVIII, 1–26.

Časně neolitické komunity v Makedonii

Výzkum časných fází neolitu v Makedonské republice je stále skromný a založený převážně na odkrytech malého rozsahu a sekundárních datech vyplývajících z chronologických analýz. Jakkoliv nečetná, tato data umožňují předběžný vhled do počátků zemědělství a vzniku prvních osad. V posledních desetiletích byla publikována řada nových kalibrovaných dat, paleobotanických a paleozoologických výsledků z Makedonie a širšího Balkánu, což významně přispělo k porozumění směrů a způsobů neolitizace. Většina archeologů se proto shoduje, že neolit v Makedonii začíná už jako rozvinutý proces bez předchozích akeramických nebo monochromních fází. Většina průkazně datovaných časně neo-

litických lokalit v Makedonii vykazuje v časných fázích osídlení bíle malovanou keramiku (např. Amzabegovo, Govrlevo, Veluška Tumba, Mogila, Stenče). Nejstarší data pro Amzabegovo se pohybují mezi 6300 a 6100 BC. Vysoké procentuální hodnoty rozpětí sigma naznačují, že neolitizační proces v Makedonii, a zvláště její východní části, následoval poměrně brzy po neolitizaci Thesálie. Nálezy z jihozápadní části Makedonie ukazují, že tento proces nebyl stejnoměrný ani synchronní. Kalibrované vzorky z Mogila, Veluška Tumba a Porodin v rozmezí 6100 a 5900 BC dokládají pozdější osídlení Pelagonské roviny, ačkoliv bude nutné prověřit dosti časné datum z Topolčani (přibližně 6500 BC).

První zemědělské komunity nepřinesly jen proměnu krajiny a subsistence, ale také proměnu společenskou. Různorodost materiální kultury mezi časně neolitickými společenstvími v Makedonii naznačuje různé identity v rámci neolitizačního procesu, které se projevily hlavně malovanými nádobami, antropomorfními modely domů, figurínami a architekturou. V téměř každé oblasti (Ovče Pole, Skopje Plain, Polog a Pelagonia) byly malované vzory používány nezávisle jako prvky vizuální identifikace. Využití materiální kultury ke zdůraznění místních znaků dokazuje, že časný neolit byl daleko dynamičtější, než se dříve předpokládalo. Ačkoliv hospodářské zájmy byly společné, komunity v Amzabegovo, Govrlevo, Stenče, Veluška Tumba a Porodinu vnímaly samy sebe jako příslušící k různým skupinám a dokládaly svou odlišnost různými malovanými keramickými vzory.

Kulturní poměry se zcela změnily ve středním neolitu, kdy nádoby vyrobené v Ovče Pole, v oblasti Skopje a Pologu nesly černé nebo hnědé malované vzory, zatímco keramika v Pelagonii byla stále malována hlavně bílou barvou a několika málo vzory, které ještě připomínaly časně neolitickou tradici. Vizuální tradice jsou nedílnou součástí prvních neolitických společenství v Makedonii. To se týká zejména těch, která vykazují jasnou vazbu na anatolská sídliště a indikují migraci nebo kulturní kontakt mezi komunitami na Balkáně a v Malé Asii. Tyto vazby byly zdůrazňovány již dříve, ale nyní jsou potvrzeny v rovině hospodářské užíváním obilnin a zvířat původně domestikovaných v Anatólii nebo na Blízkém Východě. Použití nepálených cihel a kamenných základů v nejstarších vrstvách v Amzabegovo, stejně jako totožné vzory vyryté nebo namalované na razídlech a nádobách z lokalit Gorobinci, Veluška Tumba, Gjumušica, Porodin, Govrlevo, Madjari, Çatalhöyük a Bademağacı potvrzují tyto vazby a nastiňují též možnost jejich přenosu komunitami v Thesálii. Hospodářské a architektonické znaky, stejně jako hojnost antropomorfních a zoomorfních keramických motivů a pohřby v interiérech staveb dokládají přesun a přijetí symbolických představ.

Kromě klíčových změn souvisejících se založením prvních osad a zavedením inovativních hospodářských prvků přinesl neolit nové vnímání přírodního prostředí a jeho promítnutí v materiální kultuře a rituálech. Rozvinuly se také transformace týkající se vnímání lidského těla a jeho využití jako metafory pro celou řadu klíčových oblastí. Antropomorfismus plnil klíčovou roli jako zásadní princip zapojený v definici lidského těla jako symbolického mechanismu k vyjádření nových výhod, jež skýtalo zemědělství, keramika, pece nebo domy. I v případech, kdy byly domy považovány za rituální místo, byli vybraní členové neolitických společenství pohřbíváni pod obydlení nebo mezi nimi. Neolitické komunity využívaly několik komponent hmotné kultury a rituálů ve snaze definovat složité procesy v domácnostech použitím lidského těla jako hlavní symbolické reference.

Překlad *Sylvie Květinová*

K otázce hrnčířských vypalovacích zařízení s rošty z období Ha C – LT A ve střední Evropě

On the pottery kilns with perforated floors in the Ha C – LT A period in central Europe

Tomáš Mangel – Richard Thér – Miloš Gregor

Rozšíření dvoukomorových vertikálních pecí je v zaalpském prostoru spojováno především s hrnčířskou výrobou v době laténské. Názory na funkci ojedinělých objektů tohoto typu z předchozích období ovšem nejsou zcela jednotné. Vedle hrnčířství jsou spojovány především s tepelným zpracováním potravin. K řešení otázky jejich využití byla nepočtená kolekce uvedených pyrotechnologických zařízení z úseku Ha C – LT A zkoumána z hlediska jejich formálních a metrických charakteristik a ve vybraných případech byly teplotní podmínky jejich provozu studovány s využitím rentgenové difrakční práškové analýzy. Možnosti užití zařízení k výpalu keramiky byly testovány také experimentálně. Na základě výsledků lze konstatovat, že se povětšinou jednalo o zařízení odlišné konstrukce, než byly hrnčířské pece z doby laténské. Jejich parametry problematizují myšlenku využití k výpalu keramiky, což v některých případech potvrzují také výsledky přírodovědných analýz i experimentu.

doba halštatská – časná doba laténská – střední Evropa – hrnčířská pec – difrakční prášková analýza – experimentální replikace

The spread of two-chambered vertical kilns in the transalpine area is connected primarily with pottery production in the La Tène period. However, opinions on the function of the unique features of this type from earlier periods are not entirely uniform. Besides pottery, the devices are linked especially to the thermal processing of food. In order to resolve the question of their use, a small collection of the aforementioned pyrotechnological devices from the Ha C – LT A period was investigated from the perspective of its formal and metrical characteristics, and in selected cases the thermal conditions of their production and operation were studied using X-ray powder diffraction analysis. The possibilities of using the devices to fire pottery were also tested experimentally. On the basis of the obtained results, it can be stated that they were mostly devices of a construction that differed from La Tène pottery kilns. Their parameters alone make their use in the firing of pottery questionable, which in several cases was also confirmed by the results of natural science analyses and experiments.

Hallstatt period – early La Tène period – Central Europe – pottery kiln – X-Ray Diffraction analysis – experimental replication

1. Úvod

Výpal keramiky náleží k výrobním procesům, které provázejí evropské populace nejpозději od neolitu.¹ K jeho realizaci může sloužit řada zařízení pokrývajících spektrum od prostých ohnišť až po sofistikované pece, které se vyznačují stálou izolační strukturou (Drews 1979; Bareš – Lička – Růžičková 1981, 191–209; Czysz 1990; Lička – Košťálek – Mach 1990, 10,

¹ Stranou ponechme keramické výrobky známé z pavlovienu, neboť cílem působení ohně v těchto případech patrně nebylo zajištění trvanlivosti užitých materiálů (Verpoorte 2001, s lit.).

obr. 5; Thér 2004, 95–96, obr. 1, tab. 1; 2014). Ačkoliv je využívání jednoduchých typů pyrotechnologických objektů k výpalu keramiky běžně etnograficky dokumentováno (např. Drost 1967; Rye – Evans 1976; DeBoer – Lantharp 1979; Rye 1981; Longacre 1981; Rice 1987; Gosselain 1992; May – Tuckson 2000; Livingstone Smith 2001), v případě archeologických dokladů takových zařízení, k nimž náleží otevřená či zahloubená ohniště, mlíře či jednokomorové pece, nelze jednoznačně prokázat takové využití (srov. Thér 2009b, 91–93). Výpal keramiky většinou nezanechává jasná diagnostická residua a vzhledem k tomu, že takové typy objektů umožňují celou řadu využití, je stanovení jejich funkce pouze na základě formálních znaků v zásadě nemožné (srov. Weishaupt 2003, 75, Abb. 53; Frascheri 2004, 86; Uschmann 2006, 100–110). Někdy je taková interpretace podpořena přítomností defektní keramiky přímo v objektu nebo v jeho blízkém okolí (např. Altheim: Nagler 1993, 34–52, 57–58, Abb. 7, 8; Bílina: Mašek 1958, 1–2; 1960, 268; Florange: Petruquin – Piningre – Vuaillet 1973, 285; Leingarten-Großgartach: Kugler 1926; Hostomice: Budinský 1997, 69–70, 73–74; 1999, 211; Hotland: Bärenfänger 1993; Niedererlbach: Müller-Depreux 2005, 34; Polešovice: Snášil 1995, 242, Sissach: Tauber 1987, 108). Ani fakt prostorové souvislosti pyrotechnologické struktury a deformované či jinak termálně narušené keramiky ovšem ještě nemusí nutně poukazovat na souvislost nálezového kontextu s hrnčířskou výrobou.³

Na rozdíl od dokladů jednoduchých typů vypalovacích zařízení je ve střední Evropě s výpalem keramiky celkem bez výhrad spojována velká část nálezů dvoukomorových vertikálních pecí. Interpretace tohoto typu zařízení vycházející především z jeho specifické podoby, je podložena nejen doklady takového využití v tradičním hrnčířství⁴, ale též v anticické ikonografii.⁵ Pro dvoukomorové vertikální pece je charakteristické vertikální uspořádání komor a zároveň jejich strukturální oddělení provedené nejčastěji prostřednictvím hliněného perforovaného roštu (např. Faßhauer 1959, 246, Abb. 1; Duhamel 1979, 54–55, fig. 5; Thér – Mangel 2014, obr. 1B). U větších pecí sloužily k jeho podepření různé formy podpěr, které byly pevnou součástí topeniště.⁶ Rošty menších pecí se ovšem mohly obejít též bez podpěr. V těchto případech, stejně jako u některých starších či silně destruovaných nálezů, jsou relikty roštu často také jediným dokladem poukazujícím na původní charakter zařízení. Bez jejich identifikace je totiž takové zařízení snadno zaměnitelné s jednoduššími formami pecí jako např. s pecemi jednokomorovými.

V Evropě se s dvoukomorovými vertikálními pecemi poprvé setkáváme v průběhu neolitu a eneolitu, kdy se objevují v prostředí kultury Cucuteni-Tripolje rozšířené na území Rumunska, Moldavska a západní Ukrajiny (Petrasch 1986, 42–44, 47–49, Abb. 8, 9, Karte 2;

² K tomu kriticky Vlasatíková 2003, 164–165.

³ Takový jev může být důsledkem celé řady příčin, k nimž náležejí např. transformační procesy (srov. Kuna a kol. 2004, 22–23; Thér 2009a).

⁴ Jejich využívání je v nedávné době dokumentováno např. ve Středomoří (Hampe – Winter 1962; 1965), severní Africe (Nicholson – Patterson 1989), střední a jižní Americe (Papoušek 1989; Rye 1981, 100, s lit.) či Pakistánů (Rye – Evans 1976).

⁵ Jedná se především o vyobrazení pecí na korintských pinaxech a ojedinele též na attické keramice pocházející z konce 7. a průběhu 6. stol. př. n. l. (Cuomo di Caprio 1984; Hasaki 2002, 31–53; Stissi 2002, 76, 85–86).

⁶ Např. u pecí řeckých, ale výjimečně též laténských, pro něž je jinak nejcharakterističtější středová přepážka, se často objevuje středový pilíř (Henning 1977, 193–195, Abb. 5, 6). Laténské pece nabývají také další, avšak výrazně méně často užívaná řešení (srov. Zeiler 2009, 269, Abb. 7).

Willms 1999, 741–742, Abb. 3, 6).⁷ V zaalpské Evropě lze skutečný rozmach uplatnění dvoukomorových vertikálních pecí sledovat teprve v průběhu doby latéské. *P. Duhamel (1979, 59, fig. 6, 19)* uvádí z oblasti táhnoucí se nad Alpami od Francie až k Černému moři přibližně stovku takových zařízení. K dnešnímu datu jich pak jen na území mezi Rýnem a východní hranicí Maďarska registrujeme více než 250. Jejich nejstarší střeoevropské doklady pocházejí ze stupně LT B, symptomatická jsou ovšem především pro období LT C–D (*Thér – Mangel 2014, 20–21*).

V kontrastu s výrazným rozšířením dvoukomorových vertikálních pecí v době latéské přitahuje pozornost nevýrazné zastoupení dokladů roštových pyrotechnologických zařízení spojovaných s hrnčířstvím z předchozích pravěkých epoch. Z doby bronzové sice známe celou řadu odlišně interpretovaných roštových struktur⁸, s hrnčířskou produkcí je ovšem spojován v podstatě pouze jediný střeoevropský nálezy zachycený nedaleko německého Elchingen (*Pressmar 1979, 26–34, Abb. 4, 5, Taf. 29, 30*).⁹ Nálezy „hrnčířských pecí“ z doby halštatské jsou v literatuře zastoupeny též velice řídko, i když ve srovnání s pecemi doby bronzové přece jen o něco početněji. Při bližším pohledu na jejich nálezyový kontext i charakter samotných relikvů však často vyniknou některé znaky, které je od hrnčířských pecí latéských výrazně odlišují. V konfrontaci s nálezy roštových zařízení z jiných epoch a oblastí pak vyvstává otázka jejich účelu.

2. Přehled dosavadních názorů na funkci roštových zařízení z období Ha C – LT A a formulace základních otázek

Z obecného hlediska, tedy bez ohledu na čas a prostor, mohou roštová zařízení vedle výpalu keramiky sloužit řadě dalších účelů (přehled viz *Mangel – Thér 2014, s. další lit.*). Perforované rošty oddělující komory mohou využívat pece slévačské, vápenické či pece určené k úpravě potravy. Teoreticky byla v minulosti zvažována např. také otopná funkce

⁷ Mezi tato nejstarší evropská vypalovací zařízení s rošty bývá někdy řazena též pec z Kramolína, datovaná původně do období lengyelské kultury (*Lička – Koštuřík – Mach 1990*). Uvedené datování se ovšem opakovaně stalo předmětem kritiky (*Enderová 2007, 105–106; Hlava – Vich 2007, 46, pozn. 10*). Dalším problematickým nálezem pokládáným původně za hrnčířskou dvoukomorovou vertikální pec s roštem je pyrotechnologické zařízení kultury s kanelovanou keramikou odkryté v Hlinsku (*Pavelčík 1983*). I v tomto případě byly původní závěry týkající se klasifikace typu zařízení již v minulosti zpochybněny (*Lička – Koštuřík – Mach 1990, 11, 14–15*).

⁸ Z prostředí kultur starší a počátku střední doby bronzové v Karpatské kotlině pocházejí nálezy stabilních roštových pecí i přenosných pécěk – tzv. pyraunů, někdy též opatřených rošty; nejčastěji jsou ovšem kladeny do souvislosti se zpracováním potravin (*Romsauer 2003, 37–40, 73–81*). Jiným příkladem mohou být fragmenty roštů ze sídliště B D – Ha A v Lovčičkách (*Říhový 1982, 27–28, obr. 27: 10, 11*), které jsou interpretovány jako relikty klenutých keramických pecí nebo roštových krbů s nízkým vyvýšeným okrajem (k těmto interpretacím srov. *Banner – Bóna – Márton 1959, 74*). Zlomek „roštu“ uváděný z Křepevic pochází též z areálu sídliště mladší (pozdní) doby bronzové (*Jansová 1957, 457, pozn. 59; Sklenář 1984, 10–11; 1990, 32*), povrchový charakter nálezu ovšem vylučuje jakékoli další závěry.

⁹ Ojedinele uváděné další případy jsou buď problematické díky nedostačující povaze publikovaných informací (Bad Buchau, Hasselberg: *Pressmar 1979, 31*), nebo byly jejich původní interpretace již v minulosti přehodnoceny (Herzogenburg: *Bayer 1906*; k tomu kriticky *Eibner 1969, 37–40; Stapel 1999, 118, 312*). Ve světle nového pohledu se ostatně jeví jako problematická i původní interpretace samotné pece z Elchingen. Vyšší parametry užité plochy roštu (107 × 95 cm) v kontrastu s malou silou (4–5 cm) a absencí podpěry naznačují nízkou nosnost této části zařízení, která neodpovídá potřebám pro umístění odpovídajícího množství keramiky.

takových zařízení či jejich využití v solivarnictví (Arnold 1990, 352–353). Obrátíme-li ovšem pozornost k publikovaným interpretacím jednotlivých středoevropských halštatských nálezů roštových zařízení, možnosti výběru se zásadně zúží.

Nejčastěji jsou v takových případech akcentovány souvislosti s hrnčířskou výrobou. Zásadní význam pro formování těchto interpretací měl nález z období Ha C učiněný v roce 1902 v Alsasku mezi obcemi Marlenheim a Fessenheim (Forrer 1915, 504–508, fig. 97 nahoře uprostřed, 98: 8852, 9075, 99; Welcker 1913)¹⁰. Ve výplni dvou objektů zde byly objeveny zlomky perforovaného roštu a dalších reliktních pyrotechnologických zařízení, na jejichž základě byla jedna ze situací (Grube 2) rekonstruována jako dvoukomorová vertikální pec s rostem podepřeným středovým pilířem (Forrer 1915, 505–506, fig. 99). Pod vlivem této rekonstrukce byla v následujících desetiletích u několika dalších východofrancouzských nálezů pyrotechnologických zařízení ze závěru doby bronzové a z průběhu doby halštatské navržena obdobná interpretace. Téměř ve všech takových případech se ovšem jednalo o situace, u nichž scházela jakákoli evidence přítomnosti roštu (Achenheim: Hatt 1952; Newiller: Schaeffer 1923), nebo se jeho doklady jevily přinejmenším jako problematické (Gundolsheim: Bonnet – Jehl 1960, 27–34, fig. 2; srov. též Hohlandsberg: Jehl – Bonnet 1968, 5–10, fig. 3, 4).¹¹ Není proto zarážející, že se s obdobnými interpretacemi běžně setkáváme též v případech nálezů reliktních roštových zařízení v relativně nedalekém středním a dolním Porýní (viz Soupis, položky DU1–5, 7). Mezi hrnčířská zařízení jsou řazeny také ojedinělé nálezy z východněji položených částí Německa (Hünfeld-Meckenzell: Thiedmann 2007, 9, 11, obr. na str. 6, 9, 10; Niedererlbach: Koch – Kohnke 1988, 52, Anm. 10) a některé nálezy české (Kapsova Lhota: Hlava 2008, 227–228; Milín: Hrala 1959, 110). Podobnost se zlomky roštů laténských hrnčířských pecí připouští L. Jansová (1957, 457) také v případě nálezu z Krašovic, autorka ovšem souvislosti s hrnčířskou výrobou vzhledem k malým rozměrům pece a absenci defektní keramiky nakonec odmítá a zařízení interpretuje pouze obecně jako objekt sloužící výrobním účelům. Obdobně se i v původních publikacích zbytku českých nálezů (viz Soupis, položky CC2, 5–7) setkáváme maximálně s konstatováním existence (roštového) pyrotechnologického zařízení bez pokusu o bližší interpretaci.

Je třeba připomenout, že roštová zařízení se v různých formách přenosných pícek vyskytují v závěru doby bronzové a dále v průběhu doby halštatské také v oblasti Karpatské kotliny. Rozšířená jsou v tomto období především jihovýchodně od Alp, ojediněle se ovšem mohou objevit i dále na severu (Romsauer 2003, 41, 44–45, 69–71, mapa 6, 7). Na rozdíl od západněji položených oblastí jsou jejich nálezy v této oblasti tradičně spojovány se zpracováním potravin (Romsauer 2003, 73–81).

Odhlédneme-li od dílčích interpretací jednotlivých nálezů a nahlédneme problematiku předlaténských roštových pecí komplexně z hlediska jejich případného hrnčířského využití, setkáme se i zde s rozdílnými názory. Část badatelské obce nekriticky přijímá fakt existence hrnčířské pece z lokality Marlenheim-Fessenheim a z něj vyvozuje obecnější závěry týkající se uplatnění a vývoje takových zařízení již v průběhu doby halštatské (Schaeffer 1923,

¹⁰ K datování srov. Treffort – Veber 2007, 137, obr. na s. 134.

¹¹ Další jednoznačné doklady roštového zařízení jsou z východofrancouzské oblasti publikovány pouze z lokality Sévrier, kde jsou kladeny do závěrečných úseků doby bronzové; zlomky roštu ze zhruba stejného období jsou zmiňovány též z okolí jezera Lac du Bourget (Bocquet – Couren 1974).

83–84; *Hatt 1952*, 53; *Drews 1979*, 40; *Duhamel 1979*, 56–59; *Zeiler 2009*, 269, Abb. 7). I druhý názorový proud, jehož reprezentantem je *E. Jerem (1984, 65)*, objev z Marlenheim-Fessenheim registruje, ovšem k existenci hrnčířských dvoukomorových vertikálních pecí v halštatském období z důvodu naprosté výjimečnosti marlenheimského objevu zaujímá rezervovaný postoj. Obecnější shoda potom panuje v otázce užívání specifických (roštových) hrnčířských zařízení v úseku pozdní doby halštatské a časné doby laténské, pro něž dle publikovaných názorů nejsou k dispozici dostatečné opory (*Duhamel 1979, 59; Waldhauser a kol. 1993, 367; Tappert 2012, 133*).

Pokud shrneme publikované interpretace halštatských roštových zařízení, je zřejmé, že v této věci nepanuje jednotné vidění. Interpretace se zdají být do jisté míry ovlivněny v důsledku geografické působnosti jednotlivých badatelů, kteří se danými prameny zabývají. Nebylo by ovšem správné vidět za nejednotností názorů *a priori* problém, který je potřeba vyřešit jednotným pohledem na funkci daných dokladů pyrotechnologických zařízení. V úvahu je potřeba vzít také následující alternativy: a) roštové pece mohly sloužit vícero účelům, b) jejich využití se mohlo odlišovat regionálně, c) v technologickém repertoáru daného kulturního prostředí mohlo existovat více druhů pyrotechnologických zařízení s roštem. Než se pustíme do řešení dané problematiky, bude vhodné zformulovat několik základních otázek, které poslouží jako vodítko při následné analýze:

- Existují v užším středoevropském rámci doklady pyrotechnologických zařízení z doby halštatské a časné doby laténské, jež lze alespoň teoreticky spojovat s výpalem keramiky?
- Jaký je náleзовý kontext a jaký formální vztah těchto zařízení k pozůstatkům hrnčířských dvoukomorových vertikálních pecí z doby laténské?
- Jaké jsou jejich technologické parametry?
- Byla tato zařízení využitelná a vhodná pro výpal halštatské/časně laténské keramiky?

3. Analýza

3.1. Kritéria pro volbu analyzovaných objektů a kritika pramenů

Jako pracovní oblast byl vybrán prostor zahrnující území Německa, Polska, Čech, Moravy a Rakouska.¹² V jejím rámci byla dokumentována veškerá pyrotechnologická zařízení pocházející z kontextu Ha C – LT A, jež lze hypoteticky spojovat s výpalem keramiky, a to bez ohledu na případné odlišnosti od jejich původních interpretací. Vzhledem ke značně fragmentárnímu stavu většiny odpovídajících nálezů se v této fázi hlavním kritériem pro výběr staly doklady nesporné existence roštu. Takto nastaveným sítím prošly doklady max. 22 pyrotechnologických zařízení registrované v rámci 15 archeologických lokalit (viz Soupis).¹³

¹² Zbylá část území střední Evropy (Slovensko, Maďarsko, Slovinsko) byla z analýzy vyloučena, neboť v tomto prostoru jsou poměrně pravidelně registrovaná roštová zařízení doby bronzové a halštatské běžně pokládána za prostředky určené ke zpracování potravin (*Romsauer 2003*).

¹³ V dalším textu je na jednotlivé lokality odkazováno buď prostřednictvím jejich názvu, nebo formou kódového označení, pod nímž jsou v soupisu uvedeny.

Některé další struktury, které podle původních klasifikací měly náležet k hrnčířským zařízením z dané epochy, byly z analýzy záměrně vyloučeny. V první řadě se to týká obj. 16 z porýnsko-falcké lokality Wierschem interpretovaného původně jako dvoukomorová hrnčířská pec s oddělenými komorami (*Jost 2001*, 29–30, Taf. 14). Uvedený objekt, který náleží stupni IIA kultury Hünsruck-Eifel odpovídajícímu LT A (*Jost 2001*, 173), svým strukturálním charakterem skutečně rámcově připomínal topeniště pece přepažené středovou příčkou, neobsahoval ovšem žádné přímé doklady existence roštu. Při bližším pohledu zároveň vyplynuly některé detaily, které původní klasifikaci vylučují a naznačují, že se spíše jednalo o jedno či více jednodušších pyrotechnologických zařízení.¹⁴ Souvislosti s hrnčířským zařízením jsou zvažovány také v případě obj. 379 ze sídliště Köln-Blumenberg, ovšem ani zde neexistují doklady existence roštu (*Simons 1992*, 380, Abb. 8).

V dalších případech bylo zařazení konkrétních objektů do výběru znemožněno kvůli nedostatečným informacím týkajícím se samotného nálezu či jeho datování. To se týká fragmentů roštu z německé lokality Duisburg-Baerl, datovaných pouze rámcově do doby železné (*Stampfuß 1959*, 28). Mezi nálezy halštatských hrnčířských zařízení z Porýní bývá někdy uváděn také nález zlomků roštu z lokality Haffen (*Bolus – Fugensi 2000*, 58; *Kersten 1940; Stampfuß 1959*, 28). Podle posledního souborného zpracování ovšem obj. 12, z nějž zlomky pocházejí, spadá až do pozdní předřímské doby železné (*Kempa 1995*, 30, 63, 68, 165–166, Taf. 101: 8), která odpovídá období LT C2/D1. Jiným případem je údajná hrnčířská pec datovaná do V/VI. úseku (severské) doby bronzové (tj. Ha B2/3–D1), uložená před druhou světovou válkou v muzeu v brandenburské obci Heiligengrabe (*Pressmar 1979*, 31–32). U tohoto nálezu není uvedeno ani konkrétní místo objevu, ani jednoznačná vodítka pro zařazení mezi dvoukomorové vertikální pece.

I u dokladů, které byly vyhodnoceny jako způsobitelné pro následující analýzu, jsou možnosti bádání ovlivněny některými limitujícími faktory. Problematický je především silně fragmentární stav nálezů, který znesnadňuje práci s metrickými údaji. V případě zahraničních nálezů je tento fakt umocněn tím, že je jejich poznání odkázáno pouze na publikované informace, které mají často pouze předběžný charakter nebo nejsou kompletní. Veškeré dostupné relikt z českého území byly fyzicky revidovány.¹⁵ Práci v této oblasti ovšem ztěžuje skutečnost, že se vesměs jedná o objevy staršího data,¹⁶ čemuž odpovídá způsob terénní dokumentace. Jsou většinou podchyceny pouze formou verbálního popisu, ojediněle též prostřednictvím vyobrazení v rámci celkových plánů (Krašovice: *Jansová 1957*, obr. 2: J.I) nebo náčrtků (Kapsova Lhota: *Dubský 1927*, obr. 83, 84; Strakonice: *Dubský 1932b*, obr. 40).¹⁷

¹⁴ Z publikovaných informací vyplývá, že do prostoru pod předpokládaným rostem ústil jeden topný kanál, jehož prostor by v takovém případě ovšem zároveň rozděloval topeniště na dvě oddělené části (srov. *Jost 2001*, 29, Taf. 14). Jinými slovy, dno kanálu z části procházelo po horní hraně útvaru pokládaného za středovou příčku. Tento fakt sám o sobě vylučuje možnost instalace roštu, případně zásadně mění pohled na dané zařízení jako na pec opatřenou středovou příčkou.

¹⁵ Revizí neprošly pouze neznámé nálezy z Milína a dále neinventované fragmenty z Krašovic.

¹⁶ Veškeré české nálezy uvedeného typu zařízení, kromě zlomku roštu z Dobrovíze získaného v roce 2007, byly zaznamenány mezi lety 1897 a 1956.

¹⁷ Fotografie terénní situace uváděná *B. Dubským (1932a, 74)* v souvislosti s odkryvem polozemnice ze Strakonice, která by měla být uložena v městském muzeu v Strakonících, dnes v této instituci deponována není. Za informaci děkujeme E. Červenkoví.

3.2. Geografické rozšíření roštových zařízení období Ha C – LT A a jejich chronologické zařazení

Evidované nálezy předlatěnských roštových zařízení vytvářejí dvě výrazné geografické koncentrace (*obr. 1*). První z nich se váže na oblast dolního Porýní (viz Soupis, položky DU1–4, 7). Druhá výrazná skupina leží v oblasti středních a jižních Čech, s těžištěm v rámci Příbramska a Strakonicka (viz Soupis, položky CC1–7). Z území mezi oběma koncentracemi, z Hesenska a Bavorska, jsou registrovány pouze ojedinělé lokality s doklady roštových pyrotechnologických struktur, i když v případě lokality Hünfeld-Meckenzell byly zachyceny relikty hned čtyř takových zařízení (*Müller – Kneipp – Kreuz 2001*, 150; *Thiedmann 2007*, 9, 11, *obr. na str. 6, 9, 10*).

Zajímavý je vztah geografického rozšíření dokladů roštových zařízení a jejich chronologického zařazení. Většina nálezů z dolního Porýní a Hesenska náleží období Ha C, resp. Ha C–D, pouze ve dvou případech je možno zvažovat také datování do mladších období. Relikty roštu z obj. 43 v lokalitě Duisburg-Huckingen jsou na základě náleзовého kontextu kladeny na přelom Ha D a LT A (*Bolus – Fugensi 2000*, 81).¹⁸ Další objekt s nálezem zlomku roštu, obj. 404 z lokality Köln-Blumenberg, datuje A. Simons (1992, 417) rámcově do období Ha D až do časné doby laténské.¹⁹

V kontrastu se západně položenou skupinou s těžištěm výskytu roštových pecí v Ha C se nachází série nálezů českých (viz Soupis, položky CC1–7). Všechny zdejší doklady pocházejí z úseku Ha D 2–3 až LT A. K mladším nálezům se řadí také části roštů z rezidenčního areálu typu *Herrenhof* z bavorského Niedererlbachu. Jejich datování je ovšem širší, neboť sídelní aktivity jsou zde doloženy v průběhu Ha D1 – LT A (*Müller-Depreux 2005*; *Koch – Kohnke 1988*).

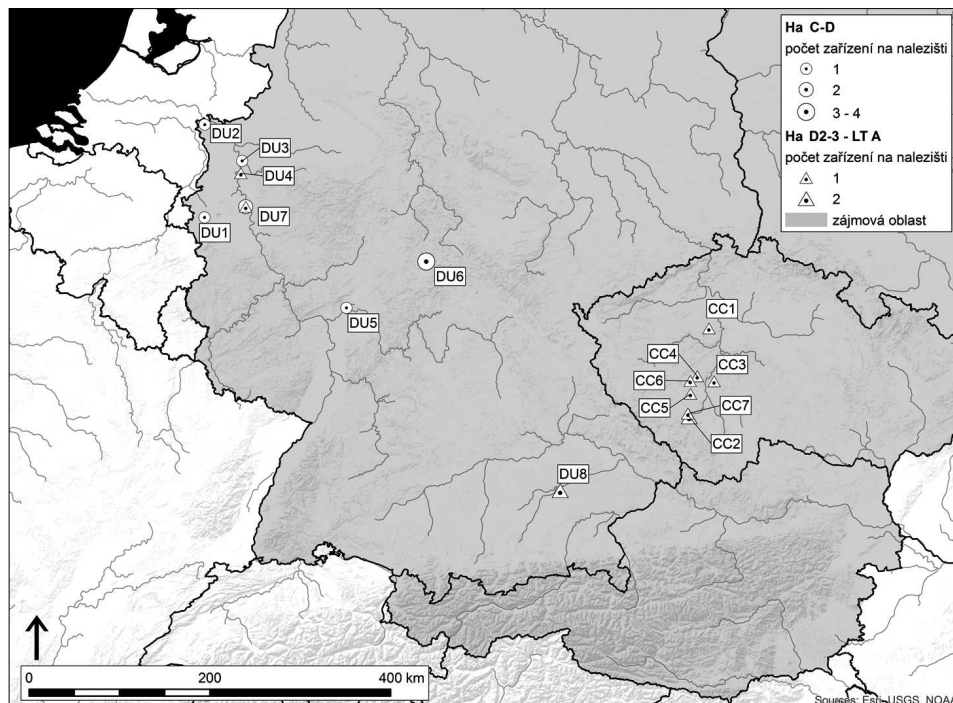
3.3. Charakter a nálezový kontext dokladů roštových zařízení z období Ha C – LT A

Důležitým ukazatelem, který může přispět k pochopení podoby, a tím i funkce sledovaného typu zařízení, je nálezový kontext, v němž se relikty vyskytují. Z údajů sumarizovaných na *obr. 2* je patrné, že existence většiny roštových struktur je identifikována pouze na základě fragmentárních nálezů roštů (*obr. 3: 2, 4, 5; 4: 1–4, 7–10; 5: 2–5, 9; 6: 1, 3, 7–10*), ojediněle i specifických zlomků stěn plášťů. Ty jsou s rošty někdy přímo spojeny (*obr. 4: 11; 5: 1, 7, 8*), jindy na takové souvislosti poukazuje pouze shodný charakter konstrukčního materiálu, kterým se zlomky plášťů odlišují od běžné keramiky i mazanice (*obr. 5: 6; 6: 4–6*). Obě kategorie reliktní pak téměř vždy pocházejí ze sekundárního uložení ve výplních různých sídlištních objektů.

V rámci českých nálezů jsou nápadné souvislosti výskytu zlomků roštových pecí se situacemi, které vykazují znaky polozemnic (*obr. 7; viz Soupis, položky CC2, 3, 7*). V těchto, ale i v případech dalších nálezů uváděných z blíže nespecifikovaných sídlištních objektů, jsou zlomky pyrotechnologických zařízení často provázeny doklady existence ohnišť či jiných otopných zařízení, někdy konstruovaných s užitím kamenů. V případě starších nálezů

¹⁸ V absolutních datech se jedná o období 500 až 400 př. n. l. (*Bolus – Fugensi 2000*, 6, 81).

¹⁹ A. Simons (1992) označuje konec tohoto úseku pouze jako „Frühlatène“ nebo „mittlere Eisenzeit“, a to bez bližší definice. Oba termíny jsou ovšem u různých autorů vnímány odlišně (srov. *Krämer 1985*, 17–18, Abb. 3; srov. *Kempa 1995*, 25–31; srov. *Panke-Schneider 2013*, 2–3). V tradičním pojetí nicméně pokrývají nejen chronologický úsek LT A, ale též následující LT B.

Obr. 1. Rozšíření pyrotechnologických roštových zařízení z období Ha C – LT A v užší střední Evropě. Označení lokalit odpovídá číslování v Soupisu.

Fig. 1. The distribution of pyrotechnological devices with perforated floors from Ha C – LT A in central Europe. The numbering of sites corresponds to the Inventory/Soupis.

z Myštic (viz Soupis, položka CC5) a Strakoníc (viz Soupis, položka CC7) se v souvislosti s relikty roštů zmiňují „jehlancovité stojany“, které tvarově odpovídají tkalcovským závažím. V prvním případě je jejich účel shledáván ve funkci stojanů k rožňům (Siblík 1918, 110), ve druhém je pak přímo uváděna interpretace jako podstavce roštu (Dubský 1932b, 62). Obdobné prvky jsou v podobných souvislostech dokumentovány i etnograficky (Želízko 1899). Na sídlišťích doby železné a římské ve Velké Británii je pak doloženo využití různých forem přenosných podstavců roštů z mobilních pecí (Pool 2002; Swan 1984, 59–62). Mezi „jehlancovité stojany“ z Myštic zařadil J. Siblík (1918, 118) také hliněný válcovitý útvar (obr. 6: 2). S podobnými prvky se můžeme rovněž setkat v konstrukci některých pecí z římsko-provinciálního prostředí (Swan 1984, 62–67). Jednalo se o různé formy tzv. „bars“, hliněných tyčí, jež mohly sloužit k oddělení topeniště, buď tak, že samy vytvářely radiální dělicí strukturu, nebo sloužily jako opora pro uložení přenosných perforovaných segmentů. U povrchových pecí však mohly sloužit též jako stavební prvek usnadňující zaklnutí nákladní komory.²⁰ Nutno ovšem upozornit, že jak v případě myštického, tak strakonického nálezu postrádáme přesnější kresebnou či fotografickou terénní dokumentaci. Souvislost výše

²⁰ K užití terminologii srov. Thér – Mangel 2014, obr. 1B.

ID	Lokalita	Obj.	Nález	Nálezový kontext	Rošt–síla max. (cm)	Rošt–síla min. (cm)	Průduchy–Ø max. (cm)	Průduchy–Ø min. (cm)	Vnitřní půdorys zařízení	Průměr vnitřního půdorysu zařízení (cm)	Otisky konstrukce na spodní straně roštu	Jiné doklady hrnčířské výroby v okolí	Datování
CC1	Dobrovíz	152	zl. z přechodu roštu a pláště stěny zařízení	nespecifikovaný sídlištní objekt trojúhelníkovitého půdorysu s nepravidelným dnem	2,3	1,7	2,8	2,6	kruh?	?	ne	?	Ha D2–3 až LT A
CC2a	Kapsova Lhota	jáma 3/1922	zl. roštu včetně pláště pece	polozemnice s ohništěm obloženým kameny	4,0	2,9	3,5	1,8	kruh?	25,0	ne	ne	Ha D2–3 až LT A
CC2b	Kapsova Lhota	jáma 7/1922	zl. roštu, zl. pláště pece	hranolovitá jáma (polozemnice?) s uskupením kamenů (ohniště?)	?	?	1,8	1,8	kruh?	24,0	?	ne	Ha D2–3 až LT A
CC3	Krašovice	jáma 1	zl. roštu, zl. pláště pece a zl. stěny z ústí pece	jáma (polozemnice?) s píčkou, v jejíž konstrukci byly užity drobné kameny	3,0	3,0	?	?	?	50,0–70,0	?	ne	Ha D2–3
CC4	Milín	jáma 2	zl. roštu	nespecifikovaný sídlištní objekt	?	?	8,0	8,0	?	?	?	ne	Ha D2–3
CC5	Myštice	x	zl. roštu, jehlancovitě podstavce (?)	sídlištní jáma (snad) s ohništěm	3,2	2,6	2,4	2,0	kruh?	24,0	ne	ne	Ha D2–3 až LT A
CC6	Přední Poříčí	x	zl. roštu, zl. pláště pece	sídelní jámy, jedna s ohništěm	3,1	2,9	3,5	1,7	?	?	ne	ne	Ha D2–3 až LT A
CC7	Strakonice	x	zl. roštu, jehlancovitě podstavec (?)	hranolovitá jáma (polozemnice) s ohništěm a sousedící kulturní vrstva	2,5	1,9	2,7	1,8	?	?	ne	ne	Ha D2–3 až LT A
DU1	Aldenhoven	x	zl. roštu	nespecifikovaný sídlištní objekt	?	?	?	?	?	?	?	ne	Ha C
DU2	Donsbrüggen	x	zl. roštu, zl. pláště pece (?)	odpadní jáma	?	?	3,2	2,5	?	?	?	ano	Ha C
DU3	Duisburg–Hamborn	x	zl. roštu	kruhovité sídlištní jáma s uhlikatými vrstvami ve výplni	5,0	5,0	2,4	1,8	?	?	?	ne	Ha C–D
DU4	Duisburg–Hückingen	43	zl. roštu, zl. pláště pece (?)	nespecifikovaný sídlištní objekt	2,8	1,6	2,4	1,6	?	?	ano	ano	Ha D/LT A
DU5	Frankfurt a. M. –Rödelheim	x	zl. roštu, zl. pláště pece (?)	zahlobený objekt kvadratického půdorysu s relikty půdorysu pyrotechnologického zařízení	?	?	?	?	kruh	100,0	ne?	ano	Ha C
DU6a	Hünfeld–Meckenzell	120A	zahlobená pec se zl. roštu	pec <i>in situ</i>	?	?	?	?	kruh	100,0	ano	ano	Ha C
DU6b	Hünfeld–Meckenzell	120B	zahlobená pec se zl. roštu	pec <i>in situ</i>	?	?	?	?	kruh	100,0	ano	ano	Ha C
DU6c	Hünfeld–Meckenzell	120C	zahlobená pec se zl. roštu	pec <i>in situ</i>	?	?	?	?	kruh	100,0	ano	ano	Ha C
DU6d	Hünfeld–Meckenzell	120D	zahlobená pec se zl. roštu	pec <i>in situ</i>	?	?	?	?	kruh	100,0	ano	ano	Ha C
DU7a	Köln–Blumenberg	156	zl. roštu, zl. pláště pece (?)	nespecifikovaný sídlištní objekt	5,6	4,7	2,5	2,3	?	?	ano	ne	Ha C–D
DU7b	Köln–Blumenberg	297	zl. roštu, zl. pláště pece (?), zl. stěny z ústí pece (?)	vanovitá odpadní jáma	1,2	1,2	2,5	2,5	?	?	?	ano	Ha C–D
DU7c	Köln–Blumenberg	404	zl. roštu, zl. pláště pece (?)	hliník	2,8	2,8	2,3	2,0	?	?	?	ano	Ha D–LT A (LT B)
DU8a	Niedererlbach	x	zl. roštu	nespecifikovaný sídlištní objekt	?	?	?	?	?	?	?	ano	Ha D1–LT A
DU8b	Niedererlbach	x	zl. roštu	nespecifikovaný sídlištní objekt	?	?	?	?	?	?	?	ano	Ha D1–LT A

Obr. 2. Sumarizace základních charakteristik nálezů roštových zařízení z období Ha C – LT A v užší střední Evropě. Čísla ID odpovídají číslování v Soupisu.

Fig. 2. Summary of the basic characteristics of devices with perforated floors from Ha C – LT A in central Europe. The ID numbers correspond to the Inventory/Soupis.

popsaných předmětů s uvedenými zařízeními je tak dnes jen těžko prokazatelná, a to tím spíš, že ve středoevropském předřímském prostředí nelze užívání obdobných přenosných komponent považovat za běžné.

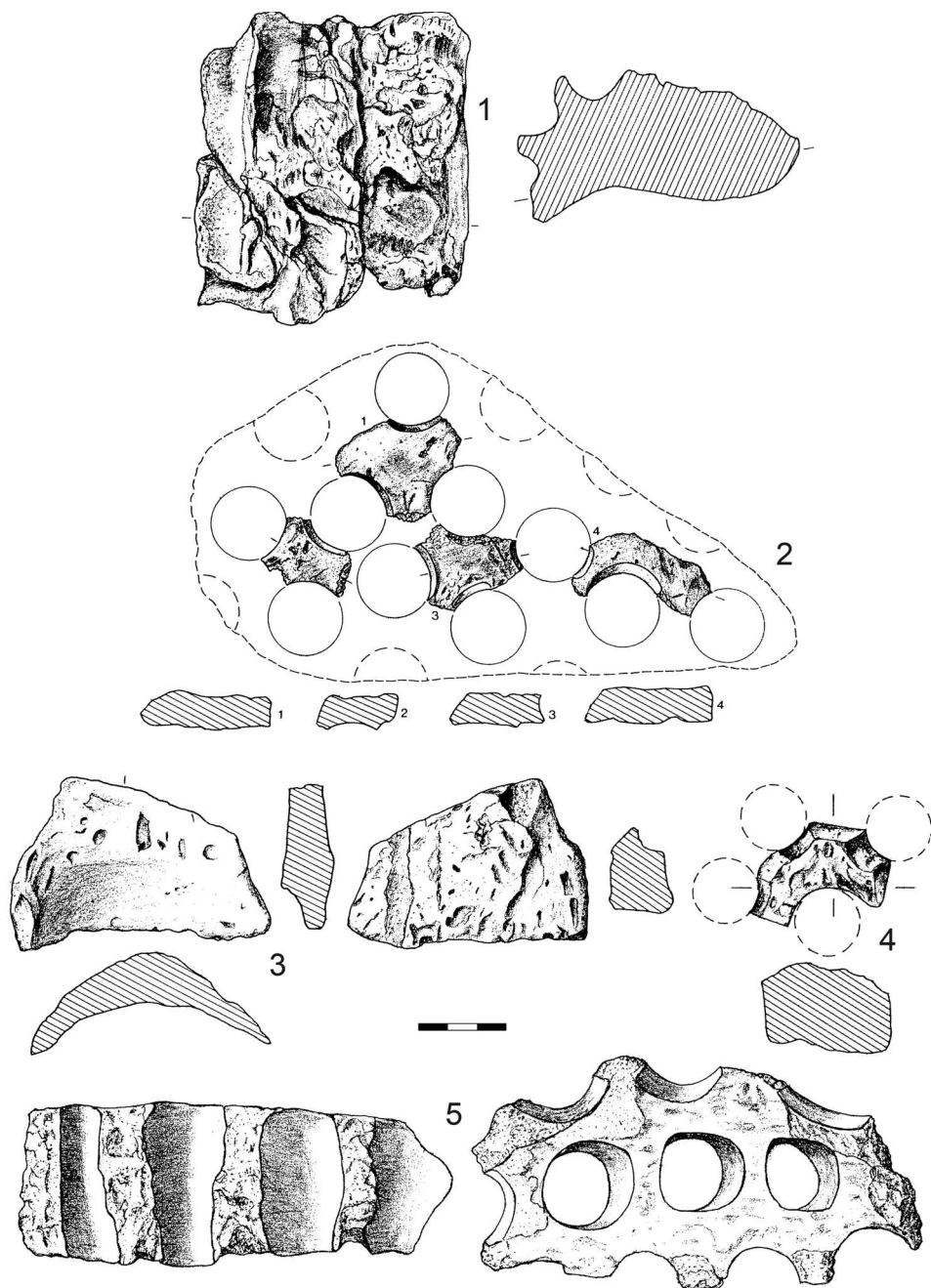
Také drtivá většina nálezů z německých oblastí je reprezentována fragmenty zařízení získanými ze sekundárního uložení v různých nespecifikovaných sídlištních objektech, hlinicích či odpadních jamách. Výjimku tvoří pouze uskupení čtyř roštových pecí zapuštěných do terénu, které bylo odkryto v lokalitě Hünfeld-Meckenzell (viz Soupis, položka DU6). Z jejich výplní jsou vedle uhlíků, zlomků roštů a částí kopulí uváděny i četné fragmenty silně přepálených nádob. Tepelně poškozená keramika je zmiňována, někdy spolu s jinými doklady údajně hrnčířské produkce (suroviny, nástroje, sekundárně využitá keramika, polotovary keramických výrobků), také v kontextu s dalšími německými nálezy roštových struktur (viz Soupis, položky DU2, 4, 5, 7b, 7c, 8). Jak již ovšem bylo výše uvedeno, přepálená keramika není spolehlivým indikátorem funkce zařízení, v jehož prostorové souvislosti byla nalezena.

Ze shromážděných informací vyplývá, že roštové pece z období Ha C – LT A byly pouze ojediněle zapuštěny pod úroveň terénu. Fragmentární nálezy dokladů učiněné navíc v sekundárních polohách mimo vlastní pece naznačují, že tato zařízení byla budována na poněkud odlišných stavebních principech než zahloubené hrnčířské pece z následujícího období. Ve většině případů se tak patrně jednalo o struktury, které byly umístěny na povrchu terénu nebo na podlahách zahloubených staveb, přičemž v některých případech nelze vyloučit jejich mobilní charakter.

3.4. Metrické a formální charakteristiky roštových zařízení z období Ha C – LT A

Hodnocení metrických a formálních charakteristik bylo možné pouze u vybraných hodnot (obr. 2), jejichž volba je do značné míry podmíněna silně fragmentárním stavem jednotlivých nálezů. Z hlediska funkce zařízení je v tomto ohledu důležitá velikost průduchů, která má vliv na rychlost přestupu tepla z topeniště do peciště. Její hodnoty se pohybují standardně mezi 1,6 a 3,5 cm (obr. 8: A). Výrazně vyšší hodnota dosahující ca 8 cm je zmiňována pouze u roštu z Milína (Hrala 1959, 110). Tento extrém je ovšem patrně pouze zdánlivý, neboť v případech obou zařízení z Kapsovy Lhoty (jáma 3/1922: obr. 5: 1; jáma 7/1922: obr. 5: 7, 8) nebo u nálezů z Předního Poříčí (obr. 6: 7–10) jsou v místě napojení roštů na plášť zařízení ponechány větší protáhlé otvory. Bližší hodnotu těchto rozměrnějších otvorů lze ovšem odhadovat pouze u jediného zlomku z obj. 3/1922 z Kapsovy Lhoty (obr. 5: 2), a to na ca 15,5 cm. Přinejmenším v těchto případech byly rošty původně perforovány kombinací různě velikých otvorů, případně je mohla tvořit širší perforovaná či neperforovaná ramena (obr. 5: 3; 6: 8). V evropském měřítku se nejedná o jev ojedinělý, neboť obdobná řešení se běžně uplatňují v konstrukci pyraunů rozšířených v průběhu doby bronzové a halštatské v Karpatské kotlině a na Apeninském poloostrově (Lamut 1989, T. 25: 12; Dular – Ciglencečki – Dular 1995, T. 36: 3–9; Romsauer 2003, tab. VII: 2, XIII–XVI: 1, XVII, XXXVIII: 1, 3–5, XLII: 1; Dular – Tomanič-Jevremov 2010, T. 76: 10).

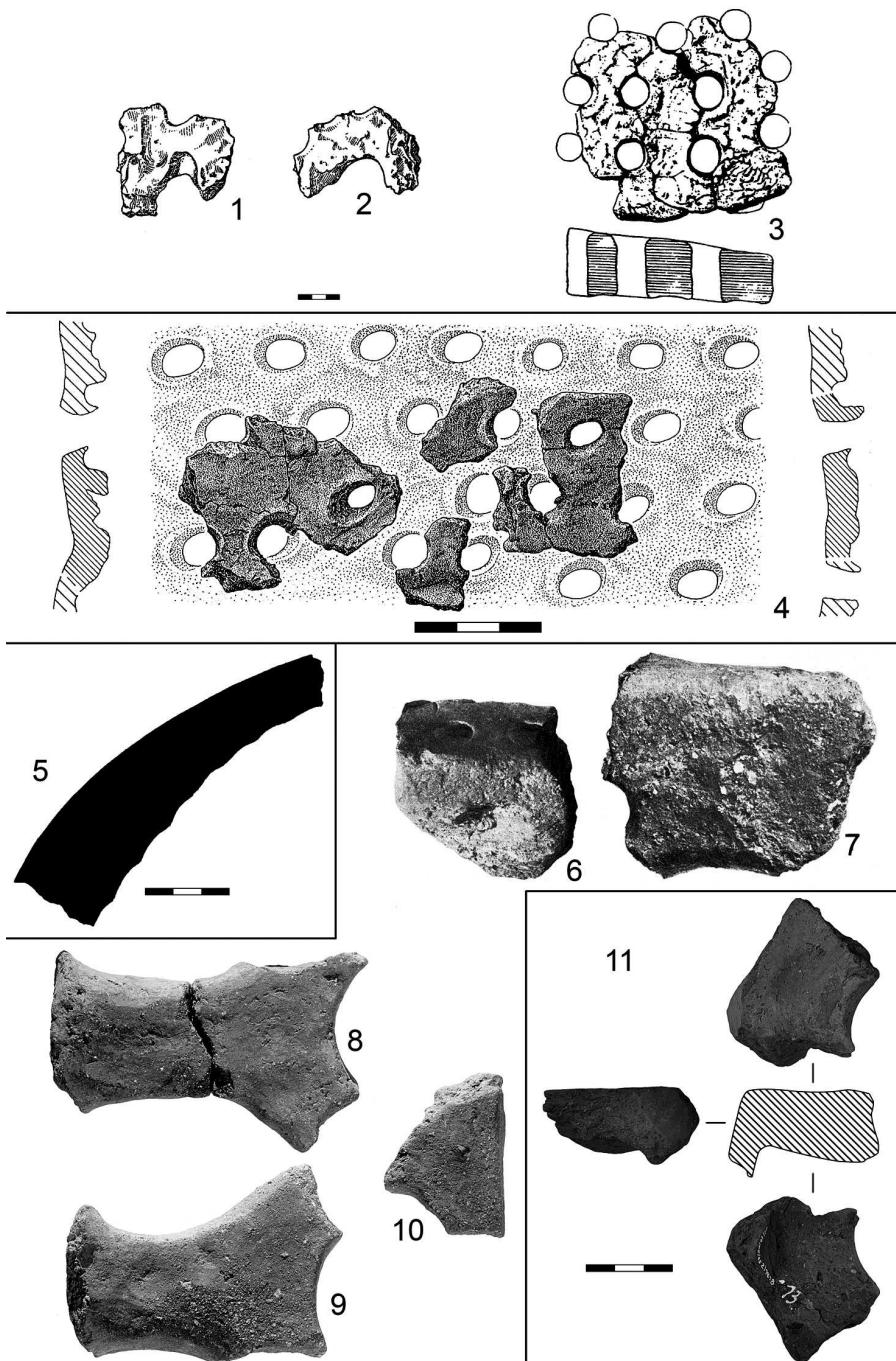
Druhou hodnotou, kterou lze sledovat v širším měřítku, je síla roštů jednotlivých zařízení. Ta se pohybuje v rozmezí 1,2–5,6 cm (obr. 8: B). Tento parametr je v kombinaci s tvarem a velikostí roštu ukazatelem jeho nosnosti, a tím pádem také jedním z faktorů, který podmiňuje možnosti využití daného zařízení. Z toho důvodu byly sledovány také rozměry

Obr. 3. Pyrotechnologická zařízení z období Ha C – LT A. Köln-Blumenberg (DU): 1–3 – obj. 297/1990; 4 – obj. 404/1990; 5 – obj. 159/1989. Podle *Simons 1992*, Abb. 11.

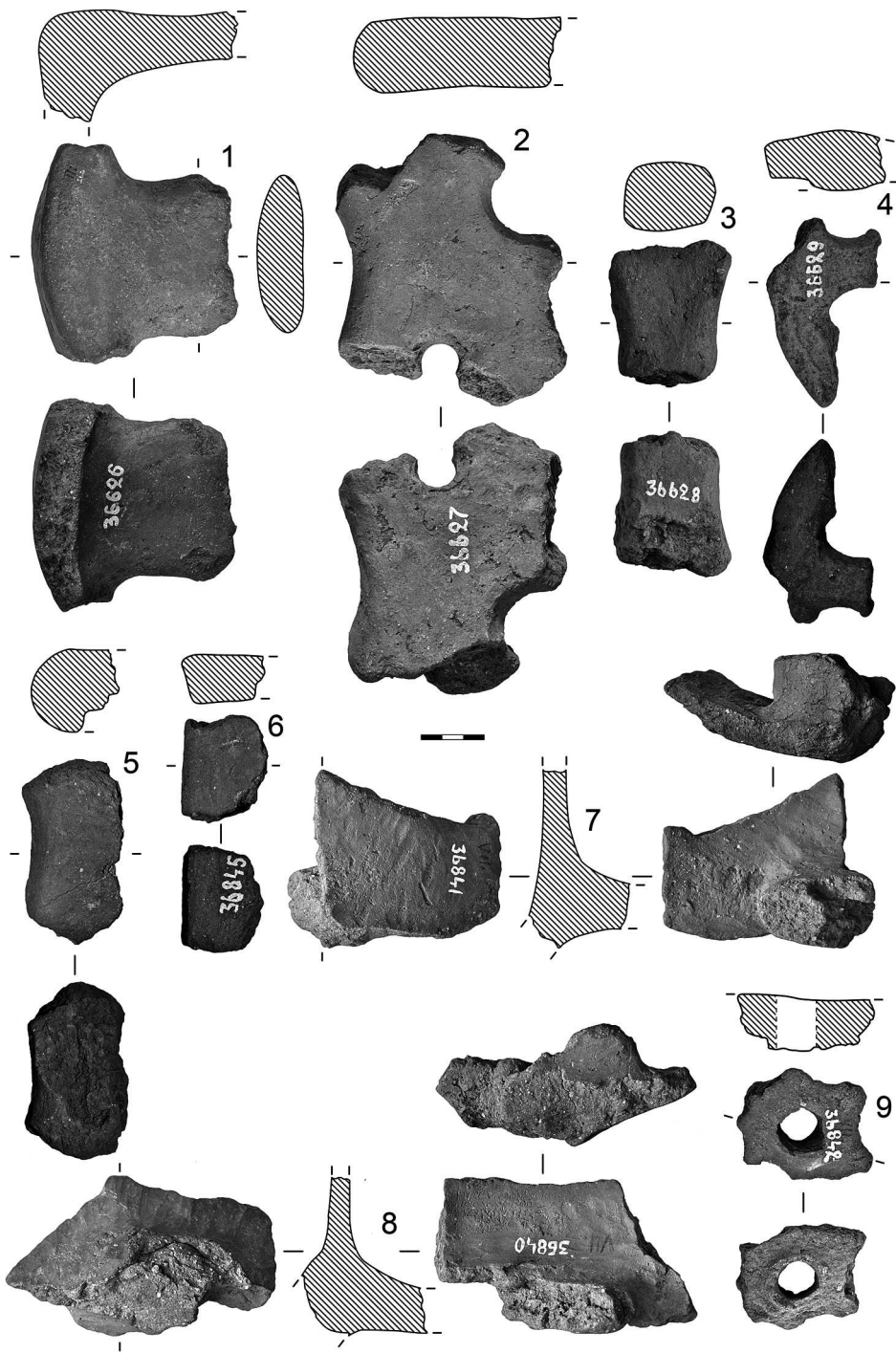
Fig. 3. Pyrotechnological devices from Ha C – LT A. Köln-Blumenberg (DU): 1–3 – feature 297/1990; 4 – feature 404/1990; 5 – feature 159/1989. After *Simons 1992*, Abb. 11.

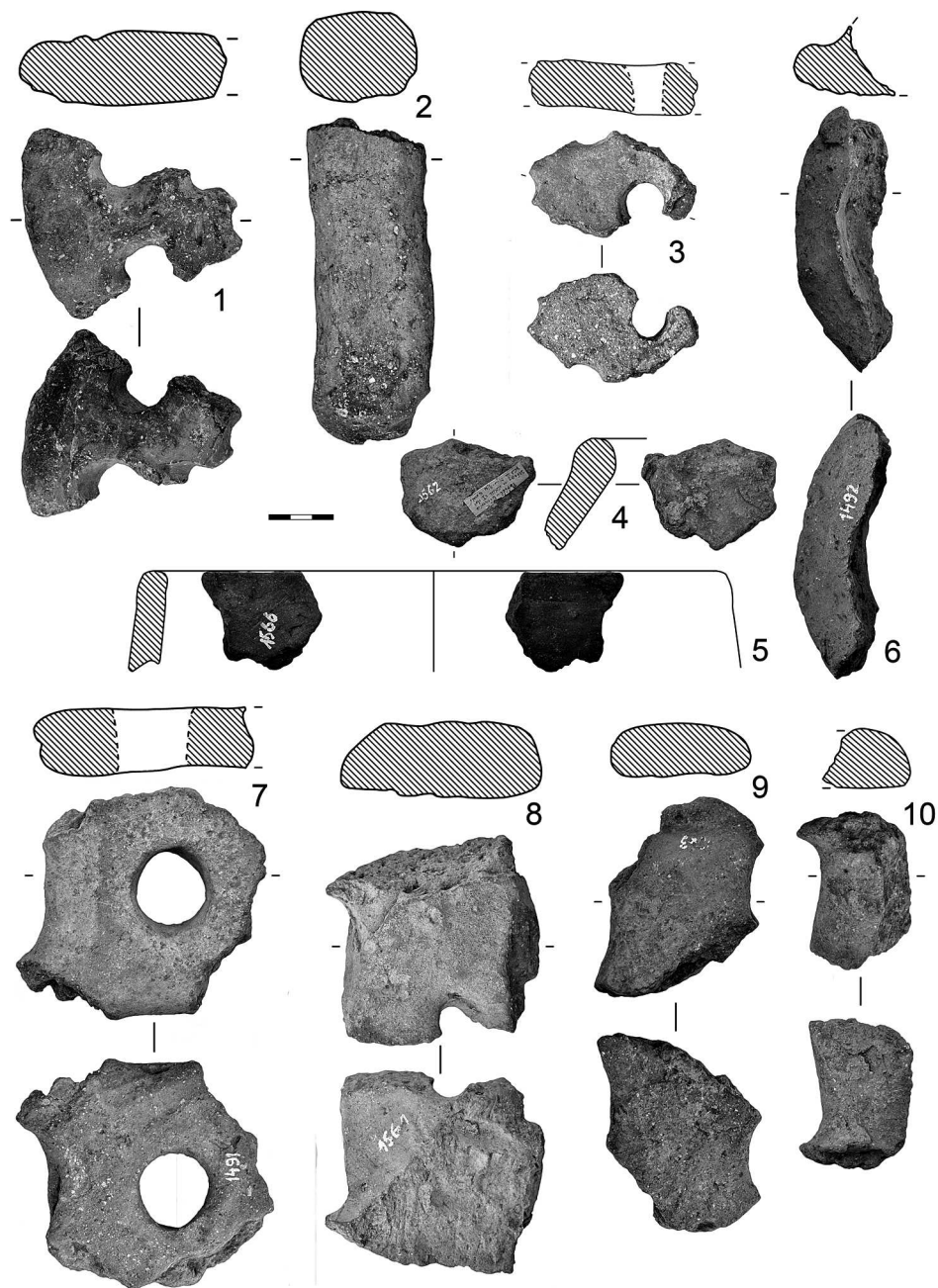
Obr. 4. Pyrotechnologická zařízení z období Ha C – LT A. 1, 2 – Donsbrüggen, Lkr. Kleve (DU); 3 – Duisburg-Hamborn (DU); 4 – Duisburg-Huckingen (DU); 5–7 – Krašovice, okr. Příbram (CC); 8–10 – Milín, okr. Příbram (CC); 11 – Dobrovíz, Praha-západ (CC). 1, 2 – podle Kersten 1940, Abb. 39: 15, 17; 3 – podle Stampfuß 1959, Taf. 10: 14; 4 – podle Bolus – Fugensi 2000, Abb. 50; 5–7 – podle Jansová 1957, obr. 16: 3, 4, 17:15; 8–10 – podle Hrala 1957, tab. II: 2; 11 – foto J. Kysela. 6–10 – bez měřítka.

Fig. 4. Pyrotechnological devices from Ha C – LT A. 1, 2 – Donsbrüggen, Lkr. Kleve (DU); 3 – Duisburg-Hamborn (DU); 4 – Duisburg-Huckingen (DU); 5–7 – Krašovice, Příbram district (CC); 8–10 – Milín, Příbram district (CC); 11 – Dobrovíz, Praha-západ (CC). 1, 2 – after Kersten 1940, Abb. 39: 15, 17; 3 – after Stampfuß 1959, Tab. 10: 14; 4 – after Bolus – Fugensi 2000, Abb. 50; 5–7 – after Jansová 1957, fig. 16: 3, 4, 17: 15; 8–10 – after Hrala 1957, tab. II: 2; 11 – photo by J. Kysela. 6–10 – without scale.

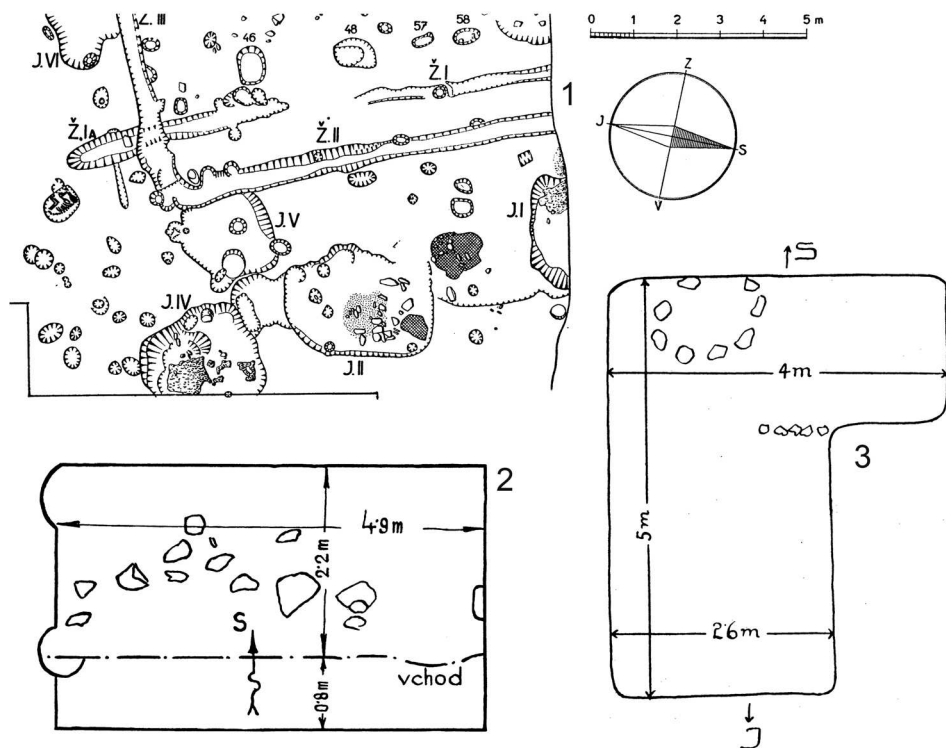
Obr. 5. Pyrotechnologická zařízení z období Ha C – LT A. Kapsva Lhota, okr. Strakonice (CC): 1–4 – jáma 3/1922; 5–9 – jáma 7/1922.

Fig. 5. Pyrotechnological devices from Ha C – LT A. Kapsva Lhota, Strakonice district (CC): 1–4 – pit 3/1922; 5–9 – pit 7/1922.

Obr. 6. Pyrotechnologická zařízení z období Ha C – LT A. 1, 2 – Myštice, okr. Strakonice (CC); 3 – Strakonice (CC); 4–10 – Přední Poříčí, okr. Příbram (CC).

Fig. 6. Pyrotechnological devices from Ha C – LT A. 1, 2 – Myštice, Strakonice district (CC); 3 – Strakonice (CC); 4–10 – Přední Poříčí, Příbram district (CC).

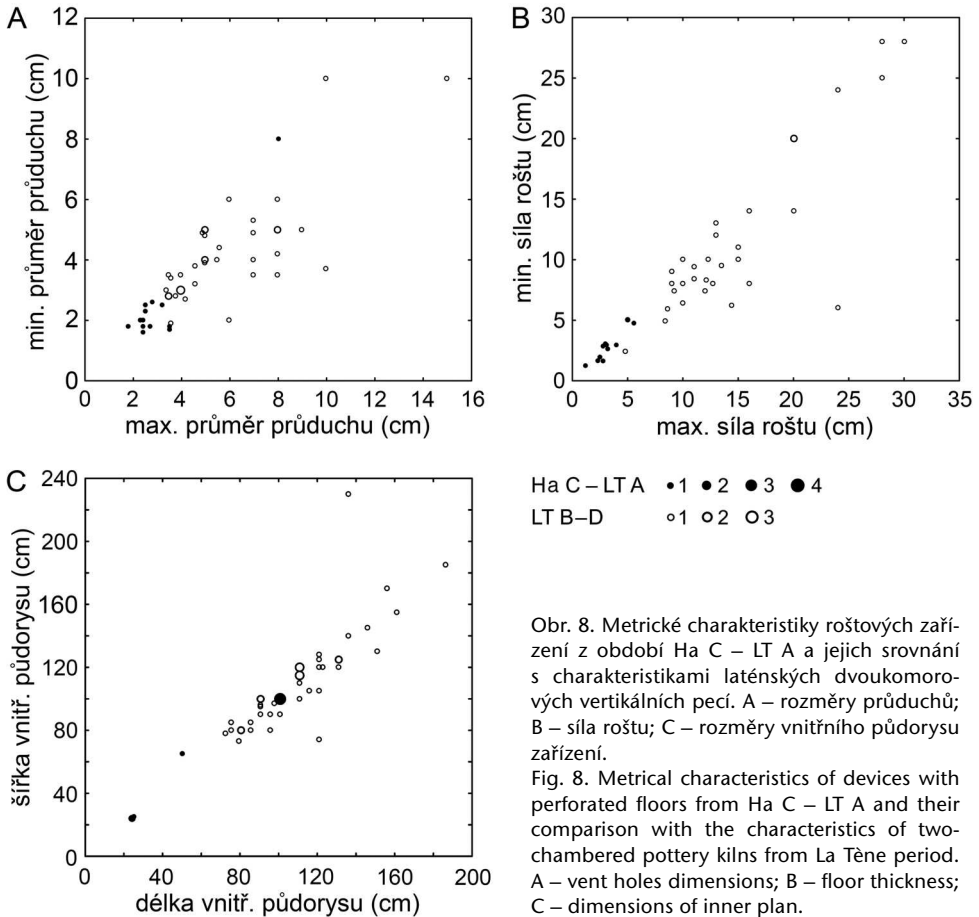
Obr. 7. Polozemnice spojené s nálezy relikvů roštových zařízení z období Ha D2–3 až LT A v Čechách. 1 – Krašovice (obj. J.I); 2 – Strakonice; 3 – Kapsova Lhota, jáma 3/1922. 1 – podle Jansová 1957, obr. 2, upraveno; 2 – podle Dubský 1932b, obr. 40; 3 – podle Dubský 1927, obr. 84. 2, 3 – bez měřítka.

Fig. 7. Sunken houses connected with finds of relics of pyrotechnological devices with perforated floors from Ha D2–3 to LT A in Bohemia. 1 – Krašovice; 2 – Strakonice; 3 – Kapsova Lhota, pit 3/1922. 1 – after Jansová 1957, fig. 2, modified; 2 – after Dubský 1932b, fig. 40; 3 – after Dubský 1927, fig. 84; 2, 3 – without scale.

tzv. vnitřního půdorysu²¹ zařízení (obr. 8: C) a jeho tvar, které se ovšem podařilo dokumentovat spíše výjimečně. Průměr půdorysu byl podchytilelný pouze v devíti případech, a to na základě dostupných údajů či prostřednictvím rekonstrukcí průměrů roštů nebo obvodových stěn pecí. Ve všech případech měly půdorysy kruhový tvar. Výraznější variabilitu lze sledovat u jejich průměrů. Zatímco pece známé z německého území měly zhruba metrový průměr (viz Soupis, položky DU5, 6), půdorysné rozměry zařízení z Čech jsou výrazně menší. Jejich odhady se většinou pohybují mezi 20 a 30 cm (viz Soupis, položky CC2a, 2b, 5), čemuž ostatně odpovídá také odhadovaný průměr zlomku pocházejícího patrně z pláště²² zařízení zachyceného v Předním Poříčí (obr. 6: 5). Větší rozměry dosahující 50 × 60–70 cm jsou uváděny pouze z Krašovic.

²¹ Jako vnitřní půdorys pece je označena ta část zařízení, která je plošně vymezena obvodem pláště peciště a obvodem roštu. V případě topeniště se pak jedná o prostor ležící přímo pod roštem.

²² Hodnota průměru (ca 26 cm) není na obr. 2 a 8 uvedena záměrně, neboť v tomto případě nelze, s ohledem na absenci roštu, pokládat souvislost s pyrotechnologických zařízení za nepopiratelnou.

Obr. 8. Metrické charakteristiky roštových zařízení z období Ha C – LT A a jejich srovnání s charakteristikami laténských dvoukomorových vertikálních pecí. A – rozměry průduchů; B – síla roštu; C – rozměry vnitřního půdorysu zařízení.

Fig. 8. Metrical characteristics of devices with perforated floors from Ha C – LT A and their comparison with the characteristics of two-chambered pottery kilns from La Tène period. A – vent holes dimensions; B – floor thickness; C – dimensions of inner plan.

S rozměry vnitřního půdorysu souvisejí také doklady (ne)přítomnosti podpůrné konstrukce, jejíž otisky se někdy objevují na spodním povrchu roštů. Smyslem této dočasné opory budované z organických materiálů bylo zajištění stability roštu během výstavby zařízení (Hlava – Mangel 2013, 687; Toepfer 1953, 73). Po vyschnutí byla opora spálena nebo vyjmuta. Podpůrné konstrukce jsou důležité především u pecí větších rozměrů. Jejich užití je zmiňováno např. v souvislosti s většími zahloubenými pecemi registrovanými v areálu sídliště Hünfeld-Meckenzell. Registrovány byly též na fragmentech roštů z německých lokalit Duisburg-Huckingen a Köln-Blumenberg. Naproti tomu ve všech případech známých z Čech, u nichž bylo možno toto hledisko sledovat, otisky konstrukce zaznamenány nebyly. To ostatně také odpovídá výrazně menším rozměrům půdorysů, které se pojí se zdejšími nálezy.

Z objektů, z nichž pocházejí fragmenty roštů, jsou běžně zmiňovány také velké zlomky mazanice, někdy s otisky proutěné armatury. Enormní množství mazanice bylo zachyceno ve všech třech objektech s nálezy zlomků roštů v lokalitě Köln-Blumenberg. Z obj. 156 pochází 140 zlomků mazanice o průměru ca 8 cm (Bernhardt 1990, 368), z obj. 297 je

uváděno 17 kg a z obj. 404 až 15,4 kg tohoto materiálu (*Simons 1992*, 380–381, Abb. 12). Jak ovšem správně uvádí A. *Simons* (1992, 380), přímou souvislost s pyrotechnologickým zařízením nelze u takových fragmentů jednoznačně doložit, neboť stejně tak mohou souviset např. s destrukcí výmazu stěn jiných stavebních struktur. V obou posledních zmíněných objektech jsou zastoupeny také zlomky s jedním povrchem dobře vyhlazeným a s druhým nesoucím otisky armatury (*obr. 3: 1*), které jsou přesto považovány za pozůstatky konstrukce stěn pláště zařízení. Podle dochované síly zlomků, která se pohybuje kolem 4–5 cm, se za předpokladu oboustranně omazané armatury odhaduje tloušťka takových stěn na ca 10–12 cm.

I ve zbylé části nálezového fondu je možno parametry souvisejí s „neroštovými“ částmi pyrotechnologických zařízení sledovat pouze ojediněle. Jejich identifikaci umožnila buď zjevná návaznost na rošt, nebo specifický keramický materiál, jehož charakter takové zlomky spojuje se zlomky roštů. Taková kritéria mohla být hodnocena pouze u revidovaných kolekcí fragmentů z českých lokalit. Prostřednictvím prvního vodička se podařilo rozpoznat zlomky pláště v souborech z obou objektů z Kapsovy Lhoty. Síla stěn těchto plášťů dosahovala u obj. 3/1922 hodnoty 2,4 cm (*obr. 5: 1*) a u obj. 7/1922 se pohybovala mezi 0,9 a 1,4 cm (*obr. 5: 7, 8*). Téměř shodná hodnota (1,2 cm) byla naměřena také u fragmentu zařízení z Dobrovíze (*obr. 4: 11*). Na základě podobnosti použitých materiálů²³ byly obdobně interpretovány také některé fragmenty z Předního Poříčí (*obr. 6: 4–6*). Síla stěny v těchto případech dosahovala podobných hodnot jako v Kapsově Lhotě (1,2–2,3 cm). Jen o málo vyšší hodnoty (2,6–3,5 cm) se uvádějí také v souvislosti s mírně vyklenutým hliněným zlomkem, patrně z klenby kopule, nalezeným v Krašovicích (*obr. 4: 5*).

Ojediněle byly identifikovány také zlomky pokládané za relikty ústí topeniště. V případě nálezu z polohy Köln-Blumenberg se jednalo o jednoduché obloukovité zaklenutí z mazanice (*obr. 3: 3*). Nález z Krašovic naproti tomu tvořil pravoúhle modelovaný útvar zdobený kruhovými kolky (*obr. 4: 6*).

3.5. Roštová zařízení období Ha C – LT A a jejich srovnání s dvoukomorovými vertikálními pecemi doby latéské

Protože jsou probíraná pyrotechnologická zařízení někdy řazena do stejné kategorie jako latéské dvoukomorové vertikální pece, je zajímavé srovnání jejich parametrů.²⁴

Jasně odlišnosti vyplývají především ze srovnání vybraných formálních znaků a metrických charakteristik. Jak již bylo uvedeno výše, z parametrů souvisejících s konstrukcí a funkcí zařízení mohla být, s ohledem na fragmentární stav dochování, v širším měřítku sledována pouze velikost průduchů a síla roštů. U obou hledisek je zřejmé, že data získaná pro pece období Ha C – LT A leží standardně mimo variační rozpětí dat zjištěných pro hrnčířská zaří-

²³ V zásadě všechny zlomky takto posuzovaných zařízení byly zhotoveny z oxidačně páleného keramického materiálu ostřenému hůře tříděným hrubším písčitém ostřivem s frakcí nad 1 mm.

²⁴ Ke komparaci poslouží soubor 62 relikvů latéských pecí známých z území Čech a Moravy (poslední publikované soupisy viz *Hlava 2008*, 226–228; *Hlava – Vích 2007*, 45–48), které ve srovnávaných hlediscích představují standardní středoevropský vzorek. Do tohoto počtu nejsou zahrnuty zlomky roštů s nejistým náleзовým kontextem ani jejich fragmenty nalezené v sekundárním uložení. Ty pocházejí z Dědic u Vyškova (*Čižmář – Geislerová – Unger edd. 2000*, 47, 150), Milovic, obj. 90 a 95 (*Čižmář 1994*, 88, Abb. 1), Troubska (*Šimek 1958*, 349–350) a Zástřizel (*Lečbých 2012*). Zlomky s ne zcela jasným kontextem známe z Boršic (*Kalousek 1955*, 35, obr. na str. 36), Cerhýnek (*Dvořák 1936*, 85, 128), Chrudim (*Mangel 2014*, 90, obr. 8: 1), Malého Hradiska (*Hlava – Vích 2007*, 47) a Ostroměře (*Mangel 2014*).

zení laténská. Vyhodnocení velikosti průduchů (*obr. 8: A*) komplikuje fragmentární charakter většiny nálezu roštů. Jisté ovšem je, že v případě laténských hrnčířských pecí se průměr průduchů jen výjimečně pohybuje pod hranicí 3 cm, přičemž hodnota nižší než 2 cm byla dosud zaznamenána ojediněle. U pecí předlaténských je situace v podstatě obrácená. Průměr (měřitelných) průduchů zde jen ojediněle překračuje hodnotu 3,5 cm a těžiště jeho hodnot leží mezi 1,6 a 2,5 cm.

Maximální síla roštu laténských pecí se nejčastěji pohybuje mezi 9 a 16 cm a minimální mezi 6 a 14 cm, přičemž rošt, u nějž by maximální i minimální tloušťka ležela pod 5 cm, je zastoupen pouze v jediném případě²⁵ (*obr. 8: B*). I v tomto ohledu se halštatské a časné laténské pece pohybují pod uvedenými hranicemi. Část diskutovaných zařízení se pravděpodobně běžnému standardu vymyká i v případě velikosti vnitřního půdorysu. U laténských hrnčířských pecí se tato hodnota nejčastěji pohybuje mezi 90 a 120 cm a v zásadě neklesá pod 70 cm (*obr. 8: C*). U nálezu předlaténských lze tento parametr jednoznačně vyhodnotit pouze v některých případech, získaná data ovšem naznačují významné odlišnosti, která se zdají mít určité geografické souvislosti. Zatímco české nálezy leží zcela mimo variační rozpětí laténských pecí, u nálezu německých je situace odlišná. Všech pět případů, u nichž jsou pro toto hodnocení dosažitelné údaje, vykazuje průměry pohybující se kolem 100 cm, a odpovídají tak standardu běžnému pro hrnčířské pece laténské.

Značné rozdíly ukazují též vzájemné srovnání náleзовých kontextů obou chronologických skupin roštových zařízení. Většina nálezu fragmentů roštů z období Ha C – LT A totiž pochází ze sekundárního uložení mimo jednoznačně identifikovatelný kontext vlastních pecí.²⁶ Tato skutečnost ostře kontrastuje se situací z doby laténské, kdy se pozůstatky roštů, případně též pláštů pecišť, v drtivé převaze případů vážou na prostor samotných dvoukomorových pecí, zapuštěných (alespoň částečně) pod úroveň terénu. Části roštů v sekundárním uložení jsou v náleзовém fondu z tohoto období spíše výjimkou.²⁷

Velká část českých nálezu z období Ha D 2–3 až LT A se navíc váže na objekty, které lze pokládat za polozemnice (*obr. 2; 7*). V těchto, ale i v dalších případech jsou pak relikty roštových struktur doprovázeny také informacemi o přítomnosti otopných zařízení. V takových případech je možné uvažovat o tom, že roštové pece tvořily součást vybavení interiérů zahloubených staveb. S vazbou pecí na zahloubené objekty pravidelného půdorysu s doklady svislých sloupových konstrukcí je nutno počítat i v případě hrnčířských komplexů z doby laténské. Zde ovšem „polozemnice“ plnily téměř výhradně funkci předpeční jámy a samotná pec byla vysunuta mimo její vlastní prostor (např. Sajópetri: *Szabó ed. 2007*, 115, 217–219, fig. 33–36; Slovenský Grob: *Čambal 2011*, 84–95, 103, obr. 3–5, tab. I–VI). Pouze v jediném případě z celé střední Evropy byla registrována situace, kdy pec zaujímalu polohu uvnitř takového objektu (Sárvár: *Szilasi 2006*, 232–236, tab. 2). I zde však bylo její topeniště zapuštěno pod úroveň podlahy. Nejednalo se tedy o povrchové zařízení, na jaká usuzujeme ve většině případů roštových struktur z období Ha C – LT A.

²⁵ Jedná se o rošt jedné ze dvou dosud podrobně nepublikovaných pecí poměrně malých rozměrů odkrytou v roce 2013 ve Vestci na Chrudimsku (*Thér – Mangel – Gregor 2014*, 418, obr. 2).

²⁶ Roštové pece z období Ha C – LT A zapuštěné pod úroveň terénu či podlah staveb *in situ* byly dokumentovány pouze ve čtyřech z 22 podchycených případů (srov. *obr. 2*).

²⁷ Soubor 62 českých a moravských laténských pecí zachycených *in situ* doprovází pouze pět jednoznačných nálezu sekundárně deponovaných částí roštů.

3.6. Analýzy provozních teplot a složení spalin roštových zařízení období Ha C – LT A

Možnosti využití probíraných zařízení pro výpal keramiky jsme dále zkoumali na základě hodnocení termální alterace zlomků roštů vybraných českých nálezů. Vzorky byly vybrány tak, aby byly zjištěny teploty na protilehlých površích roštů ve vzdálenosti nejméně 2 cm od průduchů. Takto zjištěné teploty by mohly odrážet případné teplotní rozdíly mezi prostředím topeniště a peciště. V analýze by se teoreticky mohly projevit odlišné nároky na teplotní podmínky mezi dvěma hlavními alternativami užití zařízení: tepelnou úpravou potravy a výpalem keramiky. Zatímco tepelná úprava potravy nevyžaduje teploty vyšší než 300 °C, pro výpal keramiky předpokládáme minimální teplotu okolo 600 °C (popř. teplotu vyšší, pokud není zajištěna dostatečná doba žhání), aby došlo k dehydroxylaci jílových minerálů. Vzhledem k nedokonalému přestupu tepla mezi topeništěm a pecištěm je pro dosažení příslušných teplot třeba počítat s teplotou v topeništi vyšší o ca 100–200 °C, než je cílová teplota v pecišti, tedy v případě výpalu keramiky minimálně 700–800 °C. Pokud by žádný z obou povrchů roštu nedosahoval této teploty, pak je možné s velkou pravděpodobností vyloučit uplatnění výpalu keramiky v daném zařízení. V opačném případě ovšem není možné vyloučit ani uplatnění výrobních procesů, k nimž postačují nižší teploty (např. tepelné přípravy potravy), ani potvrdit uplatnění výpalu keramiky, neboť (a) v rámci výstavby mohlo být zařízení vypáleno na vyšší teplotu, než byly teploty provozní, (b) vyšší teploty mohlo být v zařízení dosaženo i v průběhu provozu, např. náhodně nebo záměrně při předeřhívání zařízení před vlastním procesem, a (c) mohlo se jednat o multifunkční zařízení.

K odhadu teplot bylo využito analýzy pomocí rentgenové difrakční práškové analýzy²⁸, která minimalizuje destruktivní zásah při odběru vzorků. Míra termální alterace jednotlivých vzorků byla určena na základě porovnání publikovaných údajů s naměřenými výsledky (např. *Cultrone et al. 2001*, 62). V případě vzorků s přítomností illitu 2M byla teplota termální alterace identifikována pomocí poměru difrakčního reflexu illitu (002) vůči bazálnímu reflexu illitu (110) (*Maggetti – Schwab 1982*, 127). Ze získaných RTG difrakčních záznamů bylo stanoveno též minerální složení jednotlivých vzorků (*obr. 9*).

Analýzované vzorky ze Strakonice obsahují křemen, plagioklasy blízké albitovému složení a draselné živce blízké ortoklasovému složení (*obr. 9*). Poměr difrakčních reflexů polytypní modifikace illitu 2M (002)/(110) přesahuje hodnotu 0,3 (*obr. 10A*), což je charakteristické pro teploty pod 500 °C. Teplotu pod 500 °C dokumentuje také přítomnost chloritu ve vzorku Str1930-1b. Tu by ovšem bylo třeba definitivně potvrdit ještě dalšími analýzami.

Vzorky z Předního Poříčí (Zap1561) obsahují především křemen, plagioklasy blízké albitovému složení a draselné živce ortoklasového charakteru (*obr. 9*). Oba vzorky se vyznačují také přítomností amfibolu, jehož složení je blízké Mg-hornblendu. V případě vzorku Zap1561-1b bylo identifikováno difrakční maximum s hodnotou 0,71 nm, což odpovídá kaolinitu (*obr. 10B*). Poměr difrakčních reflexů polytypní modifikace illitu 2M (002)/(110) je blízký hodnotě 0,3, což odpovídá teplotám okolo 500 °C (*Maggetti – Schwab 1982*; 127). Přítomnost kaolinitu odráží teploty, které nepřesáhly 500 °C. U vzorku Zap1561-1a se poměr difrakčních maxim blíží k hodnotě 0,2, která odpovídá teplotám okolo 600 °C. Lze tak konstatovat, že vzorek Zap1561-1b byl vystaven teplotám v intervalu 500–600 °C, zatímco teploty na vzorku Zap1561-1a nepřesáhly 500 °C.

Téměř shodné minerální složení, a zároveň i teplotní alterace, bylo identifikováno v případě vzorků Zap1491-1a, b z téže lokality. Vzorky se vyznačují přítomností křemene, Mg-hornblendu, a na rozdíl od předcházejících vzorků byly rozpoznány pouze plagioklasy blízké albitovému složení (*obr. 9*). Pro vzorek Zap1491-1b je charakteristická přítomnost kaolinitu s difrakčním maximem 0,71 nm (*obr. 10C*). Identifi-

²⁸ Analýza byla provedena na difraktometru Bruker D8 Discover s použitím CuK α_1 filtru při urychlovacím napětí 40 kV a proudu 40 mA.

ID lok	Lokalita	Vzorek	Inv. č.	Teplota °C	Chl	Kln	Ill	Qtz	Plg	K-Fld	Hbl	Barva povrchu (Munsellova notace)	Obr.
CC2a	Kapsova Lhota	KL3-1922-1	36627	800-900	–	–	+	+	+	+	–	2.5YR 6/6 - 4/1	5:2
		KL3-1922-2		600-700	–	–	+	+	+	+	–		
CC2b		KL7-1922-1	36842	800-900	–	–	+	+	+	+	–	5YR 6/6	5:9
CC5	Myštice	Mys455-1a	455	700-800	–	–	+	+	+	+	–	2.5YR6/8 - 10YR3/1	6:1
		Mys455-1b		700-800	–	–	+	+	+	+	–		
CC6	Přední Poříčí	Zap1491-1a	1491	500-600	–	–	+	+	+	–	–	5YR 6/6 - 10R 5/3	6:7
		Zap1491-1b		400-500	–	+	+	+	+	–	–		
		Zap1561-1a	1561	400-500	–	–	+	+	+	+	–	2.5YR6/8	6:8
		Zap1561-1b		500-600	–	?	+	+	+	+	–		
CC7	Strakonice	Str1930-1a	450d	300-400	–	–	+	+	+	+	–	2.5YR 6/6	6:3
		Str1930-1b		300-400	+	–	+	+	+	+	–		

Obr. 9. Pyrotechnologická zařízení období Ha D2–3 až LT A z Čech. Přehled vzorků vybraných k analýze termální alterace roštů.

Fig. 9. Pyrotechnological devices from Ha D2–3 to LT A from Bohemia. A summary of samples collected for the analysis of the thermal alteration of grates.

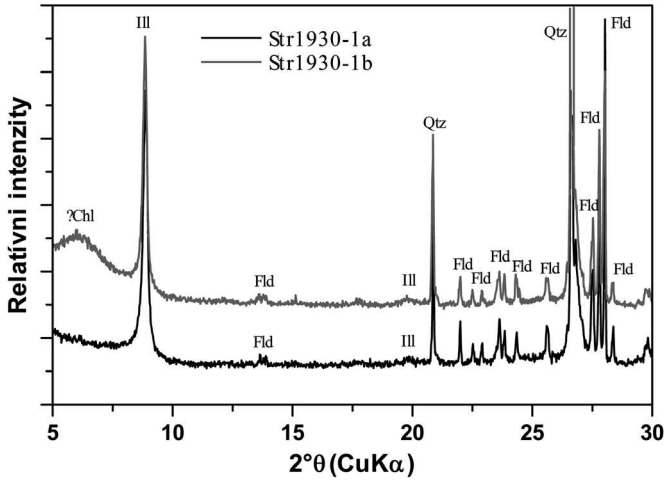
kováno bylo též difrakční maximum odpovídající sádrovci. Jeho přítomnost ve vzorku ovšem nemusí být původní. Sádrovec totiž může v prostoru pórů vzorku vykristalizovat sekundárně, stejně jako nelze zcela vyloučit kontaminaci vzorku během laboratorního zpracování. S ohledem na poměr difrakčních maxim illitu a přítomnost kaolinitu v mineralogickém složení je možno předpokládat teploty termální alterace shodné s předcházejícím případem. Vzorek Zap1491-1a byl vystaven teplotám v rozsahu 500–600 °C a termální alterace vzorku Zap1491-1b odpovídá intervalu 400–500 °C.

Vzorky z Myštic (Mys455-1a, b) vykazují přítomnost křemene, přítomnost plagioklasů se složením blízkým sanidinovému složení, draselných živců se složením blízkým mikroklinovému složení a přítomnost illitu (obr. 9). V tomto případě nebyla identifikovaná polytypní modifikace illitu 2M, proto nelze spolehlivě interpretovat míru termální alterace na základě poměru difrakčních maxim. Z porovnání difrakčního záznamu s publikovanými údaji (Cultrone *et al.* 2001, 256) a ze snižování relativní intenzity illitu (obr. 11; Herz – Garisson 1998, 263, 264) je ovšem zřejmé, že vzorky byly vystaveny vyšším teplotám, jež se pohybovaly mezi 700–800 °C. Vzhledem k nepřítomnosti amorfní fáze nepředpokládáme teploty vyšší než 800 °C.

Vzorky z Kapsovy Lhoty mají podobné mineralogické složením jako vzorky z Předního Poříčí, jejich termální alterace je ovšem podstatně odlišná. V mineralogickém složení byly identifikovány minerály jako křemen, plagioklasy se složením blízkým sanidinu, draselné živce se složením blízkým ortoklasu a polytypní modifikace illitu 2M (obr. 9). Poměr difrakčních maxim této modifikace se pohybuje v intervalu 0,1–0,2, což je podle Maggettiho a Schwaba (1982, 127, 128) typické pro teploty v rozmezí 600–950 °C. Vzorky KL3-1922-1 a KL7-1922-1 se navíc vyznačují zvýšeným pozadím (obr. 11B). Tento jev může souviset s přítomností amorfní fáze, která vzniká na úkor jílovité matrix při teplotách vyšších než 800 °C (Herz – Garisson 1998, 263, 263; Cultrone *et al.* 2001, 256). Vyšším teplotám zároveň nasvědčuje také výrazné snižování bazálního reflexu illitu (Herz – Garisson 1998, 264). Teplota termální alterace uvedených vzorků proto odpovídá intervalu 800–900 °C. U vzorku KL3-19212-2 je dobře pozorovatelný bazální reflex (110), což odráží podstatně nižší teploty než v předchozích dvou případech. Míra termální alterace tohoto vzorku tak byla stanovena na základě porovnání s publikovanými údaji (Cultrone *et al.* 2001, 256) na 600–700 °C.

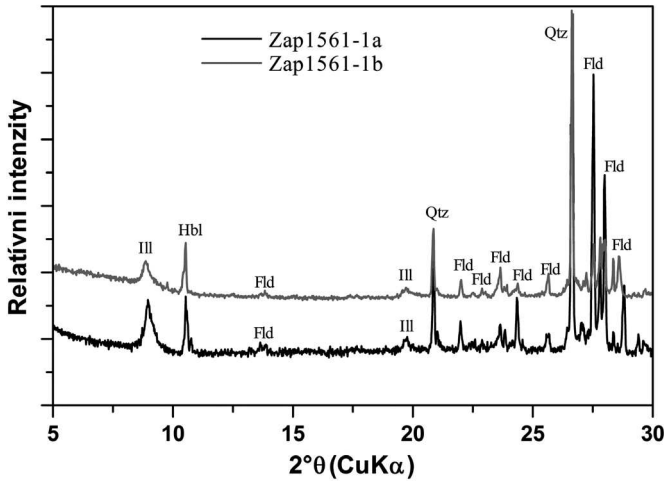
Výsledky analýz ukázaly, že z pěti vzorkovaných roštů vykazují tři (z Kapsovy Lhoty a Myštic) teploty dostačující pro výpal keramiky v prostoru peciště. Teplota odhadnutá v případě dvou dalších roštů (Přední Poříčí a Strakonice) je pro výpal keramiky nedostačující.

Orientační stanovení složení spalin přítomných při provozu nebo výrobě zařízení bylo provedeno na základě posouzení barevnosti zlomků roštů (obr. 9). Pro redukční prostředí je typická přítomnost volného uhlíku, který se usazuje v povrchové vrstvě keramických hmot a způsobuje charakteristické šedé až černé zbarvení. Naopak oxidační podmínky zapříčiňují vznik vyšších oxidů železa zbarvujících keramiku do žlutých až červených odstínů dle

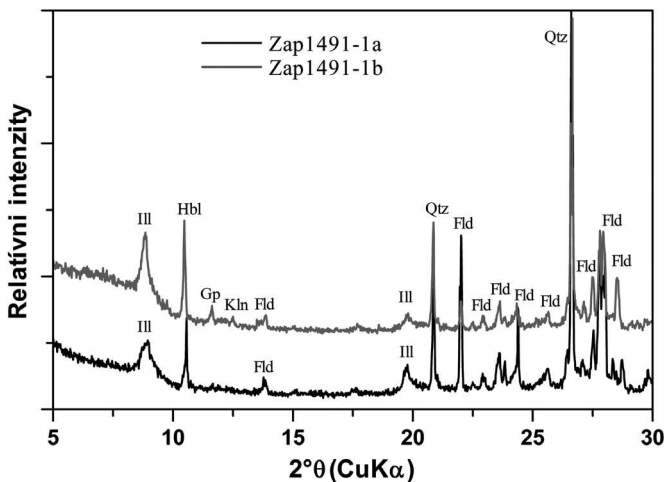

A Obr. 10. Rentgenové difrakční práškové záznamy. A – Strakonice; B, C – Přední Poříčí. Použité zkratky: Fld – živce, Gp – sádrovec, Hbl – hornblend (amfíbol), Chl – chlorit, Ill – illit, Kln – kaolinit, Qtz – křemen.

Fig. 10. X-ray powder diffraction records. A – Strakonice; B, C – Přední Poříčí. Key: Fld – feldspar, Gp – gypsum, Hbl – hornblende (amphibole), Chl – chlorite, Ill – illite, Kln – kaolinite, Qtz – quartz.

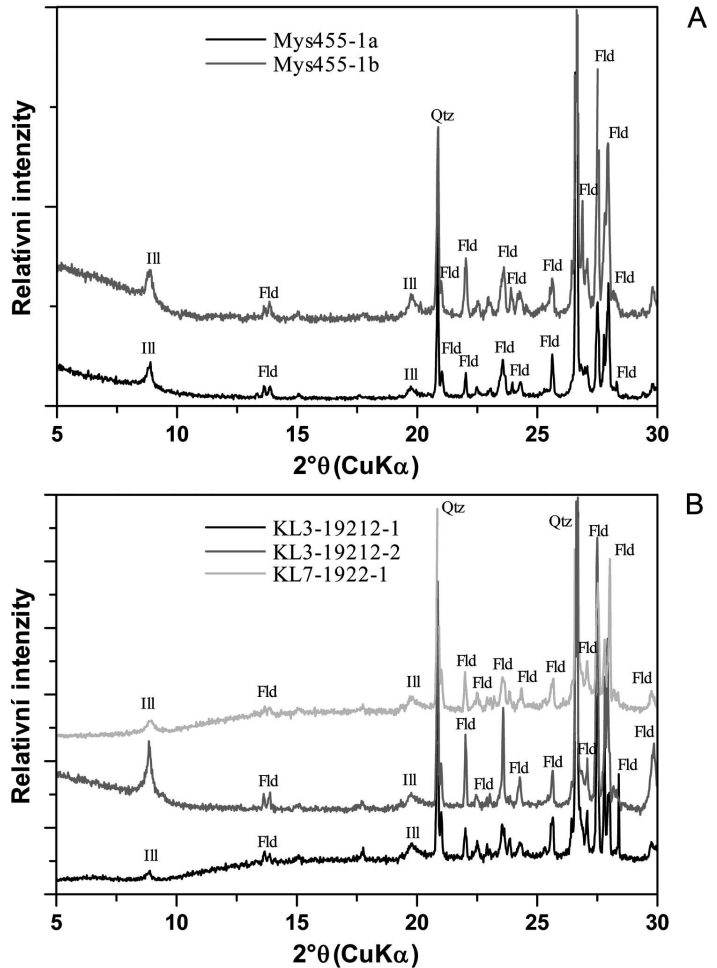
B

C

Obr. 11. Rentgenové difrakční práškové záznamy. A – Myšti-
ce; B – Kapsova Lhota. Použité
zkratky: Fld – živce, Ill – illit,
Qtz – křemen.

Fig. 11. X-ray powder diffrac-
tion records. A – Myšti-
ce; B – Kapsova Lhota. Key: Fld – feld-
spar, Ill – illite, Qtz – quartz.

míry oxidace, teploty a složení keramické hmoty. Původní barevnost keramických materiálů může být ovlivněna postdepozičními procesy, takže je potřeba hodnotit pouze výrazné trendy v barevnosti. V tomto smyslu je možné konstatovat, že u všech vzorků dominují světle červená až žlutočervená zbarvení povrchu občas přecházející do tmavších skvrn. To odpovídá převažující oxidační atmosféře v kombinaci s nižšími teplotami (zakouření v důsledku nedokonalého spalování paliva) během provozu jednotlivých zařízení.

3.7. Dílčí shrnutí výsledků analýzy archeologických pramenů

Analýza archeologických pramenů prokázala, že ve středoevropském prostoru existují nečetné doklady pyrotechnologických zařízení náležejících do období Ha C – LT A, jejichž společným znakem je přítomnost perforovaného roštu. Existence roštu byla v mnoha případech také určujícím faktorem vedoucím k jejich spojování s hrnčířskou výrobou. S výjimkou zahloubených pecí z lokality Hünfeld-Meckenzell se vesměš jedná o nálezy pocházející ze

sekundárního uložení v různých typech sídlištních objektů. Tato skutečnost vede k závěru, že většina takových zařízení byla původně instalována nad úroveň terénu či na podlahách zahloubených staveb. Vyloučit nelze jejich případný mobilní charakter. Dalšími společnými znaky, které předlaténská roštová zařízení poměrně jasně odlišují od laténských hrnčířských pecí, jsou malé rozměry průduchů pohybující se standardně v rozpětí 1,6–3,5 cm doprovázené malou tloušťkou roštů (1,2–5,6 cm).

Při bližším pohledu ovšem vyplynou skutečnosti, které umožňují položit do zdánlivě jednotného souboru těchto zařízení určitá dělítka. V rámci známých dokladů lze vyčlenit dvě výrazné geografické skupiny, které vykazují odlišnosti i v dalších aspektech. První z nich se koncentruje v oblasti dolního Porýní, zasahuje také na střední tok Rýna a dále na východ, do Hesenska. Chronologicky náleží většina zdejších nálezů do stupně Ha C–D, ojediněle též potenciálně do úseků mladších. Z metrického hlediska jsou pro ně zaznamenány větší rozměry vnitřních půdorysů, kterými odpovídají standardu pro hrnčířské pece laténské. Větším půdorysným rozměrům nasvědčuje také ojediněle uváděná přítomnost otisků podpůrné konstrukce na spodních stranách roštů. Častěji je v kontextu těchto nálezů zmiňován výskyt defektní keramiky, která v minulosti sloužila jako další argument pro využití zařízení k výpalu keramiky. U německých nálezů nemůžeme takové interpretace jednoznačně vylučovat, i když se ve velké části případů jeví, na základě vyhodnocení metrických a formálních znaků, minimálně jako problematické. Brání nám v tom nejen neúplný stav publikovaných údajů pojící se s některými nálezy, ale především absence analýz termálních alterací, jejichž výsledky ovšem máme k dispozici u následující skupiny obdobných objektů.

Druhá skupina zařízení byla rozpoznána v oblasti jižních a středních Čech. Čistě hypoteticky s ní mohou souviset také ojedinělé zlomky roštů z Niedererlbachu v Bavorsku, k nimž ovšem scházejí jakékoli další informace. Pro českou skupinu je charakteristické omezení na období Ha D2–3 až LT A. Fragmentární nálezy pyrotechnologických zařízení se zde často váží na objekty polozemnic vybavených ohništi či jinými formami otopných zařízení. Nelze proto vyloučit, že byla součástí vybavení jejich interiérů. Nápadné jsou též malé rozměry jejich vnitřních půdorysů, které lze ve vybraných případech odhadovat na ca 20–30 cm. Těmito rozměry, ale i dalšími konstrukčními detaily, jako je např. uspořádání průduchů či napojení roštů na stěny plášťů, silně připomínají přenosné pyrauny známé z průběhu doby bronzové a halštatské z Karpatské kotliny a Apeninského poloostrova. Ty jsou tradičně spojovány, nikoli s hrnčířstvím, ale se zpracováním potravin. Využití v hrnčířském provozu lze ostatně v některých případech českých nálezů vyloučit na základě analýzy dosažených teplot. I v případě vzorků s doloženými vyššími teplotami lze předpokládat potravinářské využití, neboť vykazují obdobné formální charakteristiky i nálezový kontext. Vyšší teploty v těchto případech uplatnění v rámci tepelné úpravy potravy nevylučují.

4. Příspěvek experimentu k poznání funkce roštových zařízení z období Ha D2–3 až LT A na příkladu nálezů z Kapsovy Lhoty

Pro posílení dané interpretace jsme přistoupili k experimentální konstrukci vybraného roštového zařízení s cílem stanovit jeho technické parametry a limity s ohledem na jeho využití při výpalu keramiky. Experiment byl navržen tak, aby testoval dva základní teoretické předpoklady:

- a) Značně limitující rozměry a kapacita činí výpal v takovém zařízení extrémně nepraktický a neefektivní.
- b) Tepelné namáhání zařízení při výpalu keramiky neumožňuje (při zachování daných parametrů a použití adekvátních materiálů) dlouhodobější použitelnost zařízení.

Pro konstrukci byly vybrány doklady pyrotechnologických zařízení z Kapsovy Lhoty. V tomto případě teplotní alterace roštu nevylučuje použití pro výpal keramiky a zároveň bylo zjištěno nejvíce konstrukčních detailů v porovnání s ostatními nálezy (*Mangel – Thér 2014*).

4.1. Konstrukce zařízení (návrh a stavba)

Návrh zařízení vycházel z několika jednoznačně stanovitelných parametrů: (a) průměr roštu bylo možné odhadnout mezi 20–30 cm, (b) rošt byl perforován malými kruhovými otvory (průměr 2–3 cm) doplněnými většími oválnými otvory (délka až 10 cm) po obvodu roštu, (c) rošt byl pevně napojen na spodní i vrchní část pláště, (d) spodní část pláště byla silnější (2–3 cm) a kónicky či obloukovitě se rozšiřovala, vrchní část pláště byla znatelně slabší (1 cm) a vybíhala svisle vzhůru.

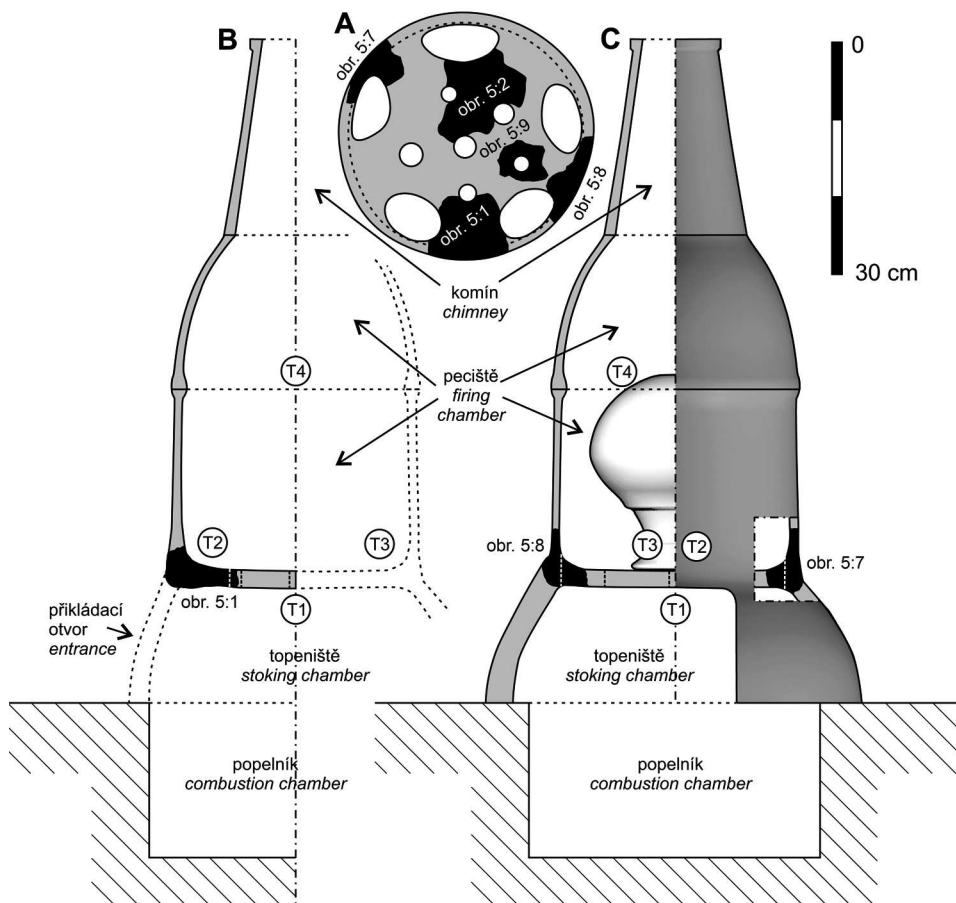
Tyto parametry samozřejmě neumožňují celkovou rekonstrukci zařízení. Konstrukci bylo proto nutné navrhnout jako hypotetickou s ohledem na testovanou hypotézu. Cílem bylo zajištění optimální funkčnosti zařízení při zachování parametrů daných nálezovou situací, konkrétně zajištění možnosti efektivního dosažení teplotních podmínek potřebných k výpalu keramiky, tedy teplot minimálně 600 °C v místě, kde je vypalovaná keramika umístěna.

Z pohledu výpalu keramiky skýtá problém především průměr roštu svědčící o malé kapacitě peciště a topeniště, což limituje jednak velikost a množství nádob, které mohly být vypalovány, a také množství tepla, které může vzniknout spalováním paliva v topeništi. Druhým problémem je síla stěn pláště pece, která zapříčiňuje vznik extrémního teplotního gradientu ve stěně pece při vyšších provozních teplotách a také značnou ztrátu tepla sdílením do okolí.

Navržená konstrukce je sestavena ze tří mobilních dílů a zahroubení (*obr. 12*). Důvodem volby segmentového řešení je (a) maximální využití prostorových dispozic peciště (tzn. možnost vypalovat keramiku prakticky stejných průměrů jako je vnitřní průměr roštu), (b) zachování předpokládaného mobilního charakteru zařízení a (c) snížení rizika poškození zařízení v důsledku tepelného namáhání zmenšením velikosti jednotlivých těles soustavy.

První díl představuje vrchní část topeniště, rozšiřujícího se směrem dolů dle dochovaného napojení pláště na rošt, samotný rošt a spodní část peciště. Spodní část peciště má tvar válce a umožňuje naložit k výpalu keramiku do max. průměru ca 250 mm. Peciště pokračuje dalším dílem, jímž je kopule postupně zužující vnitřní průměr sestavy na ca 150 mm. Celková kapacita peciště činí zhruba 0,25 m³. Posledním dílem je mírně kónicky se zužující komín, který zvyšuje sestavu tak, aby byl při provozu zajištěn tah dostatečný pro efektivní dosažení potřebných teplot v pecišti (*obr. 12*).

Zařízení je postaveno na zahroubení, které zvětšuje prostor topeniště a slouží především jako popelník pro sběr odhořívajícího paliva, zabraňující zahlcení topeniště a zlepšující přívod spalovacího vzduchu k palivu. Toto konstrukční řešení bylo zvoleno pro optimalizaci tepelného výkonu topeniště především s ohledem na nutnost vyvinout v pecišti teploty přesahující 600 °C.

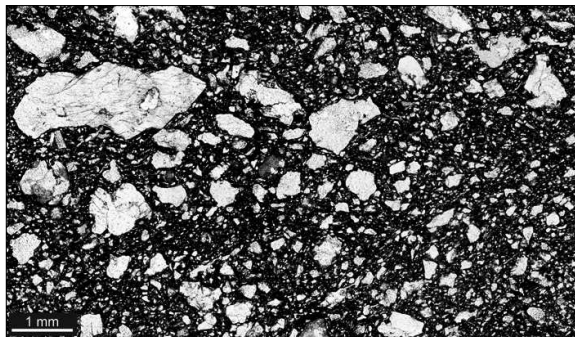
Obr. 12. Schéma experimentální konstrukce pece z Kapsovy Lhoty s vyznačením umístění teplotních čidel v průběhu experimentálních výpalů (T1–4). Originální fragmenty využitě pro návrh konstrukce jsou znázorněny černými plochami a označeny odkazy na příslušná vyobrazení.

Fig. 12. Scheme of experimental construction of device from Kapsova Lhota with an indication of the placement of thermocouples during the course of experimental firings (T1–4). The original fragments used for designing the construction are indicated in black and marked with references to the relevant depictions.

Stavební materiál. Volba materiálu ke konstrukci pece je v tomto případě klíčová. Stěny pece jsou vystaveny enormnímu tepelnému namáhání. Na vrcholu výpalu je vnitřní povrch pláště zahříván na teploty 600–900 °C, zatímco vnější povrch je chlazen vzduchem s venkovní teplotou. Na stěně o síle 10–20 mm tak dochází k extrémním rozdílům teplot, které způsobují vysoké tepelné napětí ve stěně. Tepelné napětí vyvolává především tepelná roztažnost keramických hmot a vysokoteplotní fázové přeměny v keramické hmotě obsažených minerálů, proto je vhodné pro stavbu takto namáhaných zařízení volit materiály s nízkou tepelnou roztažností. V běžných podmínkách to znamená volit materiály, popř. připravovat směsi s nízkým obsahem jílových minerálů a vysokou pórovitostí. Použití málo plastických surovin však problém nemusí vyřešit. K poškození dochází ve chvíli, kdy napětí v tělese

Obr. 13. Výbrus zhotovený z fragmentu pyrotechnologického zařízení z Kapsovy Lhoty, na základě kterého byl replikován materiál pro experimentální konstrukci.

Fig. 13. A thin section taken from a fragment of a combustion device from Kapsova Lhota, on the basis of which the material was replicated for the experimental construction.

převýší jeho mechanickou pevnost. Pro málo plastické hmoty je nízká mechanická pevnost typická. Použití takového materiálu snižuje tepelné napětí v tělese, ale zároveň jeho mechanickou pevnost. Výsledkem může být stejné riziko poškození jako u plastičtějších materiálů, a navíc takový materiál postrádá elasticitu a stabilitu potřebnou k výrobě a provozu pláště dané tloušťky. Řešením je pečlivé vyvážení složek tak, aby teplotní roztažnost byla maximálně snížena, ale zároveň nedošlo k přílišnému oslabení mechanické pevnosti materiálu.

Dle analýzy za využití rentgenové difrakční práškové analýzy a optické mikroskopie výbrusových preparátů je možné konstatovat, že receptura keramického materiálu použitého v případě zařízení z Kapsovy Lhoty splňuje základní kritéria pro využití v tepelně namáhaných objektech. Materiál byl silně ostřen (ca 40 %) slabě opracovanými úlomky hornin frakce do 3 mm s převahou draselných živců nad křemenem a plagioklasy (obr. 13). Pórovitost vypáleného materiálu přístupná vodě dosahuje 32 %. Charakter matrix odpovídá jílu s převahou illitu a v kombinaci se slabě opracovanými inkluzemi může odpovídat svahovým hlinito-písčítým sedimentům.

Důležitými parametry pro přípravu srovnatelné keramické hmoty bylo mineralogické složení, podíl, morfologie a distribuce aplastické minerální složky a pórovitost. Při replikaci stavebního materiálu byly dohledány lokální suroviny. V korytě místní vodoteče ca 300 m jižně od archeologické lokality byl odebrán materiál z prostředí smíšených kvartérních sedimentů. Materiál obsahoval písek, který mineralogickým složením i granulometricky odpovídá aplastické složce obsažené ve zlomcích roštu, a kal bohatý na organické látky. Plastická složka keramické hmoty byla odebrána v bývalém hliništi vzdáleném ca 5 km vzdušnou čarou severozápadním směrem od lokality na severním okraji obce Mutěnice. Získaný jíl obsahoval jemnozrné písky v objemovém podílu 5–10 %. Do jílu byla přimísená aplastická složka v objemovém podílu 30 %. Pórovitost získaného materiálu vypáleného na teplotu 700 °C se pohybovala mezi 30 a 35 %.

Stavba. Nejprve byl na rovné podložce vymodelován rošt pece (obr. 14A) a poté po obvodu napojen plášť spodní části peciště. Stavba pokračovala druhým dílem (kopulí), který byl postaven na okraji spodní části peciště, a komínem stavěným přímo na kopuli. Jednotlivé díly byly při stavbě separovány čerstvými listy položenými na styčných plochách. Vrchní část topeniště byla dostavěna poté, co spodní segment získal dostatečnou pevnost, aby mohl být bez rizika deformace obrácen. Stavba byla realizována v průběhu dvou dní a vyžádala si zhruba 1 hodinu na přípravu materiálu a 4 hodiny na vlastní stavbu. Po vyschnutí byla sestava vypálena na teplotu zhruba 600 °C v oxidačních podmínkách.

Obr. 14. Fotodokumentace experimentální replikace. A – rošt pece vymodelovaný na rovné podložce spolu s pláštěm spodní části peciště; B – spodní díl pece umístěný nad topeniště s předsušenou nádobou určenou k výpalu; C – kompletní sestava pece v průběhu výpalu; D – vypálená replika časné laténské vytáčené lahve; E – poškození pláště pece v důsledku tepelného namáhání soustavy; F – tmavě šedý povrch interiéru pece po redukčním výpalu.

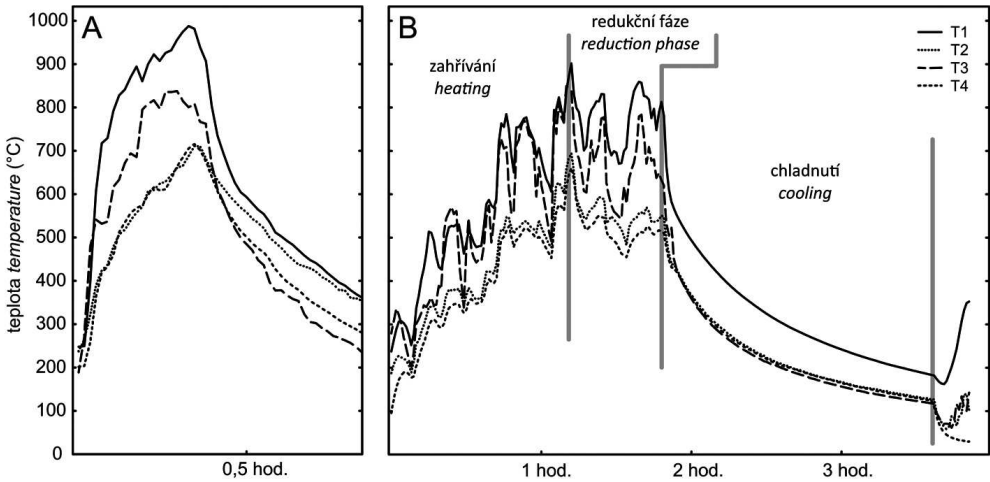
Fig. 14. Photo documentation of the experimental replication. A – perforated floor modelled on a flat underlay along with the shell of the lower part of the firing chamber; B – lower part of the kiln located above the combustion chamber with a pre-dried vessel for firing; C – complete assembly of kiln during firing; D – fired replica of an Early La Tène wheel-thrown flask; E – damaged kiln shell resulting from the thermal stress; F – dark grey surface of the kiln interior after firing in reducing conditions.

4.2. Výpal

Pro experimentální výpal byly vyrobeny repliky časné laténských lahví (*obr. 14D*). Jako palivo byla použita směs listnatých dřevin s vlhkostí ca 30 %. Před výpalem bylo dřevo upraveno na kusy o tloušťce ca 3 cm. Délka paliva byla zvolena větší, než je průměr topeniště pece. Při přiložení se tak kusy dřeva vzpříčí ve vrchní části topeniště mezi otvorem pro přikládání a stěnou topeniště a do spodní části topeniště propadají až po částečném shoření. Dřevo je díky tomu při hoření rovnoměrně oksyličováno, což zvyšuje výkon topeniště.

K měření teplotního profilu výpalu byly použity čtyři teplotní sondy typu K s kovovým pláštěm na bázi niklu s maximální dosažitelnou teplotou měření 1335 °C. Cílem měření

Obr. 15. Teplotní profil experimentálních výpalů. A – výpal zjišťující limity výkonu pece; B – výpal repliky časné laténské vytáčené lahve.

Fig. 15. Thermal profile of experimental firings. A – firing for determining the performance limits of the kiln; B – firing of replica of Early La Tène wheel-thrown flask.

bylo pokrýt variabilitu teplot v pecišti a zároveň, pro srovnání s teplotami odhadnutými na protilehlých površích originálních roštů, změřit vývoj teplot ve vrchní části topeniště pod roštem. Jedna sonda byla umístěna na spodní straně roštu v jeho střední části (obr. 12: T1), dvě nad roštem v přední (obr. 12: T2) a zadní části (obr. 12: T3) a poslední sonda v prostoru nad vypalovanými nádobami (obr. 12: T4).

Cílem výpalu bylo nejen dosažení adekvátní teploty, ale též zajištění redukčních podmínek v příslušné fázi výpalu, neboť pozdně halštatská a časné laténská stolní keramika, která připadá v úvahu pro výpal v těchto zařízeních, byla vypalována v redukčních podmínkách (přínejmenším v konečné fázi výpalu).

Celkem bylo uskutečněno pět výpalů keramiky. Před samotným výpalem bylo nejprve ohněm vysušeno zahloubení topeniště. Po vysušení byl na zahloubení umístěn spodní díl pece s nádobou (či nádobami), která byla dohořívajícími uhlíky v jámě po dobu jedné hodiny předeřívána na teplotu ca 200 °C (obr. 14B). Po předeřívání byla nádoba zakryta kopulí a na kopuli byl umístěn komín (obr. 14C). Následovala fáze zahřívání peciště na teploty odpovídající výpalu keramiky v daném období, tedy intervalu 600–800 °C²⁹ zakončená redukční fází výpalu. Pro zajištění redukčního prostředí byly zvýšeny dávky paliva a snížen tah pece zúžením ústí komína, což způsobilo nedokonalé spalování paliva. Tato fáze byla ukončena uzavřením všech otvorů pece omazávkou. Po dalších zhruba 100 minutách byla pec otevřena a nádoba vyjmuta (obr. 14D). Odpovídajících maximálních teplot je možné v sestavě dosáhnout za ca 15–20 minut (obr. 15A) se spotřebou okolo 5 kg dřeva. Běžný

²⁹ Tyto teploty vycházejí z doposud nepublikované analýzy rozsáhlého souboru keramiky z pozdně halštatského až časné laténské sídliště v Tuněchodech. Obdobné hodnoty (700–800 °C) jsou uváděny také pro keramiku kalenderberské kultury (Gregor – Rebay-Salisbury 2012, 110). V případě analýz keramických nálezů z Heuneburgu a Châtillon-sur-Glâne byly konstatovány teploty ca 500–650 °C (Maggetti – Schwab 1982; Noll 1977).

provoz by samozřejmě zohledňoval vlastnosti vypalovaných keramických hmot. V případě stolní keramiky předpokládáme dobu zahřívání bez fáze předehřívání keramiky minimálně okolo 30 minut, spíše však delší. Na *obr. 15B* je vidět křivka výpalu repliky časně laténské vytáčené lahve. Doba zahřívání zde byla prodloužena na více než 60 minut. Kolísání křivek ukazuje na problém s udržením konstantního nárůstu teplot v důsledku malé kapacity zařízení, malého objemu materiálů akumulujících teplo a značných ztrát tepla sdílením do okolí. Ze stejných důvodů docházelo k nerovnoměrnému vývoji teplot v různých částech sestavy. Přední část peciště byla ovlivněna nasáváním spalovacího vzduchu příkladacím otvorem. V důsledku toho se zde maximální teploty pohybují na hodnotách o více než 100 °C nižších než v zadní části peciště. Nižší teploty, srovnatelné s přední částí peciště, byly zaznamenány také nad vypalovanou nádobou. Okamžitý rozdíl teplot na nádobě může dosáhnout až 250–300 °C.

V průběhu výpalu docházelo k rozvoji prasklin v plášti pece. Pravidelně se praskliny začaly objevovat při teplotách okolo 550–600 °C. Rozvoj prasklin akceleroval se zvyšující se teplotou (*obr. 14E*) a vrcholil na počátku zakuřování v souvislosti s přetlakem spalin v soustavě. Poškození pláště neohrozilo celkový průběh výpalu, praskliny bylo možné průběžně spravovat omazávkou, nicméně to znamená, že provoz zařízení je vždy *de facto* havarijní a zařízení je nutné často obnovovat, pokud má být zachován jeho mobilní charakter.

4.3. Diskuse

Experimenty ukázaly, že samotná velikost zařízení nelimituje jeho použitelnost z hlediska efektivního dosažení teplot potřebných k výpalu keramiky. Rychlost ohřevu může být výrazně vyšší než běžné hodnoty naměřené u dvoukomorových pecí s roštem (srov. Thér 2014, 91–92). Problémem pro jemnozrnnou stolní keramiku mohou být teplotní rozdíly a kolísání teplot v pecišti při výpalu. Nerovnoměrné zahřívání a náhlé změny teplot zvyšují riziko poškození především jemnozrnné keramiky. Tyto problémy jsou dány velikostí zařízení a tloušťkou stěn pláště. Na druhou stranu je třeba říci, že teplotní rozdíly jsou sice výrazně vyšší než u větších dvoukomorových pecí (dosahují stejných hodnot, ale v daleko menším objemu peciště: srov. Thér 2014), ale nevybočují z běžných parametrů výpalů v archaických formách vypalovacích zařízení (srov. Gosselain 1992; Livingstone Smith 2001). Koneckonců i v případě prezentovaných experimentálních výpalů nedošlo k poškození vypalovaných replik vytáčené keramiky.

Vzhledem k rozměrům je zařízení vhodné pro výpal nádob menší až střední velikosti. Kapacita peciště umožňuje umístění zhruba čtyř mis s maximálním průměrem okolo 200 mm nebo dvou lahví vysokých zhruba 200 mm. Experimenty ukázaly, že provoz zařízení není zdaleka tak neefektivní, jak by se zdálo na základě jeho malé kapacity. Spotřeba paliva přepočítaná na kapacitu peciště je dokonce nižší než u menších laténských dvoukomorových pecí a pouze 1,3–1,4× vyšší než u velkých dvoukomorových pecí nebo jednodušších vypalovacích zařízení (*obr. 16*). Malá kapacita zařízení se výrazněji odráží v časových nárocích potřebných k dosažení maximálních teplot. K výpalu stejného množství keramiky je v případě testovaného zařízení nutné 3,5× více času než u menších dvoukomorových pecí a 7× více času než u větších dvoukomorových pecí (*obr. 16*). Podobné časové nároky platí pro fázi chladnutí v redukčních podmínkách, ovšem tato fáze nevyžaduje přítomnost hrnčíře, a nepočítáme ji proto do přímých časových nákladů na výrobu keramiky. Je tedy možné konstatovat, že dané vypalovací zařízení je oproti alternativám neefektivní, ovšem ne do té míry, aby

zařízení	podle nálezu	objem peciště (m ³)	spotřeba paliva (kg)		čas potřebný k ohřevu (min.)	
			celkem	na 1 m ³ peciště	celkem	na 1 m ³ peciště
otevřené ohniště	–	0,3	50	170	–	–
otevřená jednokomorová pec	Turnov - Maškovy zahrady	0,5	70	140	–	–
přenosná dvoukomorová pec	Kapsava Lhota	0,025	5	200	30	1200
menší dvoukomorová pec s roštem	Kramolín	0,25	70	280	200	800
větší dvoukomorová pec s roštem	Brčokoly	1	150	150	400	400

Obr. 16. Srovnání efektivity výpalu ve vybraných typech hrnčířských vypalovacích zařízení.
Fig. 16. Comparison of firing efficiency in selected types of pottery firing devices.

samotná efektivita činila použití takového zařízení pro výpal keramiky nepravděpodobným, obzvláště s přihlédnutím k socio-ekonomickému kontextu výroby keramiky v daném období, ve kterém nepředpokládáme rozvinuté formy ekonomické specializace. Naopak zvýšené náklady na výrobu jemného zboží mohly být přirozenou součástí tradice výroby zboží s vyšší sociální hodnotou (srov. *Thér – Mangel 2014*). Zařízení by odpovídalo výrobě keramiky v malých sériích se značnou pozorností věnovanou technologickému řetězci. K takové situaci je těžké najít analogie v historicky či etnograficky dokumentovaných tradicích výpalu keramiky. Jedinou, avšak z mnoha hledisek značně vzdálenou analogií je tradiční výroba raku v Japonsku spojená s čajovým obřadem. Její součástí byl výpal v malých pecích, které pojmy pouze několik kusů čajových misek (např. *Pitelka 2005, 27, 73*).

Tepelné namáhání sestavy v průběhu výpalu zásadně limituje použitelnost zařízení daných parametrů pro výpal keramiky. Namáhání ve stěně 10–20 mm silného pláště na vrcholu výpalu většina směsí z běžně dostupných keramických surovin při dlouhodobějším provozu neodolá³⁰ a dochází k závažnému poškození zařízení. Pevné napojení roštu na plášť topeniště a peciště dále zvyšuje riziko poškození, neboť toto konstrukční řešení brání přizpůsobování tvaru příslušného dílu vysokoteplotním objemovým změnám. Oprava není možná, pokud má být zajištěna bezproblémová funkčnost a přenosnost zařízení. Poškozené díly je třeba zcela nahradit novými. Na nízkou odolnost tenkostěnných pláštů při výpalech keramiky poukázal již V. Arnold na základě experimentálního ověřování funkce obdobného zařízení, jehož pozůstatky byly nalezeny v lokalitě Weddinghusen datované do doby kolem přelomu letopočtu (*Arnold 1985, 51; 1990*). Volba nepřenosného zařízení se silnějšími stěnami a volné položení roštu na nosníky, římsu či odsazení stěny pece by většinu těchto problémů vyřešily. Výhody plynoucí z použití mobilního zařízení tak z našeho pohledu nevyvažují obtíže spojené s jejich provozem. Není náhodné, že použití přenosných hrnčířských vypalovacích zařízení, nebo alespoň zařízení s obdobně tenkým pláštěm, nelze doložit

³⁰ Kromě replikace materiálu použitého pro pyrotechnologické zařízení z Kapsavy Lhoty jsme zkoušeli použít další tři směsi fluviálních jííl, písků a spraše. Ve všech případech s obdobnými výsledky.

na základě historických a etnografických pramenů. Lze poukázat pouze na zcela výjimečné případy, kdy jsou menší nádoby vypalovány ve velké nádobě umístěné na ohništi (např. *DeBoer 1974*, 336; *Kelley – Orr 1976*, 22; *DeBoer – Lantharp 1979*, 105, 120).

Konečně je třeba podotknout, že zbarvení povrchu většiny dochovaných fragmentů roštů neodpovídají homogenním redukčním podmínkám výpalu (*obr. 14F*), o kterých svědčí většina jemné keramiky daného období. I s přihlédnutím k možnému ovlivnění zbarvení postdepozicičními procesy nepovažujeme takovou dominanci světlých zbarvení za náhodnou, nýbrž odkazující k převážně oxidačním podmínkám provozu studovaných pyrotechnologických zařízení.

5. Závěr

Existence specifických roštových pecí v době halštatské a časné době laténské a možnosti jejich využívání k výpalu keramického zboží náleží k dlouhodobě diskutovaným otázkám. Nízká míra poznání takových zařízení ostře kontrastuje s jejich výrazným uplatněním v období LT B–D. V rámci užší střední Evropy byly jejich doklady, datované do rozmezí stupňů Ha C – LT A, identifikovány pouze v 22 případech. Na základě vyhodnocení archeologických pramenů lze konstatovat, že se povětšinou jednalo o povrchové pece, jejichž parametry samy o sobě činí využití takových zařízení k výpalu keramiky diskutabilním.

Geografické rozložení nálezů naznačuje existenci dvou samostatných skupin pecí, které se odlišují zároveň i chronologicky. Mezi nálezy z Porýní a Hesenska výrazně převažuje datování do stupně Ha C, resp. do průběhu Ha C–D. Často akcentovanou spojitost této nálezové skupiny s hrnčířskou produkcí, podpořenou někdy též informacemi o nálezech defektní keramiky, hrnčířských nástrojů, surovin či nedokončených hrnčířských výrobků, nelze pouze na základě publikovaných informací jednoznačně vyloučit. Formulaci jednoznačných závěrů v těchto případech brání nejen omezený rozsah publikovaných informací, ale též absence jakýchkoli přírodovědných analýz zaměřených na studium technologických aspektů daných zařízení.

Druhou skupinu reprezentují nálezy, které se koncentrují na pomezí jižních a středních Čech. Datovány jsou bez výjimky do úseku Ha D2–3 až LT A. Podle nálezových kontextů a rekonstruovatelných zlomků se jednalo o pyrotechnologická zařízení malých rozměrů, která patrně tvořila součást vybavení interiérů polozemnic. Nízká kapacita plynoucí z malých půdorysných rozměrů a umístění uvnitř staveb hovoří proti hrnčířskému využití takových pecí. U některých z nich jsou takové alternativy navíc jednoznačně vyloučeny prostřednictvím výsledků analýzy termálních alterací roštů. Ty ukázaly, že v daných případech nebylo dosaženo teplot potřebných k výpalu keramiky. Pro posílení uvedených závěrů byly možnosti těchto zařízení testovány též experimentálně. Experimenty ukázaly, oproti předpokladům, překvapivou efektivitu procesu výpalu keramiky, ale především poukázaly na problematictost použití tenkostěnných plášťů jako izolací hrnčířských vypalovacích zařízení. Je evidentní, že konstrukce těchto zařízení vychází z jiné funkce, vázané na procesy využívající teploty do 500 °C. S největší pravděpodobností byla tato zařízení určena k využití termální energie pro úpravu potravy či zpracování jiných organických materiálů.

Otázkou zůstává, zda tyto typy zařízení souvisely s významnou technologickou inovací doby laténské, kterou je zavedení dvoukomorových hrnčířských pecí, neboť reprezentují

stejný technologický koncept spočívající v oddělení paliva a zpracovávaného materiálu. Nabízejí se dva scénáře:

1. Koncept oddělení paliva od vypalované keramiky byl inspirován zařízeními využívanými v místním prostředí pro jiné účely a konstrukce byla adaptována pro použití pro výpal keramiky – především zvýšením kapacity a zesílením stěn pláště spolu s použitím odlišných konstrukčních materiálů.
2. Koncept vícekomorové pece byl převzat z antického Středomoří zcela nezávisle na existenci nehrnčířských vícekomorových pyrotechnologických zařízení v místním prostředí (srov. *Henning 1977*, 193–195; *1978*, 453–454).

Přenos technologických idejí mezi odlišnými technologiemi je jeden ze základních procesů technologických změn, ačkoli v oblasti technologie výpalu keramiky byl dokumentován pouze výjimečně (*Reina – Hill 1978*, 106). Ovšem tento proces se zdá nepravděpodobný ve chvíli, kdy se nabízí převzetí hotového technologického řešení z kulturního prostředí, vůči kterému byla společnost zaalpské Evropy v tomto období značně receptivní (hypotéza 2). Pokud k tomuto převzetí došlo, pak bylo zpožděno za první výraznou technologickou inovací na poli výroby keramiky převzatou ze Středomoří. Tou je uplatnění rotačního pohybu při vytváření keramických nádob, které se rozšiřuje do zaalpské Evropy na přelomu pozdní doby halštatské a časně laténské (*Augier et al. 2013*). Je zřejmé, že ruku v ruce s touto inovací se nešíří užití takových typů dvoukomorových pecí, které známe z daného období ze Středomoří (srov. *Cuomo di Caprio 1971–1972*; srov. *Hasaki 2002*). Otázkou tedy je, zda uplatnění hrnčířského kruhu bylo izolovanou technologickou inovací, nebo se na něj vázaly také další technologické změny, např. právě ve výpalu keramiky. Pokud nejsme schopni v současné době asociovat nálezy pyrotechnologických zařízení z časně laténské s výpalem první keramiky vytvářené s užitím hrnčířského kruhu ba dokonce s výpalem keramiky vůbec, nezbývá nám, než se obrátit na samotnou keramiku, resp. její vlastnosti ovlivněné procesem výpalu. Na první pohled rozdílů nenacházíme. Je zřejmé, že cílem výpalu jak v ruce vytvářené stolní keramiky, tak keramiky vytvářené s užitím rotačního zařízení bylo dosažení teploty nutné k dehydroxylaci jílových minerálů a zajištění redukčního prostředí minimálně v závěrečné fázi výpalu. Ovšem analýza technologie výroby pozdně halštatské až časně laténské keramiky v regionu Chrudimska ukázala, že tohoto cíle bylo dosahováno jiným způsobem v případech tzv. vytáčené keramiky než v případech ručně vytvářené keramiky. Vytáčená keramika vykazuje, na rozdíl od ostatní keramické produkce, znaky oddělení keramiky od paliva v průběhu výpalu.³¹ Přestože tedy nemáme doklady o dvoukomorových hrnčířských pecích z tohoto období, lze již pro tuto dobu hovořit o uplatnění inovativního konceptu oddělení paliva od vsádky keramiky v souvislosti s uplatněním hrnčířského kruhu.

Příspěvek vznikl v rámci projektu „Organizační formy hrnčířského řemesla v době laténské“ zařazeného v rámci specifického výzkumu FF UHK a díky finanční podpoře projektu Rozvoj výzkumu a vývoje na Univerzitě Hradec Králové za účasti postdoktorandů, registrační číslo: CZ.1.07/2.3.00/30.0052. Dík náleží také R. Korenému za cenné podněty a neocenitelnou pomoc při vyhledávání nálezů v jihočeských a středočeských muzejních institucích.

³¹ Analýza byla založena na studiu barevných zvrstvení na příčných řezech stěnami keramických nádob a její výsledky doposud nebyly publikovány.

Soupis pyrotechnologických roštových zařízení z období Ha C – LT A v Čechách a v Německu

Čechy (CC)

1. Dobrovíz, okr. Praha-západ

LOK: jihozápadní okraj obce, parc. č. 415, 416/1.

OKOL: archeologický výzkum v souvislosti s výstavbou skladištních hal a jejich okolních komunikací, J. Řídký, 2007.

NÁLEZ: obj. 152 – z výplně sídlištního objektu trojúhelníkovitého půdorysu s nepravidelným dnem o rozměrech 370 × 220 cm a hloubce 20–40 cm pochází zlomek z přechodu pláště o síle 1,2 cm a roštu pyrotechnologického zařízení (*obr. 4: 11*). Rošt o síle 1,7–2,3 cm nesl pozůstatek průdchů o průměru 2,6–2,8 cm.

PŮV. INT: –

ULOŽ: ARÚ Praha, př. č. DO/10/07/152/1818/13.

DAT: Ha D2–3 až LT A.

LIT: nepubl.³²

2. Kapsova Lhota, okr. Strakonice

a) LOK: kat. č. 276.

OKOL: archeologický výzkum, B. Dubský, 1922.

NÁLEZ: jáma 3/1922 – v severní části „příbytkové jámy“ (polozemnice) ve tvaru písmene „L“ o rozměrech 500 × 400 cm a hloubce až 50 cm (*obr. 7: 3*) bylo zachyceno okrouhlé ohniště obložené kameny. Kolem něj i na něm nalezeno velké množství zlomků mazanice. Mezi nimi též fragmenty perforovaného roštu o síle 2,9–4 cm s průdchů o průměru 1,8–3,5 cm (*obr. 5: 1–4*). Původní průměr roštu orientačně odhadován na ca 25 cm.

PŮV. INT: rozvalená pec z kamenů s hliněným roštem.

DAT: Ha D2–3 až LT A.

ULOŽ: Národní muzeum v Praze, inv. č. 36 626–629.

LIT: *Dubský 1927*, 237–238, *obr. 84, 85: 31, 32; Jansová 1962*, 175; *Mangel – Thér 2014*.

b) LOK: kat. č. 276.

OKOL: archeologický výzkum, B. Dubský, 1922.

NÁLEZ: jáma 7/1922 – hranolovitá jáma o rozměrech 470 × 380 cm a hluboká ve středu 50 cm (patrně polozemnice). Uvnitř, v rámci blíže nespecifikovaného uskupení kamenů nalezeno větší množství zlomků mazanice. Mezi nimi též fragmenty perforovaného roštu, z nichž na jednom dochován průdchů o průměru 1,8 cm (*obr. 5: 9*), na druhém zlomku není průměr průdchů měřitelný (*obr. 5: 5*). Další fragmenty patrně souvisí s přechodem roštu v plášť zařízení (*obr. 5: 7, 8*) či pouze se samotným pláštěm (*obr. 5: 6*). Vnitřní průměr pláště v úrovni roštu lze odhadovat na ca 22–24 cm.

PŮV. INT: zlomky klenby a roštu pece.

ULOŽ: Národní muzeum v Praze, inv. č. 36 840–842, 36 844–846.

DAT: Ha D2–3 až LT A.

LIT: *Dubský 1927*, 240, *obr. 85: 42, 43; Jansová 1962*, 178; *Mangel – Thér 2014*.

3. Krašovice, okr. Příbram

LOK: areál cihelny v poloze Návozy, č. kat. 122/1, 2.

OKOL: archeologický výzkum, L. Jansová, 1955–1956.

NÁLEZ: jáma I – v západním rohu částečně odkryté jámy (patrně polozemnice) široké 235 cm (*obr. 7: I-1.1*) byl zachycen kompaktní shluk propálené hlíny spočívající na uhlíkaté vrstvě. Na dně, pod vypálenou vrstvou ležel fragment perforovaného roštu o síle 3 cm s nestejně velikými otvory (*obr. 4: 7*). Registrovány patrně též další součásti pyrotechnologického zařízení, jako např. fragment klenuté stěny pece o síle 2,6–3,5 cm (*obr. 4: 5*) či „zlomek pravouhle modelované keramiky s výzdobou vtačených kroužků“

³² Za informace děkujeme M. Pecinovské.

interpretovaný jako fragment z ústí pece (*obr. 4: 6*). V konstrukci zařízení užity mimo jiné též menší kameny. Rozměry jeho půdorysu odhadovány na ca 50 × 60–70 cm.

PŮV. INT: pec s roštem sloužící činností výrobního charakteru (vyjma zpracování kovů a patrně též výrobou keramiky).

ULOŽ: Národní muzeum v Praze.

DAT: Ha D2–3.

LIT: *Jansová 1957*, 434, 457, obr. 2: J.I, 16: 4, 3, 17: 15.

4. Milín, okr. Příbram

LOK: parc. č. 335/4.

OKOL: narušeno při kopání jam pro stromy, V. Vítek, 1956.

NÁLEZ: jáma 2 – z blíže nespecifikovaného objektu ca 2 m dlouhého a 80 cm hlubokého byly spolu s větším množstvím keramiky a dalších nálezů vyzvednuty i tři fragmenty pocházející z perforovaného roštu s průduchy o průměru ca 8 cm (*obr. 4: 8–10*).

PŮV. INT: dílna s hrnčířskou pecí po zániku sloužící jako odpadní jáma.

ULOŽ: ?

DAT: Ha D2–3.

LIT: *Hrala 1957*, 1, 2, tab. II: 2; *tyž 1959*, 110, obr. 50, prostřední řada vlevo a vpravo.

5. Myštice, okr. Strakonice

LOK: severně od osady Střížovice, hned za osadou po levé straně cesty do Chobot.

OKOL: archeologický výzkum situací odkrytých v souvislosti s odkopáváním písku, J. Siblík a L. Běhounek, 1914.

NÁLEZ: prokopány dvě jámy. Jáma, která údajně s první tvořila „dvojče“, byla mísovitě vyhloubena a dosahovala hloubky 110 cm a průměru 130 cm. Z výplně objektů pochází keramika, mazanice, zvířecí kosti, jehlancovité „stojany“ s otvory v horní části, přesleny a z horních vrstev též „uhlí“. Ve spodní vrstvě jámy I, jež snad tvořila ohniště, byl zaznamenán, vedle tří jehlancovitých „stojanů“, také „předmět z hlíny podobný sekeře neznámého účelu“. Podle tvaru se jednalo o zlomek z okraje perforovaného roštu o původním průměru ca 20–24 cm, o síle 2,6–3,2 cm a o průměru průduchů 2,0–2,4 cm (*obr. 6: 1*). Spodní vrstva jámy II obsahovala dalších sedm „stojanů“, mezi něž J. Siblík zařadil i nekompletní válcovitý útvar, u něž nelze vyloučit potenciální souvislost s pyrotechnologickým zařízením (*obr. 6: 2*).

PŮV. INT: vyhloubená ohniště, později sloužící jako odpadní jámy.

ULOŽ: Městské muzeum v Blatné, inv. č. B454, B455.

DAT: Ha D2–3 až LT A.

LIT: *Siblík 1918*, 108–110.

6. Přední Poříčí, okr. Příbram

LOK: osada Zadní Poříčí, pole jižně od pole p. Cvrka na levém břehu Vlčavky.

OKOL: archeologický výzkum, K. Salivar, J. Kout a V. Landa, 1897.

NÁLEZ: prokopány mělké „sídelní jámy“ (dle Landových úvah snad polozemnice), na dně jedné zachyceno ohniště. Získány byly též zlomky perforovaného roštu o síle 2,9–3,1 cm s průduchy o průměru 1,7–3,5 cm (*obr. 6: 7–10*). Další fragmenty patrně pocházejí z pláště zařízení (*obr. 6: 4–6*).

PŮV. INT: zlomky roštu pece.

ULOŽ: Městské muzeum v Březnici, inv. č. 1491, 1492, 1561–1563, 1566.

DAT: Ha D2–3 až LT A.

LIT: *Dubský 1949*, 349; *Jansová 1957*, 457, pozn. 59; *1962*, 326–327; *Kout 1898–1902*; *1921(?)–1926*.

7. Strakonice, okr. Strakonice

LOK: ca 2 km severovýchodně od města, mezi elektrárnou a státní silnicí Strakonice – Písek, u Hodkovy pily.

OKOL: archeologický výzkum, B. Dubský, 1930.

NÁLEZ: na dně „hranolovité příbytkové jámy“ (polozemnice) o rozměrech 490 × 300 cm (*obr. 7: 2*) byly zachyceny velké kusy vypálené hlíny interpretované jako „rozrušený krb“ a dvě hranolovitá drtidla. Patrně z výplně tohoto objektu (či případně ze sousední kulturní vrstvy?) pochází zlomek perforova-

ného roštu o síle 1,9–2,5 cm a o průměru průduchů 1,8–2,7 cm (*obr. 6: 3*). Z výplně objektu uváděn též nález části „homole jehlancovité“ původně interpretovaný jako podstavec roštu.

PŮV. INT: část pece („rozrušený krb“?).

ULOŽ: Muzeum středního Pootaví Strakonice, inv. č. A50d.

DAT: Ha D2–3 až LT A.

LIT: *Dubský 1932a*, 74; *1932b*; *1949*, 287–288; *Jansová 1957*, 457, pozn. 59; *1962*, 288–290; *Michálek 1981*, 19–20, tab. 20: 4.

Německo (DU)

1. Aldenhoven, Lkr. Düren

LOK: Langweiler.

OKOL: archeologický výzkum, před rokem 1984.

NÁLEZ: z výplně sídlištní jámy byly vyzvednuty zbytky perforovaného roštu. Bez dalších údajů.

PŮV. INT: doklad existence hrnčířské pece.

DAT: Ha C.

LIT: *Simons 1989*, 83, 230.

2. Donsbrüggen, Lkr. Kleve

LOK: poloha Donsbrügger Heide, 220 m severně od kóty 52.

OKOL: narušeno při kácení stromů, před rokem 1940.

NÁLEZ: kumulace střepů a mazanice ležící ca 15–20 cm pod povrchem. Vrstva pokrývající plochu o poloměru ca 100 cm a sahala do hloubky ca 50–60 cm. Poblíž byla mimo jiné vyzvednuta též celá nádoba obsahující kosti. Všechny keramické fragmenty nesly stopy přepálení. Mezi četnými kusy mazanice byly zaznamenány též zlomky perforovaného roštu s průduchy o průměru ca 2,5–3,2 cm (*obr. 4: 1, 2*).

PŮV. INT: zbytky hrnčířské pece uložené v jámě s odpadem souvisejícím s hrnčířskou produkcí („Töpfer-schuttstelle“).

DAT: Ha C.³³

LIT: *Kersten 1940*, 278, Abb. 39: 15, 17.

3. Duisburg-Hamborn

LOK: Weckerdonkstraße.

OKOL: narušeno těžbou písku, 1928.

NÁLEZ: z kruhové jámy o průměru ca 100 cm a hloubce 40 cm s uhlíkatými vrstvami ve výplni („vermutlich ... Herdgrube“) získány vedle přeslenů, četných keramických fragmentů a kusů kamenů také zlomky perforovaného roštu o síle 5 cm a s průduchy o průměru ca 1,8–2,4 cm (*obr. 4: 3*).

PŮV. INT: doklad existence nerekonstruovatelné hrnčířské pece.

DAT: Ha C–D.

LIT: *Stampfuß 1959*, 28, 83–85, Taf. 10: 14.

4. Duisburg-Huckingen

LOK: Huckingen II, Angerbogen.

OKOL: archeologický výzkum vyvolaný stavební činností, 1995–1996.

NÁLEZ: z výplně obj. 43 pochází několik fragmentů perforovaného roštu o síle ca 1,6–2,8 cm s průduchy o průměru ca 1,6–2,4 cm a s otisky dřevěných latí a větví na spodní straně (*obr. 4: 4*). Z objektu byla dále vyzvednuta ca 30 kg vážící hrouda surové nenaostřené hlíny, fragmenty mazanice interpretované jako relikt kopule (obdobně jako v obj. 39 a 42) i několik kusů přepálené keramiky interpretované jako „podložky“ sloužící při výpalu keramiky. Z lokality pochází též nález pozůstatků hrnce, na jehož dně jsou patrné kouřové stopy odpovídající svým rozmístěním průduchům v ploše roštu. Obj. 43 je pokládán za součást rozsáhlejšího hrnčířského okrsku tvořeného obj. 39, 40–43 a 46, z jejichž výplně též pochází

³³ Datování bylo původně vyjádřeno prostřednictvím absolutních dat do rozmezí 8. a 7. stol. př. n. l. (*Kersten 1940*, 278).

řada nálezu svědčících o potencionální existenci hrnčířské dílny (surová hlína, přepálená keramika, přepálené kameny interpretované jako pomůcky k drčení ostřiva).

PŮV. INT: doklad existence jinak nedokumentované hrnčířské dvoukomorové vertikální pece.

DAT: Ha D/LT A.

LIT: *Bolus – Fugensi 2000*, 53–58, 105, Abb. 49, 50.

5. Frankfurt am Main-Rödelheim

LOK: nový hliník Holzmannovy cihelny.

OKOL: zachyceno při těžbě cihlářské hlíny. Následný archeologický výzkum, G. Wolff, 1911.

NÁLEZ: zahloubený objekt široký na vrchu 600 cm, do nějž údajně ústil 130 cm široký vstup s pozůstatky dvou stupňů vedoucích původně do hloubky 465 cm, kde se nacházel nepravidelný čtyřúhelný prostor o délce hrany ca 250 cm zahloubený do rostlé spraše. Směrem od schodů dále bylo patro vzrůstající propálené stěn. U zadní stěny se nacházel propálený kruhový prostor o průměru ca 100 cm s nepatrnými pozůstatky obvodových stěn pyrotechnologického zařízení. Jednalo se o topeniště, v němž bylo zříčeno peciště pece. Vespod se ve vrstvě popela, uhlíků, mazanice a střeptů nacházely kusy vyhlazeného roštu s pozůstatky tří trychtýřovitých průduchů. Jak byl rošt podepřen, není zřejmé. Stopy po přepážce z hlíny či kamenů se nenašly. Pro existenci piliře údajně svědčí to, že kruhová plocha uprostřed jevila znaky slabšího vypálení. Před pecí a vedle ní se nacházel volný předpecní prostor. Vedle stupňů na západní straně zahloubení se v úrovních 150 a 250 cm nad dnem jámy nacházely nad sebou dva výklenky, jež měly údajně sloužit k postupnému vynášení popela. Stěny celého prostoru se směrem nahoru obloukovitě zavíraly, takže v horních úrovních tvořily kominovitý otvor. V objektu byly objeveny, vedle množství keramiky, též hroudy nevypálené hlíny, barevné hlinky, nádoba na přípravu bílé inkrustace, dva kamenné hladící nástroje a polotovary dvou přeslenů.

PŮV. INT: dílna s hrnčířskou pecí.

DAT: Ha C.³⁴

NZ, LIT: *Woelcke 1913; Wolff 1913*, 117.

6. Hüfeld-Meckenzell, Lkr. Fulda

LOK: poloha Am vorderen Haugraben.

OKOL: archeologický výzkum v souvislosti s plánovanou výstavbou, 2000.

NÁLEZ: obj. 120A–D – v rámci rezidenčního areálu zachycena čtyři shodná pyrotechnologická zařízení situovaná v řadě těsně vedle sebe. Všechna tvořily cylindrické jamy, které dosahovaly hloubky 60 cm a průměru kolem 100 cm. Pouze u jediné byl pozorován boční kanál. Z výplní (patrně všech) těchto zařízení byly získány fragmenty perforovaných roštů, zlomky kopulí, značné množství silně přepálené keramika a uhlíky.

PŮV. INT: čtyři patrně současně užívané hrnčířské pece, zaniklé během jednoho nekontrolovaného výpalu.

DAT: Ha C.³⁵

LIT: *Müller – Kneipp – Kreuz 2001*, 150; *Thiedmann 2007*, 9, 11, obr. na str. 6, 9, 10.

7. Köln-Blumenberg

a) LOK: jižně od přírodní rezervace Worringer Bruch.

OKOL: archeologický výzkum v souvislosti s plánovanou výstavbou, G. Bernhardt, 1989.

NÁLEZ: obj. 156 – z výplně sidištního objektu získán zlomek perforovaného roštu o síle 4,7–5, 6 cm³⁶ s průduchy o průměru 2,3–2,5 cm (*obr. 3: 5*) a patrně též s otisky tyčoviny („Stakenabdrucke“). V objektu dále uloženo ca 140 zlomků mazanice o průměru do 8 cm s otisky větví a s vyhlazenými stěnami.

³⁴ Situace původně datována jako „...zur mittleren Hallstattzeit...“ (*Woelcke 1913*, 342). Toto chronologické označení odpovídá v běžně užívané terminologii stupni Ha C (srov. *Torbrügge 1981*, 45).

³⁵ Celý areál včetně pecí pochází dle publikovaných informací „...aus älteren Hallstattzeit...“ (*Thiedmann 2007*, 7, 11). K německé terminologii srov. *Kossack 1959*, 23.

³⁶ *G. Bernhardt* (1990, 368) původně uváděná síla roštu 9 cm se ve srovnání s později publikovanou kresebnou dokumentací (*Simons 1992*, Abb. 11: 6) jeví jako chybná.

PŮV. INT: doklad existence hrnčířské pece.

DAT: Ha C–D.

LIT: *Bernhardt 1990*, 368–369; *Simons 1992*, 380, pozn. 24, Abb. 11: 6.

b) LOK: jižně od přírodní rezervace Worringer Bruch.

OKOL: archeologický výzkum v souvislosti s plánovanou výstavbou, U. Karas a D. Winter, 1990.

NÁLEZ: obj. 297 (Hofbereich 5) – z výplně vanovité odpadní jámy o rozměrech 250 × 152 a hloubce 54 cm pocházejí zlomky perforovaného roštu o síle ca 1,2 cm a o průměru průduchů ca 2,5 cm (*obr. 3: 2*).

Z objektu dále získány četné zlomky mazanice včetně fragmentů ze stěn kopule o původní síle odhadované na 10–12 cm s otisky proutěné armatury, která byla snad původně oboustranně opatřena vrstvou mazanice (*obr. 3: 1*) a jeden kus mazanice interpretovaný jako zlomek z ústí topeniště (*obr. 3: 3*).

Z objektu pochází též defektní keramika.

PŮV. INT: destrukce hrnčířské pece.

DAT: Ha C–D.

LIT: *Simons 1992*, 380–381, 407, 410, Abb. 8b, 11: 1, 3, 4.

c) LOK: jižně od přírodní rezervace Worringer Bruch.

OKOL: archeologický výzkum v souvislosti s plánovanou výstavbou, U. Karas a D. Winter, 1990.

NÁLEZ: obj. 404 (Hofbereich 8) – z výplně hliníku nepravidelného půdorysu o průměru ca 400 cm a hloubce 100 cm byl získán zlomek perforovaného roštu o síle ca 2,8 cm a o průměru průduchů ca 2,0–2,3 cm (*obr. 3: 4*). Z objektu pochází též velké množství mazanice a defektní keramika.

PŮV. INT: hrnčířský odpad včetně destrukce hrnčířské pece.

DAT: Ha D – LT A (LT B?),³⁷

LIT: *Simons 1992*, 380–381, 416–417, Abb. 6c, 11: 5.

8. Niedererlbach, Lkr. Landshut

LOK: Erdwerk I.

OKOL: archeologický výzkum, H.-G. Kohnke, 1983.

NÁLEZ: ve dvou jamách v rámci areálu typu Herrenhof nalezeny fragmenty perforovaného roštu, které jsou dnes ovšem patrně ztraceny. Z areálu sídliště dále pochází větší množství defektní keramiky.

PŮV. INT: potenciální doklad existence hrnčířské pece.

DAT: Ha D1–LT A.

LIT: *Koch – Kohnke 1988*, 52, pozn. 10; *Müller-Depreux 2005*, 35, pozn. 66.

Prameny a literatura

Arnold, V. 1985: Der Lochplattenofen von Weddinghusen: Experiment und Deutung. *Archäologische Informationen* 8, 48–53.

— *1990*: Der eisenzeitliche Lochplattenofen von Weddinghusen/Diethmarschen: Umfeld, Beschreibung, Nachbauten, Versuche, Deutung. In: M. Fansa – B. Renken – J. Döring Hrsg., *Experimentelle Archäologie in Deutschland. Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland, Beiheft 4*, Oldenburg: Isensee, 345–354.

Augier, L. – Balzer, I. – Bardel, D. – Deffressigne, S. – Bertrand, E. – Fleischer, F. – Hopert-Hagmann, S. – Landolt, M. – Mennessier-Jouannet, C. – Mège, C. – Roth-Zehner, M. – Saurel, M. – Tappert, C. – Thierrin-Michael, G. – Tikonoff, N. 2013: La céramique façonnée au tour: témoin privilégié de la diffusion des techniques au Hallstatt D2–D3 et à La Tène A–B1. In: A. Colin – F. Verdin eds., *L'âge du fer en Aquitaine et sur ses marges. Mobilité des hommes, diffusion des idées, circulation des biens dans l'espace européen à l'âge du fer: actes du 35e colloque international de l'AFEAF, Bordeaux, 2–5 juin 2011. Aquitania Supplément 30*, Bordeaux: Fédération Aquitania, 564–594.

³⁷ Objekt původně datován do rozmezí „Ha D – Frühlatène“, resp. do úseku označovaného jako „mittlere Eisenzeit“ (*Simons 1992*, 394, 417). V dolnorýnské chronologii doby železné odpovídá toto označení úseku Ha D až LT B (srov. *Verwers 1972*, 123–124).

- Banner, J. – Bóna, I. – Márton, L. 1957: Die Ausgrabungen von L. Márton in Tószeg. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* X, 1–140.
- Bareš, M. – Lička, M. – Růžičková, M. 1981: K technologii neolitické keramiky I. Sborník Národního muzea v Praze, řada A – Historie XXXV, 137–226.
- Bayer, J. 1906: Eine Töpferei aus der Bronzezeit bei Herzogenburg. *Jahrbuch der k. k. Zentralkommission für Erhaltung und Erforschung der kunst- und historischen Denkmale – NF IV*, 53–70.
- Bärenfänger, R. 1993: Hotland, Gde. Hotland. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 62, 402.
- Bernhardt, G. 1990: Köln-Blumenberg. Ein Siedlungsplatz der vorrömischen Eisenzeit und römischen Kaiserzeit: Bericht zu der Ausgrabungen der Jahre 1988 und 1989. *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 23, 335–375.
- Bocquet, A. – Couren, J.-P. 1974: Le four de potier de Sévrier, Haute-Savoie (Age du Bronze Final). *Etudes protohistoriques* 9, 1–6.
- Bolus, M. – Fugensi, D. 2000: Ein eisenzeitlicher Fundplatz in Duisburg-Huckingen II. Die Ausgrabungen 1995–96. *Archäologie und Denkmalpflege in Duisburg* 4. Duisburg: Stadt Duisburg.
- Bonnet, Ch. – Jehl, M. 1960: Habitats pré- et protohistoriques a Gundolsheim-Merxheim. *Cahiers Alsaciens d'Archéologie d'Art et d'Histoire* 4, 27–44.
- Budinský, P. 1999: Výzkum praktelské osady u Hostomic (okres Teplice) v letech 1970–1977. II. Vyhodnocení archeologickým pramenů a závěr. *Archeologický výzkum v severních Čechách* 29. Teplice: Regionální muzeum v Teplicích.
- Cultrone, G. – Rodriguez-Navarro, C. – Sebastian, E. – Cazalla, O. – de la Torre, M. J. 2001: Carbonate and silicate phase reactions during ceramic firing. *European Journal of Mineralogy* 13, 621–634.
- Cuomo di Caprio, N. 1971–1972: Proposta di classificazione delle fornaci per ceramica e laterizi nell'area italiana, dalla preistoria a tutta l'epoca romana. *Sibrium* XI, 371–464.
- 1984: Pottery kilns on pinakes from Corinth. In: H. A. G. Brijder ed., *Ancient Greek and Related Pottery. Proceedings of the International Vase Symposium in Amsterdam 12–15 April 1984*, Amsterdam: Allard Pierson Museum, 72–82.
- Czyż, W. 1990: Keramiköfen in der Vor- und Frühgeschichte. In: M. Fansa – B. Renken – J. Döring Hrsg., *Experimentelle Archäologie in Deutschland. Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland – Beiheft* 4, Oldenburg: Isensee, 315–320.
- Čambal, R. 2011: Sídliskové objekty zo strednej a neskorej doby laténskej v Slovenskom Grobe. *Zborník Slovenského národného múzea CV – Archeológia* 21, 83–114.
- Čížmář, M. 1994: Ein Beitrag zur Kenntnis der Herstellung der spätlatènezeitlichen Graphitkeramik in Südmähren. *Časopis Moravského muzea – vědy společenské* LXXIX, 85–93.
- Čížmář, M. – Geislerová, K. – Unger, J. edd. 2000: *Výzkumy 1993–1998*. Brno: Ústav archeologické památkové péče Brno.
- DeBoer, W. R. 1974: Ceramic longevity and archaeological interpretation: an example from the Upper Ucayali, Peru. *American Antiquity* 39, 335–343.
- DeBoer, W. R. – Lantharp, D. W. 1979: The making and breaking of Shipibo-Conibo ceramics. In: *Ethnoarchaeology: implications of ethnography for archaeology*, New York: Columbia University Press, 102–138.
- Drews, G. 1979: Entwicklung der Keramik-Brennöfen. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 9/10, 33–48.
- Drost, D. 1967: Töpferei in Afrika. *Technologie*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Dubský, B. 1927: Osada u Lhoty Kapsové na Strakonicku. *Památky archeologické* 35, 235–241.
- 1932a: La Tène jižních Čech. Strakonice: Nákladem vlastním.
- 1932b: Laténská osada u Strakonice. *Památky archeologické* 38, 61–63.
- 1949: Pravek jižních Čech. Blatná: Jihočeské nakladatelství.
- Duhamel, P. 1979: Morphologie et évolution des fours céramiques en Europe Occidentale – protohistoire, monde celtique et Gaule romaine. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 9/10, 49–76.
- Dular, J. – Ciglenečki, S. – Dular, A. 1995: Kučar. Železnodobno naselje in zgodnjokrčanski stavebni kompleks na Kučaru pri Podzemlju. *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 1. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti i umetnosti.
- Dular, J. – Tomanič-Jevremov, M. 2010: Ormož. Utrjeno naselje iz pozne bronaste in starejše železne dobe. *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 18. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti i umetnosti.
- Dvořák, F. 1936: Pravek Kolínska a Kouřimska. *Soupis archeologických památek*. Kolín: Nákladem učitelstva školního okresu kolínského.

- Eibner, C.* 1969: Ein mittelbronzezeitlicher Gefäßverwahrfund von Schratzenberg, p. B. Mistelbach, NÖ. *Archaeologia Austriaca* 46, 19–52.
- Enderová, P.* 2007: Laténské nálezy z Hradiska u Kramolína. *Pravěk – Nová řada* 16 (2006), 97–123.
- Fafßhauer, P.* 1959: Technologische Auswertung des Grabungsbefundes spätlatènezeitlicher keltischer Töpferöfen. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 43, 245–287.
- Forrer, R.* 1915: Ein Hallstatt-Töpferofen bei Marlenheim-Fessenheim. *Anzeiger für Elsässische Altertums-kunde* VI, 504–510.
- Frascheri, G.* 2004: Des Töpfers schlechte Scherben. Spätbronze-/früheisenzeitliche Befunde bei Niederlandin, Lkr. Uckermark. *Archäologie in Berlin und Brandenburg* 2003, 85–86.
- Gosselain, O. P.* 1992: Bonfire of the enquiries. Pottery firing temperatures in archaeology: what for?. *Journal of Archaeological Science* 19, 243–259.
- Gregor, M. – Rebay-Salisbury, K.* 2012: Preliminary results from the analysis of Kalenderberg pottery from the Braunsberg (Austria): an archaeometric characterisation. In: A. Kern – J. Koch – I. Balzer – J. Fries-Knoblach – K. Kowarik – C. Later – P. C. Rams – P. Trebsche – J. Wiethold Hrsg., *Technologieentwicklung und -transfer in der Hallstatt- und Latènezeit. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas* 65, Langenweisbach: Beier & Beran, 109–112.
- Hampe, R. – Winter, A.* 1962: Bei Töpfern und Töpferinnen in Kreta, Messenien und Zypern. Mainz: Verlag des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz.
- 1965: Bei Töpfern und Ziegeln in Süditalien, Sizilien und Griechenland. Mainz: Verlag des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz.
- Hasaki, E.* 2002: Ceramic Kilns in Ancient Greece: Technology and Organization of Ceramic Workshops. Ms. disertační práce, University of Cincinnati.
- Hatt, J.-J.* 1952: Découverte à Achenheim d'un four à potier de la période des Champs d'urnes. *Cahiers d'Archéologie et d'Histoire d'Alsace* 132, 49–53.
- Henning, J.* 1977: Entwicklungstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im 1. Jahrtausend u. Z. *Zeitschrift für Archäologie* 11, 181–206.
- 1978: Zur Frage der technologischen Traditionen der spätkaiserzeitlichen Töpferwerkstätten im Karpatenraum. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 19, 445–460.
- Herz, N. – Garrison, E. G.* 1998: Geological methods for archaeology. Oxford: Oxford University Press.
- Hlava, M.* 2008: Grafit v době laténské na Moravě. *Památky archeologické* 99, 189–258.
- Hlava, M. – Mangel, T.* 2013: Laténská hrnčířská pec z Prahy-Sedlce. *Archeologie ve středních Čechách* 17, 681–695.
- Hlava, M. – Vích, D.* 2007: Laténské osídlení Boskovicka. *Pravěk – Supplementum* 17, Brno: Ústav archeologické památkové péče Brno, 11–86.
- Hrala, J.* 1957: Milín, okr. Příbram. Ms. NZ čj. 2434/57 depon. in archiv ARÚ AV ČR Praha.
- 1959: Pozdně halštatské jámy v Milíně. *Archeologické rozhledy* 11, 71, 109–110.
- Ionescu, C. – Ghergari, L.* 2002: Modeling and firing technology – reflected in the textural features and the mineralogy of the ceramics from neolithic sites in Transylvania (Romania). *Geologica Carpathica* 53. Spec. Iss. on CD.
- Jansová, L.* 1957: Příspěvek k chronologii jihočeského pozdního halštatu. *Památky archeologické* 48, 425–462.
- 1962: Pozdně laténské osídlení jižních Čech. Ms. kandidátské disertace. Praha.
- Jehl, M. – Bonnet, Ch.* 1968: Un potier de l'époque champs d'urnes au sommet du Hohlandsberg. *Cahiers alsaciens d'archéologie, d'art et d'histoire* XII, 5–30.
- Jerem, E.* 1984: An Early Celtic Pottery Workshop in North Western Hungary: some archaeological and technological evidence. *Oxford Journal of Archaeology* 3, 57–80.
- Jost, C. A.* 2001: Die späthallstatt- und frühlatènezeitliche Siedlung von Wierschem, Kreis Mayen-Koblenz. Ein Beitrag zur eisenzeitlichen Besiedlung an Mittelrhein und Unter mosel. *Trierer Zeitschrift – Beiheft* 25. *Berichte zur Archäologie an Mittelrhein und Mosel* 7. Trier: Rheinisches Landesmuseum Trier.
- Kalousek, F.* 1955: Archeologické výzkumy v Boršicích u Buchlovic v roce 1954. In: *Nové archeologické výzkumy v kraji gottwaldovském v r. 1954. Studie Krajského musea v Gottwaldově – Řada společenských věd č. 4, Gottwaldov: Krajské museum v Gottwaldově*, 35–38.
- Kelley, P. – Orr, C.* 1976: Sarayacu Quichua pottery. Publication (SIL Museum of Anthropology) 1. Dallas: Summer Institute of Linguistics.
- Kempa, M.* 1995: Haffen. Eine vor- und frühgeschichtliche Siedlung im Altkreis Rees. *Rheinische Ausgrabungen*, Band 39. Köln – Bonn: Rheinland-Verlag.

- Kersten, W. 1940:* Donsbrüggen (Kreis Kleve). Bonner Jahrbücher des rheinischen Landesmuseums in Bonn und der Gesellschaft der Freunde und Förderer des rheinischen Landesmuseums in Bonn 145, 278–279.
- Koch, H. – Kohnke, H.-G. 1988:* Neue Ausgrabungen in Niedererlbach, Lkr. Landshut (Niederbayern). Bayerische Vorgeschichtsblätter 53, 47–75.
- Kossack, G. 1959:* Südbayern während der Hallstattzeit. Römisch-Germanische Forschungen 24. Berlin: Verlag von Walter de Gruyter & Co.
- Kout, J. 1898–1902:* Archeologické památky okolí Březnického. I. Díl archeologie. Ms. depon. in SOKa Příbram, fond L. Fürst (S dodatky L. Fürsta z r. 1921).
- 1921(?)–1926: Archeologické sbírky. Ms. depon. in SOKa Příbram, fond L. Fürst.
- Krämer, W. 1985:* Die Grabfunde von Manching und die latènezeitlichen Flachgräber in Südbayern. Die Ausgrabungen in Manching 9. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH.
- Kugler (Oberlehrer) 1926:* Großgartach. I. Ein Töpferofen der Hallstattzeit. Fundberichte aus Schwaben – Neue Folge III, 44–47.
- Kuna, M. a kol. 2004:* Nedestruktivní archeologie. Teorie, metody a cíle. Praha: Academia.
- Lamut, B. 1989:* Kronološka skica prazgodovinske naselbine v Ormožu. Arheološki vestnik 39–40, 235–276.
- Lečbych, M. 2012:* Zástřizly (okr. Kroměříž), Závěška – lokální biocentrum. Výroční zpráva ÚAPP Brno 2011. Brno: Ústav archeologické památkové péče Brno.
- Lička, M. – Košťálek, P. – Mach, Z. 1990:* Hrnčířská pec lengyelské kultury z Kramolína, okr. Třebíč (K otázce výskytu zařízení k výpalu keramiky ve starším úseku pravěku). Časopis Národního muzea v Praze – řada historická 159, 1–20.
- Livingstone Smith, A. 2001:* Bonfire II: the return of pottery firing temperatures. Journal of Archaeological Science 28, 991–1003.
- Longacre, W. A. 1981:* Kalunga pottery: an ethnoarchaeological study. In: I. Hodder – G. Isaac – N. Hammond eds., Pattern of the past: studies in honour of David Clarke, Cambridge: Cambridge University Press, 49–66.
- Maggetti, M. – Schwab, H. 1982:* Iron Age fine Pottery from Châtillon-s-Glâne and the Heuneburg. Archaeometry 24, 21–36.
- Mangel, T. 2014:* Doklady laténské hrnčířské produkce z Ostroměře (okr. Jičín). Příspěvek k poznání hrnčířských pecí ve východních Čechách. Archeologie východních Čech 4, 73–91.
- Mangel, T. – Thér, R. 2014:* Pyrotechnologická zařízení z období HA D2–3 až LT A z Kapsovy Lhoty, okr. Strakonice. K možnostem interpretace fragmentárních nálezů pyrotechnologických zařízení s rošty. In: J. Čizrnáková – N. Venclová – G. Březinová edd., Moravské křížovatky, Střední Podunají mezi pravěkem a historií, Brno: Moravské zemské muzeum, 801–813.
- Mašek, N. 1958:* Bilina, okr. Bilina. NZ čj. 6021/58 depon. in archiv ARÚ AV ČR Praha.
- 1960: Pět let výzkumů expozitury v Mostě. Archeologické rozhledy 12, 248, 257–273.
- May, P. – Tuckson, M. 2000:* The traditional pottery of Papua New Guinea. Adelaide: Crawford House Publishing.
- Michálek, J. 1981:* Muzeum středního Pootaví ve Strakonici. Katalog pravěké sbírky. Zprávy Československé společnosti archeologické 22. Praha: Československá společnost archeologická.
- Müller, M. – Kneipp, J. – Kreuz, A. 2001:* Die frühkaiserzeitlicher Siedlungsplatz von Hünfeld-Meckenzell, Flur „Am vorderen Haugraben“, Lkr. Fulda. Berichte der Kommission für Archäologische Landesforschung in Hessen 6, 147–151.
- Müller-Depreux, A. 2005:* Die hallstatt- und frühlatènezeitliche Siedlung „Erdwerk I“ von Niedererlbach, Landkreis Landshut. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte, Reihe A, Band 87. Kallmünz/Opf: Verlag Michael Lassleben.
- Nagler, C. 1993:* Eine hallstattzeitliche Grabenanlage mit Töpferieabfall aus Altheim. Bayerische Vorgeschichtsblätter 58, 23–60.
- Nicholson, P. T. – Patterson, H. L. 1989:* Ceramic technology in Upper Egypt: a study of pottery firing. World Archaeology 21, 71–86.
- Noll, W. 1977:* Hallstattzeitliche Keramik der Heuneburg an der oberen Donau. Archäologie und Naturwissenschaften 1, 1–19.
- Panke-Schneider, T. 2013:* Gräber mit Waffengabe der Mittel- und Spätlatènezeit in Kontinentaleuropa. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Band 102. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz.
- Papoušek, D. A. 1989:* Technological change as social rebellion. In: S. E. van der Leeuw – R. Torrence eds., What's new?: A closer look at the process of innovation, London: Unwin Hyman, 140–166.

- Pavelčík, J. 1983:* Eneolitická hrnčářská pec z Hlinska u Lipníku nad Bečvou. *Archeologické rozhledy* 35, 361–371.
- Petrasch, J. 1986:* Typologie und Funktion neolithischer Öfen in Mittel- und Südosteuropa. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 18, 33–83.
- Petruquin, P. – Piningre, J.-F. – Vuillaud, D. 1973:* Deux fours de potier hallstattiens à Florange. *Gallia* 31, 267–291.
- Pitelka, M. 2005:* Handmade culture: raku potters, patrons, and tea practitioners in Japan. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Poole, C. 2002:* Ovens and Hearths in the Iron Age in Southern England. In: K. Fechner – M. Mesnil eds., *Pain, fours et foyers des temps passés. Archéologie et traditions boulangères des peuples agriculteurs d'Europe et du Proche Orient*, Bruxelles: Université Libre de Bruxelles, 363–373.
- Pressmar, E. 1979:* Elchinger Kreuz, Ldkr. Neu-Ulm. Siedlungsgrabung mit urnenfelderzeitlichem Töpferofen. Kataloge der prähistorischen Staatssammlung 19. Kallmünz/Opf.: Verlag Michael Lassleben.
- Reina, R. E. – Hill, R. M. 1978:* The traditional pottery of Guatemala. Austin: University of Texas Press.
- Rice, P. M. 1987:* Pottery analysis: a sourcebook. Chicago: The University of Chicago Press.
- Romsauer, P. 2003:* Pyraunoi. Prenosné piecky a podstavce z doby bronzovej a doby železnej. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa.
- Rye, O. S. 1981:* Pottery technology: principles and reconstruction. Washington: Taraxacum.
- Rye, O. S. – Evans, C. 1976:* Traditional Pottery Techniques of Pakistan. *Field and Laboratory Studies. Smithsonian Contributions to Anthropology* 21. Washington: Smithsonian Institution Press.
- Říhový, J. 1982:* Hospodářský a společenský život velatické osady v Lovčičkách. *Památky archeologické* 73, 5–56.
- Schaeffer, F. A. 1923:* Un four de potier hallstattiens à Neewiller (Bas-Rhin). *Cahiers d'Archéologie et d'Histoire d'Alsace* 53–56, 77–84.
- Siblík, J. 1918:* Sídlní a odpadkové jámy u Střížovic a u Škvoretic na Blatensku. *Památky archeologické* 30, 108–111.
- Simons, A. 1989:* Bronze- und eisenzeitliche Besiedlung in den Rheinischen Lößbörden. *Archäologische Siedlungsmuster im Braunkohlengebiet. BAR International Series* 467. Oxford: Archaeopress.
- 1992: Köln-Blumenberg. Ein urgeschichtlicher Siedlungsbereich mit Töpferofenresten auf der Niederterrasse des Rheins. *Bericht zur Ausgrabung 1990. Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 25, 369–421.
- Sklenář, K. 1984:* Městské muzeum v Sedlčanech. Katalog pravěké sbírky. Zprávy Československé společnosti archeologické 26. Praha: Československá společnost archeologická.
- 1990: Pravěké nálezy na Sedlčansku. Archeologický místopis části příbramského okresu na východ od Vltavy v pravěku a rané době dějinné. *Středočeský sborník historický* 17, 5–80.
- Snášil, R. 1995:* Polešovice ve světle archeologických pramenů. In: J. Čoupek ed., *Polešovice 1595–1995. 400 let od povýšení na městečko, Velehrad: Historická společnost Starý Velehrad*, 17–47.
- Stampfuß, R. 1959:* Siedlungsfunde der jüngeren Bronze- und älteren Eisenzeit im westlichen Ruhrgebiet. *Quellenschriften zur westdeutschen Vor- und Frühgeschichte* 7. Bonn: Rudolf Habelt Verlag.
- Stapel, A. 1999:* Bronzezeitliche Deponierungen im Siedlungsbereich: Altdorf-Römerfeld und Altheim, Landkreis Landshut. *Tübinger Schriften zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie* 3. Münster: Waxmann Verlag GmbH.
- Stissi, V. V. 2002:* Pottery to the people. The production, distribution and consumption of decorated pottery in the Greek world in the Archaic period (650–480 BC). Ms. disertační práce, Universiteit van Amsterdam.
- Swan, V. G. 1984:* The Pottery Kilns of Roman Britain. *Royal Commission on Historical Monuments – Supplementary series* 5. London: Her Majesty's Stationery Office.
- Szabó, M. ed. 2007:* L'habitat de l'époque de la Tène à Sajópetri – Hosszú-Dúlő. Budapest: Institut archéologique de l'université Eötvös Loránd.
- Szilasi, A. B. 2006:* Kelta település részele Sárvár hatarában. *Savaria* 30, 231–290.
- Šimek, E. 1958:* Poslední Keltové na Moravě. Brno: Universita v Brně.
- Tapert, C. 2012:* Der Beginn der Drehscheibenkeramik im östlichen Frühlatènekreis und ihre Entwicklung bis zum Ende der Stufe Lt A. In: A. Kern – J. Koch – I. Balzer – J. Fries-Knoblach – K. Kowarik – C. Later – P. C. Ramsel – P. Trebsche – J. Wiethold Hrsg., *Technologieentwicklung und -transfer in der Hallstatt- und Latènezeit. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas* 65, Langenweisbach: Beier & Beran, 121–138.
- Tauber, J. 1987:* Eine „Brandgrube“ der Frühlatènezeit in Sissach BL. Ein Arbeitsbericht. *Archäologie der Schweiz* 10, 102–111.

- Thér, R. 2004:* Experimentální výpaly keramiky v uzavřených vypalovacích zařízeních z období neolit–halštát. *Živá archeologie. (Re)konstrukce a experiment v archeologii* 5, 93–121.
- *2009a:* Požáry sídlišť v mladší době bronzové: nehody či záměrná lidská aktivita?. *Rekonstrukce a experiment v archeologii (Živá archeologie)*, 17–20.
- *2009b:* Technologie výpalu keramiky a její vztah k organizaci a specializaci ve výrobě keramiky v kontextu kultur popelnicových polí. Ms. disertační práce, Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity, Brno.
- *2014:* Identification of Pottery Firing Structures Using the Thermal Characteristics of Firing. *Archaeometry* 56 – Supplement S1, 78–99.
- Thér, R. – Mangel, T. 2014:* Inovace a specializace v hrnčířském řemesle v době laténské: model vývoje organizačních forem výroby. *Archeologické rozhledy* 66, 3–39.
- Thér, R. – Mangel, T. – Gregor, M. 2014:* Produkce laténských hrnčířských pecí na Chrudimsku: příspěvek k poznání organizace hrnčířského řemesla. *Archeologické rozhledy* 66, 415–452.
- Thiedmann, A. 2007:* Der „Keltenhof“ von Mackenzell. Vorgeschichtliche Siedlung „Am vorderen Haugraben“ und Rekonstruktion eines Gehöfts der Eisenzeit bei Hünfeld, Landkreis Fulda. *Archäologische Denkmäler in Hessen* 169. Wiesbaden: Abteilung Archäologie und Paläontologie im Landesamt für Denkmalpflege Hessen.
- Toepfer, V. 1953:* Ein Brennofen der Spätlatènezeit von Ermlitz-Oberthau im Kreise Merseburg. *Festschrift des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz zur Feier seines hundertjährigen Bestehens 1952 – Band III*, Mainz: Römisch-Germanische Zentralmuseum, 72–78.
- Torbrügge, W. 1981:* Vorzeit bis zum Ende des Keltenreiche. In: M. Spindler Hrsg., *Handbuch der bayerischen Geschichte – Band I: Das Alte Bayern. Das Stammesherzogtum bis zum Ausgang des 12. Jahrhunderts*, München: Verlag C. H. Beck, 3–64.
- Treffort, J.-M. – Veber, C. 2007:* La céramique de la fin de l'âge du Bronze et du début de l'âge du Fer (XIIe–VIIe s. av. J.–C.): avancées récentes. Bilan scientifique de la région Alsace. Hors série 1/2. *Préhistoire et âges des métaux*, Paris: Ministère de la culture et de la communication, Direction de l'architecture et du patrimoine, Sous-Direction de l'archéologie, de l'ethnologie, de l'inventaire et du système d'information, 133–140.
- Uschmann, K.-U. 2006:* Kalkbrennöfen der Eisen- und römischen Kaiserzeit zwischen Weser und Weichsel: Befunde – Analysen – Experimente. *Berliner Archäologische Forschungen – Band 3*. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH.
- Verpoorte, A. 2001:* Places of Art, Traces of Fire. A contextual approach to anthropomorphic figurines in the Pavlovian (Central Europe, 29–24 kyr BP). *Archaeological Studies Leiden University* 8. Leiden: Faculty of Archaeology, Leiden University.
- Verwers, G. J. 1972:* Das Kamps Veld in Haps in Neolithikum, Bronzezeit und Eisenzeit. *Analecta Praehistorica Leidensia* 5. Leiden: Leiden University Press.
- Vlasatíková, P. 2003:* Časně laténské osídlení lokality Polešovice – „Nivy“ (okr. Uherské Hradiště). *Pravěk – Nová řada* 12 (2002), 153–186.
- Waldhauser, J. a kol. 1993:* Die Hallstatt- und Latènezeitliche Siedlung mit Gräberfeld bei Radovesice in Böhmen. *Archeologický výzkum v severních Čechách* 21. Praha.
- Weishaupt, J. 2003:* Urnen und Öfen überm Luch. Bronze- und eisenzeitliche Befunde aus Karwesse, Landkreis Ostprignitz-Ruppin. *Archäologie in Berlin und Brandenburg* 2002, 74–75.
- Welcker, R. 1913:* Ein hallstatt-Töpferofen im Elsass. *Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine* 61, 343–344.
- Willms, Ch. 1999:* Neolithische Töpferöfen in Mittel- und Osteuropa. In: F. R. Herrmann Hrsg., *Festschrift für Günter Smolla II. Materialien zur Vor- und Frühgeschichte von Hessen, Band 8*, Wiesbaden: Landesamt für Denkmalpflege Hessen, 739–749.
- Woelcke, K. 1913:* Ein Töpferofen der Hallstattzeit in Rödelheim. *Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine* 61, 340–342.
- Wolff, G. 1913:* Die südliche Wetterau in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. Frankfurt am Main: Römisch-Germanische Kommission.
- Zeiler, M. 2009:* Rekonstruktion von Töpfereien der jüngeren vorrömischen Eisenzeit (Ha D–Lt D). In: P. Trebsche – I. Balzer – Ch. Eggel – J. Fries-Knoblach – J. K. Koch – J. Wiethold Hrsg., *Architektur: Interpretation und Rekonstruktion. Beiträge zur Sitzung der AG Eisenzeit während des 6. Deutschen Archäologie-Kongresses in Mannheim 2008*, Langenweissbach: Beier & Beran, 263–280.
- Želízko, J. V. 1899:* O předhistorických tak zvaných tkalcovských závažích. *Časopis vlasteneckého muzejního spolku v Olomouci* XVI, 118.

On the pottery kilns with perforated floors in the Ha C – LT A period in central Europe

In the context of central Europe, finds of devices equipped with a perforated floor are typically connected with the firing of pottery. In Europe they are first seen during the Neolithic and Eneolithic, where they appear in the environment of the Cucuteni-Trypillian culture extending into Romania, Moldavia and western Ukraine (Petrasch 1986, 42–44, 47–49, Abb. 8, 9, Karte 2; Willms 1999, 741–742, Abb. 3, 6). In transalpine Europe a genuine boom in the use of two-chambered vertical kilns did not occur until the La Tène period (Thér – Mangel 2014, with additional refs.). In contrast to the considerable expansion of these devices in the La Tène period is the weak representation of evidence of these devices linked with pottery from the preceding prehistoric epochs. Although a wide range of structures interpreted in various ways that utilise perforated floors in their construction (Romsauer 2003) are known from the Bronze Age, essentially only a single central European find, from the nearby German town of Elchingen, is connected with pottery production (Pressmar 1979, 26–34, Abb. 4, 5, Tab. 29, 30). There are also only a few finds of ‘pottery kilns’ from the Hallstatt period represented in literature, even if they are slightly more numerous than kilns from the Bronze Age. And yet, a closer look at their find context and the nature of the actual relics produces several signs that differ considerably from the pottery kilns of the La Tène period. Compared to finds of devices with perforated floors from other epochs and areas, the question of their use arises. From a general perspective, devices with perforated floors could serve many other purposes besides firing pottery (for a summary, see Mangel – Thér 2014, with additional references). Perforated floors that divide the chambers could be used in casting furnaces, lime kilns or in ovens for processing food. A heating function or the use of these devices in salt production has also been considered in the past. However, if attention is turned to published interpretations of individual central European Hallstatt period finds of devices with perforated floors, the selection possibilities narrows considerably. Connections with pottery or the thermal processing of foods are emphasised.

A total of twenty-two finds of devices with perforated floors from the Ha C – LT A period are recorded today in the studied area, with two distinct geographic concentrations in the Rhineland, and in south and central Bohemia (fig. 1).

A comparison of selected characteristics revealed significant differences in these devices compared to later pottery kilns from the La Tène period. Unlike the La Tène period pottery kilns, the vast majority of which are documented *in situ*, relics of these earlier devices most frequently come from a secondary deposition in other settlement structures. Moreover, they have relatively distinct ties to sunken houses (fig. 2, 7), where the remains of hearths or other forms of heating devices are often found. Pre-La Tène devices with perforated floors differ from La Tène devices in several metrical and formal characteristics (fig. 8). These primarily concern differences in the diameter of vents (between 1.6 and 3.5 cm in pre-La Tène devices) and the thickness of the floor (1.2–5.6 cm in pre-La Tène devices). Although the diameter of the inner plan of devices could be recorded in only a small number of cases (fig. 2), it is still possible to anticipate certain differences, as the acquired values range from approximately 24 to 100 cm. Also suggesting smaller device diameters is the frequent absence of imprints of support structures on the lower sides of the floor. Rare information concerning the device shells is likewise important for understanding the given type of pyrotechnological device. The low values for Bohemian finds range from 0.9 to 3.5 cm. Although thicker walls (8–12 cm) are listed for finds from the Rhineland, in these cases a direct connection with pyrotechnological devices is not fully verifiable (cf. Bernhardt 1990, 368; Simons 1992, 380).

The listed findings indicate that unlike two-chambered vertical kilns from La Tène period, those with perforated floors from the Ha C – LT A period were apparently usually originally installed on the level of the ground or on the floors of sunken houses. Devices of a portable nature cannot be ruled out. Differences in metrical characteristics are also striking: the majority of such finds point to a lower capacity and even a lower carrying capacity of the perforated floor. The only known exceptions are four sunken devices from the Hünfeld-Meckenzell site, which, however, have only appeared in preliminary publication reports (Müller – Kneipp – Kreuz 2001, 150; Thiedmann 2007, 9, 11, figs. on pages 6, 9 and 10).

Upon a closer look, significant differences can be found between the aforementioned geographically distinct groups. Finds (fig. 3; 4: 1–4) which are concentrated in the Lower Rhineland and also

stretch into the middle part of the Rhine, to the east and deeper into the Hessen region (see the Inventory/Soupis, item DU1-7), mostly date to Ha C or more generally to Ha C–D, with only a few possibly coming from later periods. Typical are larger dimensions of the inner plan, which corresponds to the standard for La Tène pottery kilns. More frequently mentioned in the context of these finds is the presence of defective pottery, which in the past served as an additional argument for the use of the device to fire ceramics. Due to the lack of published information, this interpretation cannot be fully ruled out for the German finds, even though in a large number of cases, based on an evaluation of metrical and formal traits, it appears at the very least problematic. The second group of devices (fig. 4: 5–11; 5; 6), which were found in south and central Bohemia (see the Inventory/Soupis, item CC1–7), is chronologically limited exclusively to the periods between Ha D2–3 and LT A. Also hypothetically belonging to this group are finds from Niedererlbach (see the Inventory/Soupis, item DU8), the dating of which, however, is broader. Fragments of combustion devices here are often linked to sunken house features with hearths or a different type of heating device. Therefore, it cannot be ruled out that the devices were part of their interior furnishings. Also conspicuous are the small dimensions of their internal plan, which in selected cases can be estimated at approximately 20–30 cm. These dimensions and other structural details such as the arrangement of vents and the connection of perforated floors to the walls of the shell are strongly reminiscent of the portable ‘pyraunoi’ known from the Bronze Age and the Hallstatt period from the Carpathian Basin and the Apennine Peninsula, which are traditionally connected with the processing of food (Romsauer 2003).

Convincing arguments for the actual interpretation then come from an analysis of the thermal alterations of grates of selected Bohemian finds of these devices conducted by means of X-ray powder diffraction analysis (fig. 9–11). Samples from Strakonice and Přední Poříčí indicate temperatures of up to 500 °C on the upper surfaces of the perforated floors. Such temperatures are not sufficient for firing pottery and instead suggest the use of these devices in the processing of food. A consistent use can be assumed in the case of samples with higher documented temperatures, as they have similar formal characteristics and find contexts. The higher temperatures in these cases do not rule out the use of the devices in the thermal processing of food.

The possibility of using the studied devices was also tested experimentally based on the find from Kapsova Lhota (fig. 12, 14; cf. Mangel – Thér 2014). The results show that the actual size of the device does not limit its utilisation from the perspective of effectively achieving the temperatures necessary for firing pottery (fig. 15, 16; cf. Thér 2014, 91–92). Problematic, though, was the thermal stress generated in the device shell at higher temperatures (over 500 °C), leading to cracks in the shell (fig. 14E). The problems are primarily the result of the thin walls of the device (10–20 mm). Therefore, while experiments did not rule out the use of similar devices for firing ceramics, they highlighted the problematic use of thin-walled shells as insulation for pottery kilns. It is evident that the construction of these devices was derived from a different type of use involving processes requiring temperatures up to 500 °C, i.e. it is highly probable that the devices were intended for using thermal energy in the processing of food or other organic materials.

Remaining unanswered is whether these types of devices are related to a significant La Tène technological innovation – the introduction of the two-chambered pottery kiln, as it represents the same technological concept of structurally separating the fuel from the processed material. Two scenarios emerge as possible explanations. The concept of dividing the fuel from the fired pottery could have been inspired by earlier devices used in the local cultural context for other purposes, with the construction being adapted for firing pottery. Another possibility is that the idea for a multi-chambered device came from the Antique Mediterranean environment (cf. Henning 1977, 193–195; 1978, 453–454). In this case, the design was however adopted entirely independently of the existence of local multi-chamber pyrotechnological devices used for purposes other than for firing pottery.

English by David J. Gaul

Archaeological narratives in ethnicity studies

Archeologické příběhy ve studiu etnicity

Guillermo S. Reher – Manuel Fernández-Götz

In order to study ethnicity through Archaeology, the first challenge is to fully understand what that form of identity is and how it works. In recent years scholars have started to overcome the ‘introduction to ethnicity’ syndrome —whereby recent anthropological developments are acknowledged and then disregarded when carrying out the analysis—, shedding light on new perspectives which enlighten our understanding of ethnic identity. In this paper, we not only revise these new approaches, but offer two novel case-studies: the Treveri from Late Iron Age Gaul and the Igaeditani from Roman Lusitania.

ethnicity – archaeological theory – landscapes – sanctuaries – Iron Age – Roman period

Pro studium etnicity prostřednictvím archeologie je třeba v první řadě plně chápat, co tato forma identity je a jak funguje. V posledních letech vědci začínají překonávat syndrom ‘úvodu do etnicity’ – v jehož rámci se sice hlásí k nejnovějším antropologickým poznatkům, ale ve vlastní analýze je nezohledňují – a odhalují nové perspektivy, které informují naše chápání etnické identity. V tomto článku nejen revidujeme tyto nové přístupy, ale také předložíme dvě inovativní případové studie: Treveri z pozdní doby železné v Galii a Igaeditani z římské Lusitanie.

etnicita – teorie archeologie – krajina – svatyně – doba železná – doba římská

The ‘introduction to ethnicity’ syndrome

100 years after Gustaf Kossinna coined his *Siedlungsarchäologie* as a valid method for studying the prehistory of peoples, many of his theories are still being applied (*Kossinna 1911*; review in *Veit 1984*). It would seem that, after all the bad press concerning culture-historical approaches (notwithstanding *Bintliff 2008*, 156), this would no longer be the case. In truth, for decades most European archaeology has been in denial, not acknowledging the lack of methodological adaptation to the theoretical developments of the field of ethnic studies. In other words, processualism and Marxism affected little the way archaeological ethnicity was studied. This is especially true in Eastern and Central European research – which combines the German tradition (*Webster 2008*, 20) and the on-going culture-historical paradigm stemming from Soviet archaeology (*Bromlej – Kozlov 1989*; *Curta 2001*) – as well as that carried out in most of the West.

This continuity does not occur in a vacuum. Authors usually acknowledge the developments in the field of ethnic identity studies, having read and understood the conclusions drawn from the work of *Hodder (1982)*, *Shennan (1989)*, *Jones (1997)*, etc. This is the ‘introduction to ethnicity’-syndrome (*Reher 2011*), already denounced repeatedly though with other words. *Jones (1997, 36)* calls it ‘received implicit framework’ of the archaeological culture, ‘a quasi-ideology free substitute’ (*Veit 1989, 42*). This ‘syndrome’ can be well diagnosed: the introduction deals with the theoretical advances on ethnicity, whereas the rest

discreetly ignores them, no matter how stubborn the contradiction (*MacSweeney 2009*). As *Smith (2003, 202)* succinctly expressed it: ‘In spite of an extensive anthropological and sociological literature exploring the inherent complexities of ethnicity, there is a tendency for archaeologists to gravitate, explicitly or implicitly, towards an essentialist perspective’.

Perhaps the firmest opposition to this attitude, pretty much resisting from within, is that of *Sebastian Brather (2004)*. His work criticizes the assumed relationship between material ensembles and peoples of the past, thereby challenging the traditional ethnic interpretation of evidence for the Early Middle Ages in Central Europe.

Current approaches to ethnicity

Brather’s rebellion against the ‘introduction to ethnicity’-syndrome is understandable. In the 1980s *Hodder (1982)* and *Shennan (1989)* repeatedly called for a *rapprochement* between anthropology and archaeology regarding identity. In response, *Jones’ (1997)* seminal study set the record straight as to what the situation was in that regard. Criticized for lacking adequate application, this book is still extremely valuable for setting a comprehensive record of the history of ethnicity studies and the advances in the anthropological and ethnoarchaeological fields, as well as how these can be applied in archaeology. Jones in this work breathes some life – and many changes – into Bentley’s original idea of linking *Bourdieu’s* notion of *habitus (1977)* to the material record, thereby obtaining new insights into patterns of identity and tradition (*Bentley 1987*).

At the same time, Jonathan Hall published another important monograph (*Hall 1997*). Though less ambitious in his title than Jones, Hall nonetheless presents another ample revision of the study of ethnicity in different fields. His book does include a large applied study of how ethnic identity was manifested in the ancient Greek world. Hall becomes pretty much the purist, stating that the absence of written records leaves the material culture too orphaned of referents. Any attempt to make interpretations based solely on the archaeological record is misleading and epistemologically flawed (idea reiterated in *Hall 2002*). This stance serves as a preview of the highly sceptical position held by *Brather (2002; 2004)*, who goes much further by denying ethnic interpretations for the Early Middle Ages when there are written sources. The lack of certainty in interpreting ethnic signalling in material culture – roughly what *Wiessner (1983)* considered ‘emblemic’ style – is sound reasoning, but nonetheless there is much of throwing the baby out with the bathwater. In other words, harking back to the words of *Anfinset (2003, 57)* regarding ethnicity, should archaeology attempt to interpret non-observable processes? McGuire, knowing that the ‘material symbols of ethnic identification’ are hard to find, offered detecting the ‘material correlates of ethnically specific behaviors’ (paraphrasing his words in *McGuire 1982, 163*). The baby, indeed, does not have to follow the bathwater.

That is precisely why some authors still insist on studying ethnicity in archaeology (*fig. 1; Fernández-Götz 2008; Roymans 2004; Smith 2003*). Among the more enlightened approaches, firmly distanced from the ‘introduction to ethnicity’-syndrome, we can highlight three:

1) First of all, many authors recognized the importance of notions of perceived common descent – often symbolized in origin myths – for ethnic identity. Detailed analysis of the

- 1) Traditional, culture-historical approaches**
- 2) Renewed, but highly skeptical approaches:**
archaeology is mute, and therefore unreadable
- 3) Renewed, more 'optimistic' approaches:**
- a) Reading narrative:**
Interpreting the evolution of origin myths
- b) Reading finds:**
Interpreting micro-spatial distribution patterns
- c) Reading scales:**
Multi-scalar approaches to understanding ethnic processes

Fig. 1. Current approaches to ethnicity in Archaeology. Illustration: authors. Obr. 1. Současné přístupy k etnicitě v archeologii.

changing evolution of foundation myths for ancient peoples offers an insight into the narrative level: how ethnicity is tapped into for political reasons (*Cardete 2005a; 2009; Derks – Roymans eds. 2009*). In this sense the complex web of identities drawn by the universe of the Greek *polis* has proven particularly fertile (*Daverio Rocchi 1999; Domínguez Monedero 2006; McInerney 1999*), with particular regards to the role of founding *oikistai* (*Malkin 1998*). This approach usually abstains from dealing with material culture (a landscape archaeology exception in *Cardete 2005b*). It is valuable, though, because it sheds light on processes taking place in intensely excavated contexts, and thus offers new interpretive possibilities.

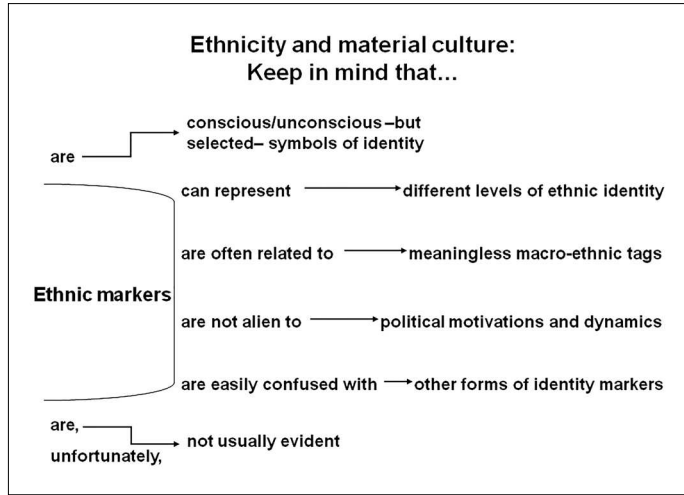
2) The significance of the material record can only be adequately 'read' when it is interpreted in a contextually detailed analysis (*Jones 1997; Niculescu 2000*). In this way subtle patterns in domestic and ritual contexts – where ethnicity is most likely to be displayed (*Olsen – Kobyliński 1991; MacSweeney 2009*) – can be recorded. An extraordinary example of this approach is the work of *Stuart T. Smith (2003)*, which deals with a colonial setting with a partial presence of written texts. In the frontier settlement of Askut, the selective maintenance of certain cultural traits in domestic contexts demonstrated the inherent complexity of identity: women, who serviced the household, chose to maintain Nubian ware for Nubian cooking in a household which displayed a purely Egyptian exterior (*Smith 2003, 192*). Thus, three forms of identity (gender, role and ethnicity) are meshed into a clearly visible archaeological pattern.

3) A third approach attempts to understand the ethnic processes by using a multi-scalar perspective. It combines the narrative level with a spatial contextual analysis, which is, in part, what *Smith (2003)* had already done in the Egyptian frontier. Its application in other imperialist contexts – on the fringe of literacy – has been quite successful, particularly in the case of the Batavians in the Lower Rhine region (*Roymans 2004*).

Siapkas (2003) uses De Certeau's theories to offer a new way to apprehend ethnicity in its fully volatile nature. He calls it 'heterological ethnicity', focusing on representation of the past, and how it can be reduced in order to allow for '[creating] space for insinuating diverse meanings [in narrating the past]' (*Siapkas 2003, 31*). This offers a new alternative

Fig. 2. Some theoretical and methodological considerations to keep in mind in any archaeological approach to past ethnic identities. Illustration: authors.

Obr. 2. Několik teoretických a metodologických úvah, které je třeba mít na zřeteli při archeologickém přístupu k minulým etnickým identitám.

approach to knowledge of the past as something actively constructed by historians. Perhaps this is the best way to move forward in understanding ethnicity in its complexity of forms and content.

The complex relation between ethnicity and material culture

As we see it, linking historical realities, documented in texts, to actual social processes, that leave a material record, is the true challenge. This link, however, cannot be made directly as in culture-historical archaeology, but apprehending the vaporous nature of ethnic signaling. The aim of this paper is to offer comprehensive guidelines, based on a social sciences perspective of ethnicity and with the firm backing of the recent work described above, for avoiding flawed approaches which inevitably suffer from the ‘introduction to ethnicity’ syndrome. Before we attempt to read identity in the record, we must understand how it works in relation to it (*fig. 2*).

Ethnic identities are by definition subjective, dynamic and situational, which renders their relationships with material culture problematic and any archaeological approach complicated (*Jones 1997; Lucy 2005; Siapkas 2003*). Moreover, material culture is by definition multivocal: it is capable of symbolising multiple aspects of human relationships. But insofar as we are able to acknowledge these complexities there is no need to lapse into extreme scepticism. Like other social identities such as gender, age or class (*Díaz-Andreu et al. 2005*), ethnicity can be part of archaeological research agendas, though in many specific cases we must recognize the limits of our approaches. Material culture is an active constitutive dimension of social practice in that it both structures human agency and is, at the same time, a product of that agency (*Jones 1997, 117–118*). Thus it can become engaged in acknowledging and expressing ethnicity. In fact ethnic groups *may* communicate their identity through elements consciously or unconsciously selected among a vast cultural array. Therefore, we think that archaeology can make a positive contribution to a general approach

to ethnicity by providing insights into the broader contexts that form the backdrop against which ethnic dynamics can be understood (*Roymans 2004*). In this task, establishing whether material symbols were used consciously or unconsciously is not entirely fundamental, since in both cases they would nonetheless be active. As *Siân Jones (1997, 119)* has pointed out, any distinction between passive and active dimensions is undermined because all material culture is active in the processes of social production, reproduction and transformation.

The first step for an archaeology of ethnicity must be to reject any equation between archaeological culture and ethnic group (*Jones 1997; Shennan 1989*). As much anthropological work has shown (for example *Barth 1969*), it is in ethnicity's social and culturally manufactured nature to select only certain cultural aspects — the ethnic markers — as conscious or unconscious symbols of identity, as vessels of ethnic signalling. In addition, ethnoarchaeological studies have emphasized the active role of style in symbolizing identity and negotiating social relations, recognizing that the expression of ethnicity may be confined to a limited range of stylistic attributes which have become associated with an ethnic marker (*Hodder 1982; Sackett 1985; Sterner 1989; Wiessner 1983*).

We also need to understand ethnicity as only one of the many entangled expressions of individual and group identity which in turn constitute different possible levels of social aggregates. In this sense, it is important to keep in mind that ethnicity operates at different levels: there are several layers of identity and ethnic ascription that appear in a superimposed and co-integrated fashion. This way any given individual's ethnic affiliation may vary according to different circumstances, interlocutors, and situations and interplay with other identifying categories such as gender, status and religion (*Díaz-Andreu 1998*). Ethnic affiliation can therefore be expressed at different scales of social organisation (*Derks – Roymans 2009, 1*). This, however, does not mean that people can pick and choose their ethnic identity at any given moment. Their choice is situational and works within a range of different levels which are, to a great extent, constricted by social patterns, so we should recognise that 'ethnicity, while flexible, is not infinitely malleable' (*Lucy 2005, 96*).

A central problem of archaeological approaches to ethnicity is that, traditionally, researchers have mainly focused their interest on macro-concepts such as 'Celts', 'Germans' or 'Greeks'. These categories never were the scale at which ethnic identity was most likely played out in daily life (*Fernández-Götz 2008, 133–134; Roymans 2004, 2–3*). In pre-modern societies, smaller groups were much more likely to function as emic categories. This is due not only to the smaller scale at which societies worked due to a lower communication intensity, but also because these levels were closer to effective political entities. Therefore, it is necessary to move our attention away from the macro-categories and focus instead on smaller entities that were probably more meaningful to individuals, as we will show with our first case-study.

As seen before, the relation between political phenomena and ethnic identities can be very enlightening. Instrumentalist perspectives have underlined the important role of ethnicity when reinforcing and harnessing socio-political formations, to the point that *Derks and Roymans (2009, 1)* stated that 'it is politics that define ethnicity, not vice versa'. The Ancient World – from the Greek *poleis* (*Hansen 2006*) to the Late Iron Age Gallic polities (*Collis 2007; Fernández-Götz 2014*) – is filled with examples of political entities being imbued with strong group identity (*Burillo 2007; Derks – Roymans eds. 2009; Roymans 2004*). Some authors even claim that the construction of an ethnic group, or ethno-

genesis, requires a political power to shape, enhance and maintain an ethnic sentiment (Cardete 2009; 2010).

Although we agree with Moore (2011) that the term ‘tribe’ is misleading and would be best avoided (see also Parkinson 2002 for a recent approach to ‘tribal’ societies), the available textual, epigraphic, and even iconographic evidence clearly shows us that ethnic groups did exist in Antiquity and that they could be, at least in certain circumstances, a meaningful level of identification, and social action for individual persons. Surely, in many cases, other units of reference – such as the household, the farm, the village, or the valley – together with other forms of social identity must have had far greater significance in the everyday lives of most people than their belonging to a particular ethnic group. At least, this is what seems to be indicated by numerous historical, anthropological, and ethnoarchaeological studies, including work in northern Cameroon (MacEachern 1994) or on the Kalingas in the Philippines (Stark 1999). However, this does not preclude ethnic identities taking on a markedly protagonist role, especially at times of heightened tension and competition between different groups (cf. Derks – Roymans eds. 2009).

Because ethnic identity is only one of many possible existing identities, it cannot be studied separately from other fundamental categories of social construction (Díaz-Andreu et al. 2005). Depending greatly on variables such as gender, age or social status, ethnic manifestations and even ethnic sentiment itself must have been extremely heterogeneous within the same group. Therefore, ethnic markers are not necessarily the same for all members of society. In line with their different gender roles, we could for example expect men and women to have different ethnic markers (Derks – Roymans 2009). The concept of ‘intersectionality’ (Davis 2008), a theoretical tool for the holistic approach to the study of any identity, helps understand this reality without oversimplifying its natural complexity. To name only one case-study, Larick’s ethno-archaeological research amongst the Loikop in Kenya (Larick 1986; 1991) showed that certain elements of material culture could be ethnically significant. Owning a spear constituted being Loikop, but it was also used to signify age differentiation between age groups. Therefore, ‘the expression of differentiation between age grades in terms of stylistic variation in spears, is greater than between ethnic groupings’ (Jones 1997, 115).

The fact that there is not a single material culture trait that can be *per se* considered an unequivocal ethnicity marker does not render the process of choosing these elements completely random in every cultural context. On the contrary, the expression of ethnicity through material culture is linked to the structural dispositions of the *habitus* (Jones 1997, 120). Certainly, one of the main problems posed here is how to differentiate material elements with a possible ethnic significance from those expressing other forms of social identity. In our opinion the only answer lies in a diachronic analysis of past cultural contexts derived from a variety of sources and classes of data. In this sense, research on ethnicity in the Ancient World tends to be textually driven (Derks – Roymans 2009). As Hall (2002, 24) has noted: ‘Ethnicity may be communicated archaeologically, but there can be no archaeology of ethnicity among societies who have left us no record’. Because of this, there is a growing consensus among archaeologists that the backing of some textual references is necessary (as long as they are duly criticized), at least as a starting point for discerning ethnicity from other forms of group identities not built on ethnic relations (MacSweeney 2009). Only a thorough analysis of each set of data can determine its degree of plausibility.

Pointers for the identification of ethnic markers

Any correct archaeological approach must begin by accepting that many of the potential markers (e.g. language, law and custom, delimited territory, music and dance, dress, ornament and colour – including body-painting, tattoos, scarification, etc. –) rarely leave an archaeological trace. Other possible markers are more susceptible to be object of archaeological analysis, for example food consumption and processing, style variations in pottery decoration, settlement patterns, prescribed deposition of funerary furnishings, types of dwelling, numismatics, iconography or inferences on religious life. In this sense it is important to study ethnicity in material culture through relations between artefacts and people, not merely in artefacts. Only by understanding the role of these elements in society can one assess whether they are signifying any sort of identity. This means paying due attention to how certain pottery is used, how a spear is deposited, how the domestic space is structured, etc. (Fernández-Götz 2008, 128–130). Finally we must consider information granted, in specific contexts, by ‘missing data’. For example, in his study of the Turdetans of the Southwestern Iberian Peninsula, García Fernández (2007) has noted how it is the very absence of certain data that helps differentiate these communities from neighbouring peoples. The archaeological record offers a ‘blank picture’ of what certain peoples typically lack, do not express or express in different ways.

Given these conditions, the study of sanctuaries and other ritual places offers great possibilities. As Derks and Roymans (2009) have pointed out, the great sanctuaries of civic religion, as well as the meeting places of inter-group cult communities, offer one of the best possibilities for gaining access to ethnic constructs of the past at different scales of social organisation. These places would be the concrete anchoring points in the landscape where the polity’s core values were transmitted to the wider community through recitals, dramatic performances and other collective rituals. In other words, these would be the places where the ‘creation of tradition’ could take place, a fundamental aspect of ethnogenetic processes (Wenskus 1961). Thus, the regional and supra-regional cult centres must have played a key role in the formation of groups with a shared ethnic identity (Gerritsen – Roymans 2006). This issue can be easily exemplified with our first case-study.

Case-study I: A landscape of sanctuaries in Late Iron Age Gaul

A good example of interrelationship between ethnicity, politics and religion is provided by the Treveri, one of the main Late Iron Age Gallic polities (end of the 2nd – 1st century BC) (Fernández-Götz 2014). The application of Thiessen polygons to the *oppida* located within the approximate territory of this ethnic group shows a nearly regular spatial distribution. This has been put in relation with a division in different sub-ethnic communities – usually referred to as *pagi*, due to a famous passage of Caesar (*BG I*, 12, 4–6), according to which the Helveti were constituted by four of these entities –, each one with an *oppidum* acting as a centre (*fig. 3*). In other words, in the case of the Treveri we seem to find an ethno-political entity subdivided into several smaller units, which in turn would be composed of extended family groups comprising various households. This organization is common to late proto-historic Gallic societies, constituting an excellent example of different layers of identities (Fichtl 2012).

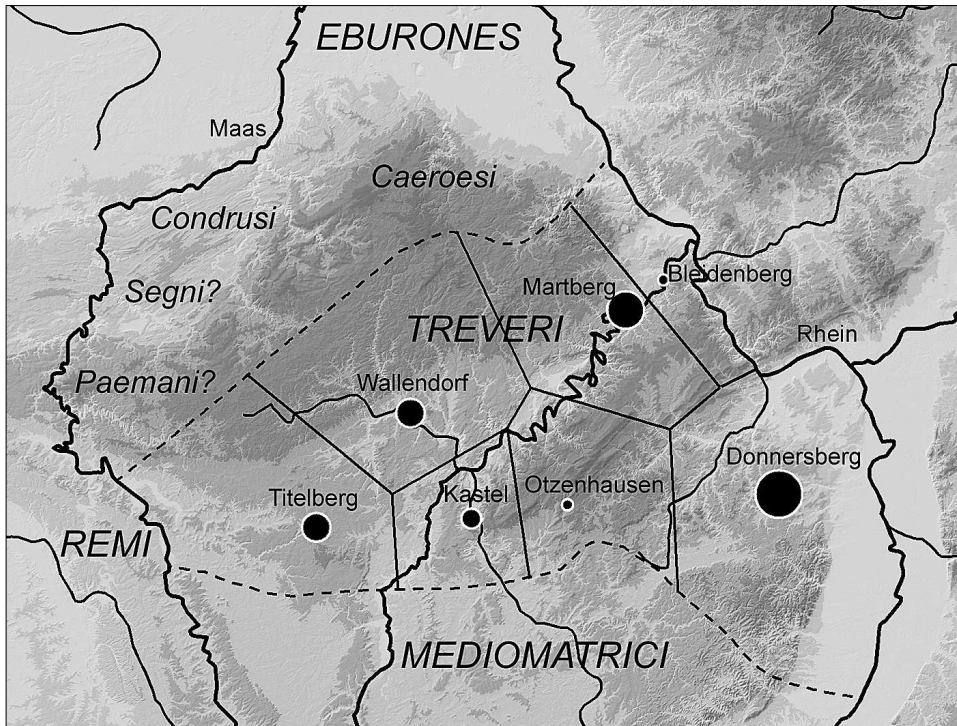

Fig. 3. Organisation of the Treveran territory based on the application of the Thiessen polygons method. After Fernández-Götz 2014.

Obr. 3. Teritoriální organizace Treveri na základě využití metody Thiessenových polygonů. Podle Fernández-Götz 2014.

It is important to notice that, apart from the recently discovered site of Bleidenberg, all *oppida* in the study area have yielded evidence of cult spaces within them, in five cases at the highest point of the fortified area. The most outstanding case is Titelberg (Luxembourg), where from a total area of 43 hectares, 10 were separated from the rest of the *oppidum* by a 4 m wide and 2.5 m deep ditch and an adobe wall (fig. 4; Metzler – Méniel – Gaeng 2006). During most of the first half of the 1st century BC, this clearly-demarcated space remained free for decades of any buildings, with the exception of a series of long parallel corridors which have been interpreted as voting installations similar to the *saepta* of some contemporary Italian cities. In contrast to this scarcity of architecture, a huge amount of bones bears witness to the celebration of large markets or fairs. In the Roman period, the sacred nature of this space would be monumentalized by a *fanum* that would last until its destruction in the 3rd century AD. The sheer size of the open space at Titelberg, far larger than any ordinary needs of the *oppidum* community would call for, suggests a public space used for large popular assemblies, which Caesar describes precisely for the Treveri (*BG* V, 56). These collective meetings, in which politics and religion were surely intertwined and that were probably accompanied by the celebration of fairs, were basic in the construction and maintenance of collective identities, in the sense pointed out by Derks and Roymans (2009).

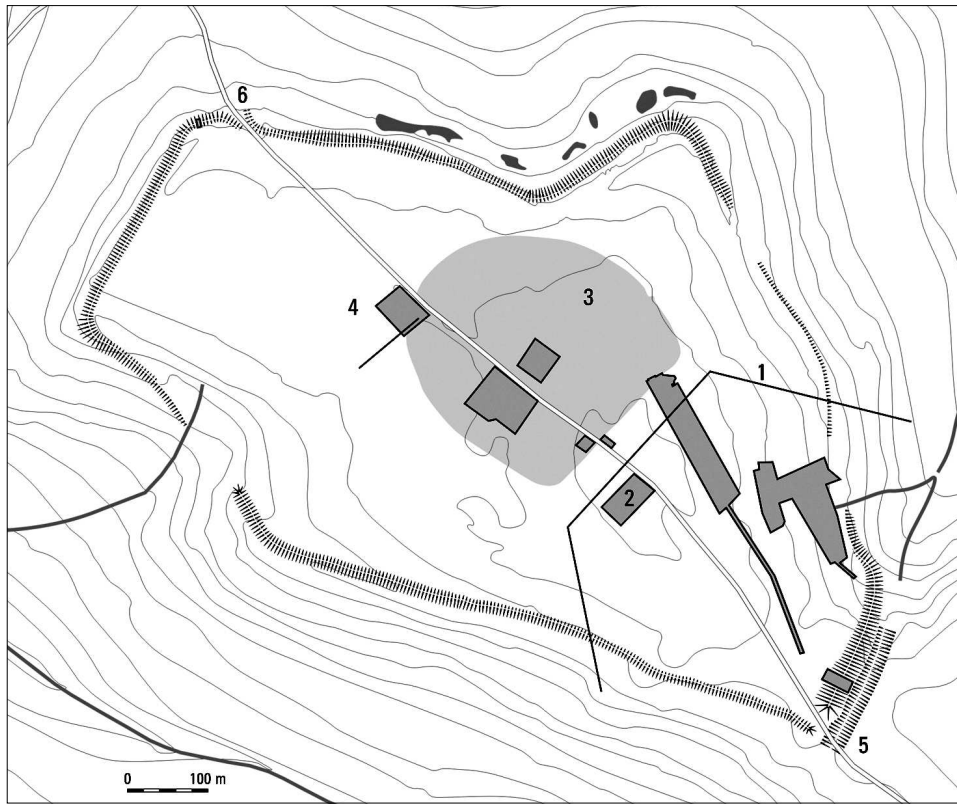

Fig. 4. Plan of the Titelberg *oppidum*: 1 cultic ditch that marks the boundary of the public space; 2 excavation of the monumental centre; 3 concentration of the La Tène habitat; 4 possible Roman military establishment; 5 east gate; 6 west gate. Re-drawn after Metzler – Méniel – Gaeng 2006.

Obr. 4. Plánek oppida Titelberg: 1 kultovní příkop, který vyznačuje hranici veřejného prostoru; 2 odkryv monumentálního centra; 3 koncentrace laténského habitatu; 4 možné vojenské zařízení doby římské; 5 východní brána; 6 západní brána. Překresleno podle Metzler – Méniel – Gaeng 2006.

Public spaces for assemblies and religious practices have also been recently recorded in other Treveran *oppida* such as Martberg, Wallendorf or Kastel-Staadt (Fernández-Götz 2014; Krausse 2006). To mention just one example, the sanctuary of Martberg comprises twelve phases that date from the beginning of the 1st century BC to the end of the 4th century AD. The profusion of finds is exceptional, with more than 7000 coins and hundreds of brooches (Nickel – Thoma – Wigg-Wolf 2008). As sites for collective rituals and festivities, the *oppida* of the Treveri served as a symbol for larger communities, and many of them also acted as minting centres (Titelberg, Martberg, Wallendorf, Donnersberg). In short, they were places where politics, ritual and the construction of collective identities went hand in hand.

As we have seen, in the case of the Treveri some elements are fruitful tools for analysing the collective construction of ethno-political processes. These include a large-scale spatial analysis, the internal organisation of the *oppida* and, to some extent, also numismatics. In fact, a number of coin emissions such as the gold staters and quarter staters of the so-called

‘Armorican type’ (Scheers 16–20), the silver coins ‘with the angular nose’ (Scheers 54) or the type ‘seated mannikin’ (Scheers 55) can be classified as ‘ethnic markers’ of the Treveri on the basis of their territorial distribution (see *Fernández-Götz 2014*, Chapter 8 for a more complete discussion).

Nevertheless, we should not expect these elements to work in the same way for other Gallic polities. To give an example, though the spatial distribution of *oppida* and sanctuaries also offers good results for the territory of groups like the Mediomatrici and Bellovaci, it does not for many other entities (*Fichtl 2012*). Moreover, studies carried out by *Barral (2003)* in Burgundy and the Franche-Comté show that there is no correspondence between the distribution areas of ceramic *facies* and the territory of the Aedui. This, however, is not an argument for denying the ethnic character of these or other Gallic polities, as some authors have erroneously interpreted. On the contrary, it provides us with a perfect example of the complex relationships between ethnic identities and material culture. In the case of the small group called Mandubii we do find a correspondence between the territory of the polity, a specific ceramic *facies* and certain coins (*Barral 2005*). Therefore, we can never assert that one element of material culture constitutes *per se* an ‘ethnic marker’, because its significance depends on the context. Even if numismatics – or ceramics, housing types, funerary rites, etc. – can be a useful indicator in a specific context, this does not mean that it has to be necessarily the same case in others.

Ethnicity in the Mediterranean world

In recent years some very interesting work has been carried out in the Mediterranean world, often emphasizing the significant contexts outlined above (cf. *Cifani – Stoddart eds. 2012; McInerney ed. 2014*). Food preparation and consumption has, as seen above, been a useful tool to disentangle the intertwined identities present at Askut (*Smith 2003*). This approach, though, has also offered interesting results in other colonial contexts such as Hacinebi (Turkey), where understanding the role of the different pots in the feeding process has shed light on two parallel traditions which are spatially segregated (*Pearce 1999*).

One of the most interesting conclusions of the Kush project has been the powerful difference there is between the public domestic and private domestic areas. This duality has proved fruitful in other studies, where on the one hand there is the insertion within a social narrative on behalf of the outward appearance, while tradition and negotiation take place in the back rooms. In Roman Africa we find a constant dialogue between the ‘Punic renaissance’ and ‘Romanization’, a dialogue which also takes place in the public-private duality, as has been testified in the form of mausoleums with outward declarations of pure Latin-ness, while exhibiting interiors stressing the neo-Punic nature of the deceased (*Mattingly 2007*). Even in life individuals in this area were known in some contexts by their Latin names, while in others through Punic features (*Fontana 2001*). The presence of a ‘Phoenician renaissance’ is in itself a very telling phenomenon – in light of the apparent consolidation of the Roman model on peoples of the Central Mediterranean – when viewed from a post-colonial perspective (Sardinia as a case-study in *van Dommelen 1998*).

Alterity is a key concept in understanding ethnicity. Identity can be stressed precisely in those places where the Others are nearby. Something similar to this must have happened

in the southern Picene region of Italy, where a great concentration of *safin-* and *púpún-* inscriptions appear, apparently marking an ethnic border (Dench 1995). At Mesagne (Italy), alterity is taken to the extreme on behalf of an elite burial in an indigenous necropolis quite influenced by the material culture of the local Roman colony of *Brundisium*, and yet this individual had himself buried with purely indigenous elements (Yntema 2009), contrary to traditional historiography which links *romanitas* with the elite during the Italic expansion. This would work as a perfect example of how identity can be manipulated, and represented, in ritual contexts.

A very interesting research line has been the landscape approach to the role of cult-places in making and transforming ethnic identity, and marking ethnic borders. Several studies have focused on the boundary role played by religious sanctuaries, which are used by city-states as mediators with other city-states, while serving as their banners in the landscape. Studies in the Umbrian and Tuscan regions of Italy have shown how the role of these border *loca sacra* was used selectively and, perhaps, following supra-political ethnic trends (Stoddart 1998).

Cult places can also serve as beacons of identity for those within. In fascinating research carried out in ancient Arcadia (Greece), the creation of that political identity was marked with the establishment of new pan-Arcadian festivities surrounding Mount Lykaion (Cardete 2005b).

Not leaving city-states as a political structure, and in an approach clearly in tune with that used on the Batavian *civitas* (Roymans 2004), some work has been done on the origin, evolution and incorporation into the Roman world of the Celtiberian cities (Burillo 2007). Using the evolution of social structures, the iconography on coins, and a diachronic view of the varying relationship with Rome, Burillo draws a picture of changing power relations to illustrate the rise and fall of these political entities. The relation between *civitas*, cult practice and territory can be perfectly showcased in our second case-study from Lusitania.

Case-study II: Ethnic identity in the epigraphic *habitus* of Roman Lusitania

In the Portuguese Beira Interior, besides the river Ponsul, lies the village of Idanha-a-Velha (Castelo Branco). This site has for a long time been associated with a large Roman provincial town lying underneath. More than 167 inscriptions have been found, an amount which echoes that of the most significant ancient cities in Portugal. The archaeological remains which have been studied, particularly in recent times (Carvalho 2009; de Sá 2007), show a considerable degree of urbanism which is rare in this interior landscape. But the capital of the *civitas Igaeditanorum*, as it was known, was approximately 150 km away from the provincial capital of Lusitania: Emerita Augusta. It belies a provincial hierarchy of power whereby the *provincia* was above the *conventus* (in both cases Idanha was under the administrative control of Emerita). But under the *conventus* there was more than just directly the *civitates*. A large region, roughly equivalent to the size of the Beira Interior itself, appears to have its centre of roman-ness by the banks of the Ponsul. By this we mean not a city that could govern other cities – a figure we do not know for the Early Empire –, but a city that clearly did vertebrate the imperial system at the sub-conventual level.

This special weight does come to bear in the Later Roman period, when Idanha, whose name was by then turned to Egitania, was chosen to be the seat of a bishop. This reality

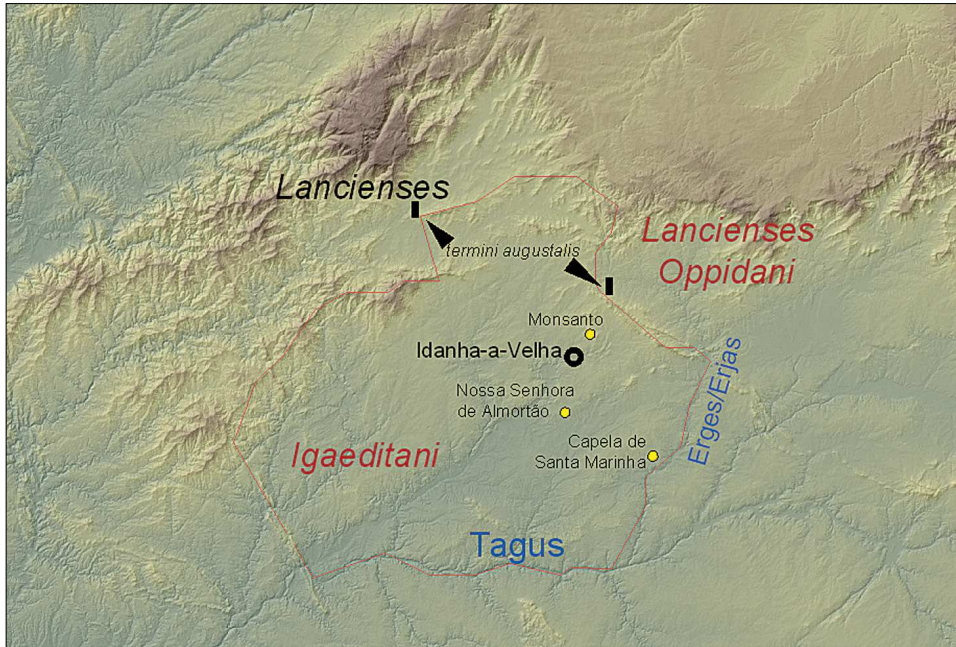

Fig. 5. Symbolic territory of the *civitas Igaeditanorum*.
Obr. 5. Symbolické teritorium *civitas Igaeditanorum*.

allows us to know that indeed there was a lively history in the city during Late Antiquity, despite the lack of much archaeological evidence – or interest for that matter.

The *civitas Igaeditanorum*, nonetheless, was an administrative unit created after the provincial reorganization carried out under Augustus. Apart from an extensive corpus of inscriptions, it has several characteristics which indicate the importance of the *civitas* in expressing identity, mainly centred on its symbolic landscape and the local peculiarities of the epigraphic habit.

The territory of the *civitas Igaeditanorum* (fig. 5) was strongly marked from a symbolic point of view. Overlooking the centre, looming above Idanha-a-Velha, is Monsanto, a lone peak fraught with religious significance as its current name testifies. A single *votum* found there was dedicated to the god *Mun(i)dus Igaed(itanus)* (HispaniaEpigraphica Online Database, HEpOL 20135). This religious dimension of the city is extended to its borders. In the Capela de Santa Marinha there are three inscriptions dedicated to the goddess *Erbina Iaed(i)a* (HEpOL 23084 & 23085). This unassuming place is only a few kilometres away from the gorge formed by the Erjes/Erjas River which currently serves as a national border with Spain, a correlation which has not gone unnoticed (*García Fernández-Albalat 1993–1994*). To the south, a mountain which towers over the land, with command of the southern slopes which tumble down to the canyon formed by the Tagus River, is the seat of yet another homonymous cult, in the sanctuary of Nossa Senhora de Almortão. There, a dedication to the god *Igaedo* (HEpOL 20130) becomes a third example of a contemporary temple located in a place which in antiquity revered Igaeditania's namesake gods. The first example is a very

Fig. 6. Typical morphology of an Igaeditanian inscription (HEpOL 24881).

Obr. 6. Charakteristická morfológie nápisu z Igaeditanorum (HEpOL 24881).

visible place in the centre of the *civitas*. The other two examples are very near or have a direct visual relation with the natural borders imposed by rivers on the East and South sides of the same *civitas*. To the north, two *termini* from the years 4–5 AD mark its northern border. These stones, which were sacred dedications to the god Terminus, are also, in a very different way, symbolically marking that border (*Castillo Pascual 1996*) along small mountain ranges which complete the spatial scenario.

Another aspect of Igaeditanian epigraphy which sets it apart is the epigraphic habit in general. The *origo* is often used to mark the citizenship of someone who dies or performs a religious vote outside his city. The use of this term within the *civitas*, therefore, becomes a sign of a seemingly unnecessary display of pride. In Igaeditania this occurs in 4 inscriptions, while in the neighbouring Caurium 11 stones bear witness to the origins of the protagonist. These numbers do not amount to much, but they do constitute important exceptions to other surrounding cities. Important epigraphic centres like Capara, Norba or Ammaia only have three examples in total. Another aspect of Igaeditanian epigraphy which is very different from the surrounding areas is the morphology of many of the inscriptions. There is a special taste for inscribed stone slabs or blocks framed in mouldings (*Ferreira 2004*), and made to be inserted in funerary monuments (*fig. 6*). This is a strong contrast to the self-standing tombstones or altars more common in neighbouring territories.

The combination of these two peculiarities of Igaeditanian epigraphy points towards the importance of *civitas* identity during the period (the 1st and 2nd centuries AD). These cities, which articulated the reproduction of social norms – the *habitus* – were very important on a symbolic, religious and ritual level.

The examples offered in this article, including the two case-studies, represent only a small selection and many others could have been equally named. Our aim was not to provide an extensive review, but to show that, despite the obvious difficulties inherent to these kind of studies, there is a way forward that overcomes both the ‘introduction to ethnicity’ syndrome and the extreme scepticism expressed by some authors. The Ancient world constitutes a privileged platform for that task.

This research has been carried out within the research project “Landscapes of domination and resistance. Appropriation and social and territorial control processes in the Hispanic Northwest” (PaDoRe; HAR2012-33774), funded by the Spanish Economy and Competitiveness Ministry. It has also been possible thanks to a fellowship by the Excellence Cluster Topoi – “The Formation and Transformation of Space and Knowledge in Ancient Civilisations” (Berlin, 2014).

References

- Anfinset, N. 2003:* A Passion for Cultural Difference. *Archaeology and Ethnicity of the Southern Levant. Norwegian Archaeological Review* 36, 45–63.
- Barral, P. 2003:* Céramique indigène et groupes culturels. La Bourgogne et ses marges à La Tène finale. In: S. Plouin – P. Jud eds., *Habitats, mobiliers et groupes régionaux à l'Âge du Fer. Actes du XXe colloque de l'A.F.E.A.F. Colmar-Mittelwihr 16–19 mai 1996*, *Revue archéologique de l'Est. Supplément* 20, Dijon, 353–374.
- 2005: Les Mandubiens. Territoire, économie et culture. *Les Dossiers d'archéologie* 305, 30–35.
- Barth, F. 1969:* Introduction. In: F. Barth ed., *Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference*, London: Allen & Unwin, 9–38.
- Bentley, G. C. 1987:* Ethnicity and Practice. *Comparative Studies in Society and History* 29, 24–55.
- Bintliff, J. 2008:* History and Continental Approaches. In: R. A. Bentley – H. D. G. Maschner – C. Chippindale eds., *Handbook of Archaeological Theories*, New York: AltaMira Press, 147–164.
- Bourdieu, P. 1977:* Outline of a theory of practice. *Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brather, S. 2002:* Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: The case of the Alamanni. In: A. Gillett ed., *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages. Studies in the Early Middle Ages, Vol. 4*, Turnhout: Brepols, 149–175.
- 2004: Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. *Geschichte, Grundlagen und Alternativen. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde-Ergänzungsbände, Vol. 42*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Bromlej, I. V. – Kozlov, V. I. 1989:* The Theory of Ethnos and Ethnic Processes in Soviet Social Sciences. *Comparative Studies in Society and History* 31, 425–437.
- Burillo, F. 2007:* Los Celtíberos. Etnias y estados. Barcelona: Crítica.
- Cardete, M. C. 2005a:* La construcción de la identidad étnica: el „ethnos“ arcadio. *Revista de Historiografía* 3 (2), 109–117.
- 2005b: Paisajes mentales y religiosos. La frontera suroeste arcadia en épocas arcaica y clásica. *BAR International Series* 1365. Oxford: British Archaeological Reports.
- 2009: Construcciones Identitarias en el mundo antiguo: arqueología y fuentes literarias. El caso de la Sicilia Griega. In: I. Sastre Prats ed., *Arqueología Espacial: Identidades. Homenaje a M.ª Dolores Fernández-Posse*. *Arqueología Espacial Vol. 27*, Teruel: Seminario de Arqueología y Etnología Turo-lense, 29–46.
- 2010: Paisaje, identidad y religión. Imágenes de la Sicilia antigua (Bellaterra arqueología). Barcelona: Bellaterra.
- Carvalho, P. C. 2009:* O Forvm dos Igaeditani e os primeiros tempos da civitas Igaeditanorum (Idanha-a-Velha, Portugal). *Archivo Español de Arqueología* 82, 115–131, doi: 10.3989/aespa.082.009.005.
- Castillo Pascual, M. J. 1996:* Espacio en orden: el modelo gramático-romano de ordenación del territorio. Logroño: Universidad de La Rioja.
- Cifani, G. – Stoddart, S. eds. 2012:* Landscape, ethnicity and identity in the archaic Mediterranean area. Oxford: Oxbow Books.
- Collis, J. 2007:* The polities of Gaul, Britain, and Ireland in the Late Iron Age. In C. Haselgrove – T. Moore eds., *The Later Iron Age in Britain and Beyond*, Oxford: Oxbow Books, 523–528.
- Curta, F. 2001:* Pots, Slavs and 'imagined communities': Slavic archaeology and the history of the early Slavs. *European Journal of Archaeology* 4, 367–384.
- Daverio Rocchi, G. 1999:* Identità etnica, appartenenza territoriale e unità politica del koinón focese. *Orbis Terrarum* 5, 15–30.
- Davis, K. 2008:* Intersectionality as buzzword: A sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful. *Feminist Theory* 9, 67–85, doi: 10.1177/1464700108086364.
- Dench, E. 1995:* From Barbarians to New Men. Greek, Roman, and Modern Perceptions of Peoples from the Central Apennines. Oxford: Clarendon Press.
- Derks, T. – Roymans, N. 2009:* Introduction. In: *Derks – Roymans eds. 2009*, 1–10.
- Derks, T. – Roymans, N. eds. 2009:* Ethnic Constructs in Antiquity: The Role of Power and Tradition. *Amsterdam Archaeological Studies* 13, Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Díaz-Andreu, M.* 1998: Ethnicity and Iberians: the archaeological crossroads between perception and material culture. *European Journal of Archaeology* 1, 199–218.
- Díaz-Andreu, M. – Lucy, S. – Babić, S. – Edwards, D. N.* 2005: *The Archaeology of Identity. Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion.* London – New York: Routledge.
- Domínguez Monedero, A. J.* 2006: De la identidad étnica a la identidad política: los locrios de Grecia y de Italia. In: D. Plácido – M. Valdés Guía – F. Echeverría – M. Y. Montes eds., *La construcción ideológica de la ciudadanía. Identidades culturales y sociedad en el mundo griego antiguo*, Madrid: UCM, 147–170.
- Fernández-Götz, M.* 2008: *La construcción arqueológica de la etnicidad.* Serie Keltia, Vol. 42. Noia: Toxosoutos.
- 2014: *Identity and Power. The transformation of Iron Age societies in northeast Gaul.* Amsterdam Archaeological Studies 21. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Ferreira, A. P. R.* 2004: Epigrafia funerária romana da Beira Interior: inovação ou continuidade?. *Trabalhos de Arqueologia* Vol. 34. Lisboa: Instituto Português de Arqueologia.
- Fichtl, S.* 2012: *Les peuples gaulois. IIIe–Ier siècles av. J.-C. (Hespérides).* Paris: Errance.
- Fontana, S.* 2001: Leptis Magna. The Romanization of a major African city through burial evidence. In: S. Keay – N. Terrenato eds., *Italy and the West: Comparative Issues in Romanization*, Oxford: Oxbow Books, 161–172.
- García Fernández-Albalat, B.* 1993–1994: La diosa Erbina, la Soberanía guerrera femenina y los límites entre igaeditanos y vetones. *Conimbriga* 32–33, 385–401.
- García Fernández, F. J.* 2007: Etnología y etnias de la Turdetania en época prerromana. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la UAM* 33, 117–143.
- Gerritsen, F. A. – Roymans, N.* 2006: Central places and the construction of tribal identities. The case of the Late Iron Age Lower Rhine region. In: C. Haselgrove ed., *Les mutations de la fin de l'Âge du Fer. Actes de la table ronde de Cambridge, 7–8 juillet 2005: Celtes et Gaulois. l'Archéologie face à l'Histoire.* Collection Bibracte, Vol. 12/4, Glux-en-Glenne: Centre Archéologique Européen, 251–266.
- Hall, J. M.* 1997: *Ethnic identity in Greek antiquity.* Cambridge: Cambridge University Press.
- 2002: *Hellenicity: between ethnicity and culture.* Chicago: University of Chicago Press.
- Hansen, M. H.* 2006: *Polis. An Introduction to the Ancient Greek City-State.* Oxford: Oxford University Press.
- Hodder, I.* 1982: *Symbols in action. Ethnoarchaeological studies of material culture.* New Studies in Archaeology. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jones, S.* 1997: *The archaeology of ethnicity: constructing identities in the past and present.* London – New York: Routledge.
- Kossinna, G.* 1911: *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie.* Würzburg: C. Kabitzsch.
- Krausse, D.* 2006: Eisenzeitlicher Kulturwandel und Romanisierung im Mosel-Eifel-Raum. *Römisch-germanische Forschungen* 63. Mainz: P. von Zabern.
- Larick, R.* 1986: Age grading and ethnicity in the style of Loikop (Samburu) spears. *World Archaeology* 18, 269–283.
- 1991: Warriors and Blacksmiths: Mediating Ethnicity in East African Spears. *Journal of Anthropological Archaeology* 10, 299–331.
- Lucy, S.* 2005: Ethnic and cultural identities. In: *Díaz-Andreu et al. 2005*, 86–109.
- MacEachern, S.* 1994: «Symbolic reservoirs» and inter-group relations: West African examples. *The African Archaeological Review* 12, 205–224.
- MacSweeney, N.* 2009: Beyond Ethnicity: The Overlooked Diversity of Group Identities. *Journal of Mediterranean Archaeology* 22, 101–126.
- Malkin, I.* 1998: *The Returns of Odysseus. Colonization and Ethnicity.* Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- Mattingly, D. J.* 2007: Reconfiguring identities or creating ethnicities in the Roman empire?. In: *The Seventh Roman Archaeology Conference 2007 – Abstracts.* University College London and Birkbeck College 29th March 1st April 2007, Oxford: Oxbow Books, 29.
- McGuire, R. H.* 1982: The study of ethnicity in historical archaeology. *Journal of Anthropological Archaeology* 1, 159–178.
- McInerney, J.* 1999: *The folds of Parnassos: land and ethnicity in ancient Phokis.* Austin: University of Texas.
- McInerney, J. ed.* 2014: *A Companion to Ethnicity in the Ancient Mediterranean.* Oxford: Wiley-Blackwell.

- Metzler, J. – Méniel, P. – Gaeng, C. 2006:* Oppida et espaces publics. In: C. Haselgrove ed., *Les mutations de la fin de l'Âge du Fer. Actes de la table ronde de Cambridge, 7–8 juillet 2005: Celtes et Gaulois. l'Archéologie face à l'Histoire. Collection Bibracte, Vol. 12/4, Glux-en-Glenne: Centre Archéologique Européen, 201–224.*
- Moore, T. 2011:* Detribalizing the later prehistoric past: Concepts of tribes in Iron Age and Roman studies. *Journal of Social Archaeology* 11, 334–360, doi: 10.1177/1469605311403861.
- Nickel, C. – Thoma, M. – Wigg-Wolf, D. 2008:* Martberg. Heiligtum und Oppidum der Treverer. *Berichte zur Archäologie an Mittelrhein und Mosel* 14. Koblenz: Landesamt für Denkmalpflege.
- Niculescu, G.-A. 2000:* The Material Dimension of Ethnicity. *New Europe College Yearbook* 1 (1997/1998), 203–262.
- Olsen, B. – Kobyliński, Z. 1991:* Ethnicity in anthropological and archaeological research: a Norwegian-Polish perspective. *Archaeologia Polona* 29, 5–27.
- Parkinson, W. A. ed. 2002:* *The Archaeology of Tribal Societies.* Ann Arbor: International Monographs in Prehistory.
- Pearce, J. 1999:* Investigating Ethnicity at Hacinebi: Ceramic Perspectives on Style and Behaviour in 4th Millennium Mesopotamian-Anatolian Interaction. *Paléorient* 25, 35–42.
- Reher, G. S. 2011:* The 'Introduction to Ethnicity Syndrome' in Proto-historical Archaeology. In: T. Moore – X.-L. Armada eds., *Atlantic Europe in the First Millennium BC: Crossing the divide*, Oxford: Oxford University Press, 656–667.
- Roymans, N. 2004:* *Ethnic Identity and Imperial Power. The Batavians in the Early Roman Empire.* Amsterdam Archaeological Studies 10. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- de Sá, A. C. M. 2007:* *Civitas Igaeditanorum: os deuses e os homens. Idanha-a-Nova: Câmara Municipal de Idanha-a-Nova.*
- Sackett, J. R. 1985:* Style and ethnicity in the Kalahari: a reply to Wiessner. *American Antiquity* 50, 154–159.
- Shennan, S. J. 1989:* Introduction: archaeological approaches to cultural identity. In: S. J. Shennan ed., *Archaeological approaches to cultural identity. One World Archaeology, Vol. 10*, London: Unwin Hyman, 1–32.
- Siapkas, J. 2003:* Heterological Ethnicity. Conceptualizing identities in ancient Greece. *Near Eastern Civilizations, Vol. 27.* Uppsala: Uppsala Universitet.
- Smith, S. T. 2003:* *Wretched Kush. Ethnic identities and boundaries in Egypt's Nubian empire.* London – New York: Routledge.
- Stark, M. T. 1999:* Social Dimensions of Technical Choice in Kalinga Ceramic Traditions. In: E. S. Chilton ed., *Material Meanings: Critical Approaches to the Interpretation of Material Culture*, Salt Lake City: The University of Utah Press, 24–43.
- Stern, J. 1989:* Who is signalling whom? Ceramic style, ethnicity and taphonomy among the Sirak Bulahay. *Antiquity* 63, 451–459.
- Stoddart, S. 1998:* The Spatial Dynamics of Sanctuary Location in Southern Etruria during the Archaic Period. In: M. Pearce – M. Tosi eds., *Papers from the EAA Third Annual Meeting at Ravenna, 24–28/9/1997, Vol. I: Pre- and Protohistory. BAR International Series 717*, Oxford: Archaeopress, 198–201.
- van Dommelen, P. 1998:* Punic persistence. Colonialism and cultural identities in Roman Sardinia. In: R. Laurence – J. Berry eds., *Cultural identity in the Roman Empire*, London: Routledge, 25–48.
- Veit, U. 1984:* Gustaf Kossinna und V. Gordon Childe. Ansätze zu einer theoretischen Grundlegung der Vorgeschichte. *Saeculum: Jahrbuch für Universalgeschichte* 35, 326–364.
- 1989: Ethnic concepts in German prehistory: a case study on the relationship between cultural identity and archaeological objectivity. In: S. J. Shennan ed., *Archaeological approaches to cultural identity. One World Archaeology, Vol. 10*, London: Unwin Hyman, 35–56.
- Webster, G. S. 2008:* Culture History: A Culture-Historical Approach. In: R. A. Bentley – H. D. G. Maschner – C. Chippindale eds., *Handbook of Archaeological Theories*, New York: AltaMira Press, 11–27.
- Wenskus, R. 1961:* *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes.* Köln – Graz: Böhlau.
- Wiessner, P. 1983:* Style and ethnicity in the Kalahari San projectile point. *American Antiquity* 48, 253–276.
- Yntema, D. 2009:* Material culture and plural identity in early Roman Southern Italy. In: *Derks – Roymans eds. 2009*, 145–166.

Archeologické příběhy ve studiu etnicity

Cílem tohoto článku je pochopit vztah mezi archeologií a studiem etnicity v jeho historiografickém kontextu. Úvod se zabývá jevem častým v současné archeologické literatuře – syndromem „úvodu do etnicity“, v jehož rámci mnozí autoři uznávají složitý vztah mezi materiální kulturou, tak jak ji studuje archeologie, a etnickou identitou. Toto pochopení bývá nicméně zastřeno neustálým připisováním hodnot etnické identity mnoha prvkům materiální kultury. Tento syndrom vychází z extenzivní popularizace etnicity v archeologických studiích, která byla častá v 90. letech 20. století. Žádný archeolog sice nemohl nemít v povědomí antropologickou literaturu, to však nestačilo k proměně převládajícího paradigmatu, že „jednotlivé materiální kultury odpovídají národům“.

Pouze pokud dojde k pochopení materiálního rozměru pramenů a jeho skutečného potenciálu k vyjádření etnicity, mohou být projevy identity doopravdy sledovány. Problémem je tedy schopnost čtení znaků, čtení pramenů tak, abychom porozuměli, jakým způsobem jsou buď výsledkem emblematického užívání, nebo kontextem kulturní interakce a jednání. Jinými slovy, materiální kultura nejsou jen předměty, ale také vztahy a symboly, bez jejichž pochopení nelze dosáhnout informace o významu těchto předmětů jako indikátorů etnicity. Ke komplexitě přispívá mnohovrstevná povaha etnicity a široká vyjadřovací schopnost indikátorů identity. Etnicita je v podstatě realita pochopitelná z hlediska vnímaného původu. Obdobně identita často vyjadřuje další společenské kategorie, jako gender, věk, třídu, ap. Všechny tyto podtexty musejí být v dostupných hmotných pramenech zjištěny a rozlišeny. Dosavadní výzkum prokázal, že etnické indikátory se stávají viditelnějšími, použitelnějšími, v kontextu interakce a/nebo konkurence. Nejsou pasivními výsledky etnické identity, nýbrž spíše stopami rituálního posilování společné identity. V případech etnických skupin se tato společná identita většinou projevuje prostorově, politickou konstrukcí dané identity jak v centru, tak na hranicích. V pravěku to znamenalo, že klíčová místa v krajině se stala posvátnou půdou k projevům etnické identity.

Článek uzavíráme studiem dvěma oblastí pravěkého světa, kde lze toto chování sledovat. Tyto oblasti byly vybrány vzhledem k jejich srovnatelnosti co do teritoriálního členění a historického kontextu a rozmanitosti. První příklad je teritorium Treveri pozdní doby železné, popisovaný Césarem během jeho dobývání Galie. Různé úrovně a rozmanitost projevů, jimiž skupiny projevovaly svoji identitu, pokud vůbec, odhalují složitou souvislost mezi skupinou a hmotným projevem. Zdůrazněna je zejména klíčová role svatyní ve vytváření etnické a politické identity. Druhý příklad je poněkud pozdější a týká se římské *civitas Igaeditanorum* ve středním Portugalsku. Dynamika těchto městských celků se částečně podobá střeoevropskému příkladu, ale jejich struktura se řídí odlišnou dynamikou a prioritami římského světa. Tyto administrativní celky, které badatele zřídka vybízejí k úvahám o etnicitě, překvapivě odhalují význam, který měla kolektivní identita pro jejich obyvatele nebo elity. Soudě podle epigrafických pramenů následujícího období vedl vznik těchto *civitates* za Augusta k rychlému vytvoření nejen teritoria, ale také identity. Tento nesoulad může směřovat proti intuici archeologů zabývajících se dobou železnou a dobou římskou, z nichž mnoho předpokládá důležitost kmene nebo oppida v obdobích před dobou římskou a vymizení jakékoliv sub-římské identity za dob impéria.

Překlad Sylvie Květinová

GUILLERMO S. REHER, Spanish National Research Council (CSIC), C/Albasanz 26/28, 28037 Madrid
guillermo.reher@cchs.csic.es

MANUEL FERNÁNDEZ-GÖTZ, Chancellor Fellow in Archaeology, International Officer for Archaeology,
School of History, Classics and Archaeology, University of Edinburgh, William Robertson Wing, Old Medical
School, Teviot Place, Edinburgh EH8 9AG; M.Fernandez-Gotz@ed.ac.uk

MATERIALIA

K pozdně halštatskému hrobu s dvoukolovým vozem z Kladrub, okr. Rokycany

Miloš Hlava

Nedávné vyhodnocení nálezů z hrobu s dvoukolovým vozem v Kladrubech u Rokycan pominulo archivní prameny, jež se k výzkumu z roku 1906 vztahují. Kromě korespondence jde o nevyužité nákresy nálezové situace, jež doplňují dosavadní poznatky o poloze a vzájemných prostorových souvislostech artefaktů vložených do hrobu.

pozdní doba halštatská – Kladruby u Rokycan – hrob s dvoukolovým vozem – archivní prameny

A Late Hallstatt period grave with a chariot, from Kladruby in West Bohemia. A recent evaluation of finds from a grave containing a chariot in Kladruby near Rokycany disregarded archive sources related to the excavation in 1906. In addition to letters, this involves drawings of the find situation that supplement existing knowledge of the location, and the mutual spatial contexts of the artefacts deposited in the grave.

Late Hallstatt period – Kladruby u Rokycan – grave with chariot – archive sources

Úvod

Před třemi lety zveřejnil *Pavel Sankot* (2012) nálezy z pozdně halštatského hrobu s dvoukolovým vozem z Kladrub na Rokycansku, a to včetně znovuobjevených artefaktů, jež ležely několik desetiletí nepovšimnuty v tzv. halštatském depozitáři Národního muzea. Jejich typologicko-chronologické vyhodnocení, jakož i zasazení kladrubského hrobu do širšího kontextu hrobů pozdně halštatské a časně laténské elity lze v zásadě akceptovat. Stranou autorovy pozornosti ovšem zůstaly archivní prameny, které se k výzkumu v Kladrubech vztahují. Jelikož obsahují mj. dosud nevyužité nákresy/náčrty celkové nálezové situace, jež byla doposud rekonstruována jen podle *Píčova* publikovaného slovního popisu (*Píč 1906–1908*; srov. *Drda – Rybová 1998*, 36–37, obr. na str. 37), považuji za vhodné je zveřejnit. V širších badatelských souvislostech je poměrně paradoxní, že inkriminované archiválie jsou uloženy jednak v Archivu Národního muzea (korespondence, notes Josefa Ladislava Píče), jednak v archivu Oddělení pravěku a antického starověku Národního muzea (zápisník Václava Landy).¹

Hrob z Kladrub ve světle archivních pramenů

Archivní prameny spolu s *Píčovým* popisem okolností výzkumu (*Píč 1906–1908*) dovolují vcelku bezpečnou (byť pouze hrubou) rekonstrukci sledu událostí, jež se kolem kladrubského hrobu odehrály. Zároveň umožňují nahlédnout do zákulisí *Píčových* (a *Landových*) terénních akcí, neboť výzkum v Kladrubech představuje podle mého soudu jednu z typických ukázek jejich postupu. Nesporně důležitou úlohu sehráli poučení „informátoři“ z řad místního obyvatelstva, bez nichž by se *Píč* s *Landou* jen stěží o narušené mohyle dozvěděli.

Na jaře 1906 se středoškolský profesor *Sládek* doslechl o rozebírání mohyly v poloze Na Mlýnovce u Kladrub, vlevo od silnice vedoucí k Řešohlavům. Uvědomil o tom Josefa Hlávku, mj. tvůrce České akademie císaře *Františka Josefa I.* pro vědy, slovesnost a umění, předsedu Archeologického

¹ Použité zkratky: Archiv NM – Archiv Národního muzea; archiv OPAS NM – archiv Oddělení pravěku a antického starověku Národního muzea; fond RNM – fond Registratura Národního muzea; inv. č. – inventární číslo.

Item	Cost (SK)
10906 Rešohlavy	
mohyla v Kladrub	
cestovné do Kladrub	SK
cestovné	40
12/9 " "	
cestovné	2
11 " "	
cestovné	2
12/9 " "	
cestovné	2
1 vata	24
1 voda	48
1 lednička	20
1 kava	40
2 dělníky	2
1 dělník a hláčka	250
zahřívání	400
bežná	565
učetováno 14/9 1906	70

Obr. 1. Přehled výdajů za výzkum v Kladrubech v září 1906 (Landův zápisník IV, str. 565; archiv OPAS NM).

Abb. 1. Übersicht der Ausgaben für die Grabung in Kladruba im September 1906 (Landas Notizbuch IV, S. 565; Archiv OPAS des Nationalmuseums in Prag).

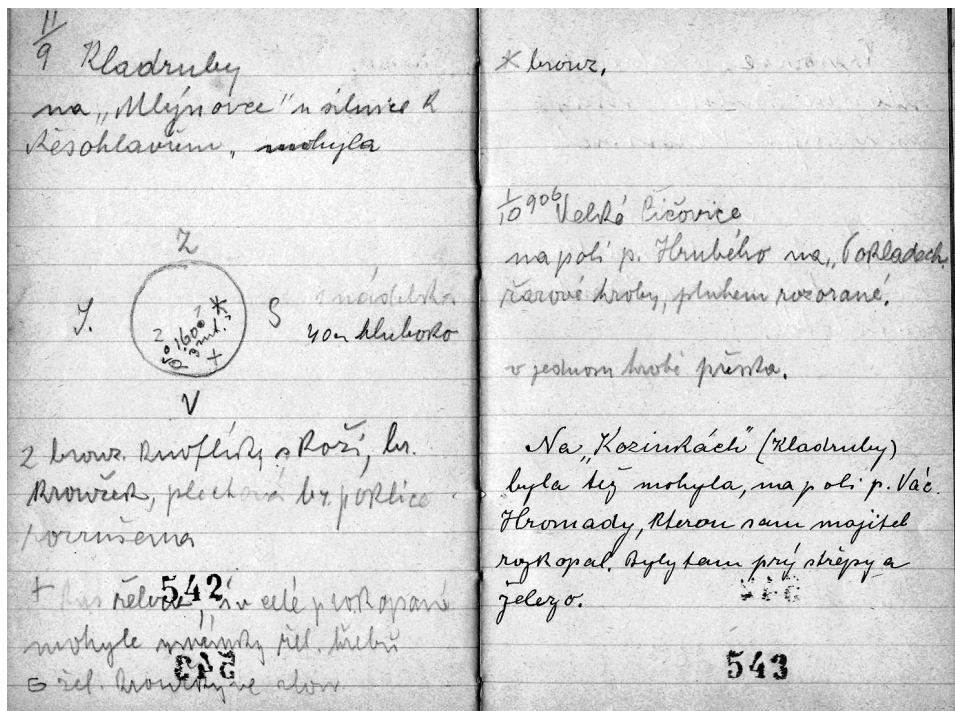
sboru Musea království Českého (dnešního Národního muzea) a přítele Josefa Ladislava Piče. Hlávka se zjevně záhy poté obrátil na prehistorické oddělení muzea. Jelikož ale Píč „byl právě na sjezdu archaeol. v Monaku², vypravil se na místo laborant musejní Landa a když nalezl pole již oseté, smluvil prokopání mohyly na podzim, což mu s ochotou povoleno“ (Píč 1906–1908, 470). Píč po svém návratu z kongresu do události aktivně vstoupil. V reakci na jeho – bohužel nedochovaný – list adresoval totiž 17. srpna 1906 Antonín Strnad, řídící učitel v Rešohlavech, dopis Píčovi, v němž mu po zdvořilém oslovení sděloval: „Na Vašnostin dopis mohu sdělit, že na místě, kde mohyla se nalézá, jsou vysázeny brambory. Pole náleží obci a má je pronajmuté jeden domkář. Mohlo by se na tom poli kopati po vydobytí brambor. Potom bych si dovolil Vašnosti o tom podati zprávu, kdy by se mohlo kopati.“ (dopis A. Strnada J. L. Píčovi, 17. srpna 1906; Archiv NM, fond J. L. Píč, karton 11, inv. č. 862).

Učitel Strnad svůj slib zjevně splnil, a před polovinou září 1906 tudíž proběhl v Kladrubech terénní výzkum. Z přehledu výdajů v zápisníku Václava Landy (obr. 1)³ vyplývá, že Landa se do Kladrub vypravil 11. září 1906⁴, o den později provedl za účasti tří najatých dělníků výzkum mohyly a následujícího dne nechal výkop zaházet. Vlastní výzkum tudíž trval nanejvýš něco přes jeden den. Píč podle vlastních slov přijel „na místo nálezu, když mohyla byla již odkryta“ (Píč 1906–1908, 470), tj. zřejmě v průběhu 12. září 1906, popř. o den později ráno. Zajímavé ovšem je, že obecní předsta-

² Šlo o třináctý Mezinárodní kongres antropologie a prehistorické archeologie.

³ Součet výdajů zaznamenaných Landou činí 43,98 korun (obr. 1), v přehledu přírůstků prehistorické sbírky za rok 1906 je uvedena nepatrně odlišná suma 43,88 korun, doplněná o dalších 7,60 korun (Sbírka praehistorická 1906, bez data; Archiv NM, fond RNM, karton 68, inv. č. 2260).

⁴ P. Sankot (2012, 695) uvádí chybný rok výzkumu 1907, patrně v závislosti na Píčově formulaci „na jaře minulého roku“ (Píč 1906–1908, 470). Píčův článek o kladrubském hrobu vyšel ovšem v roce 1907. Správné datování výzkumu do roku 1906 viz např. Chytráček 1988, 52.

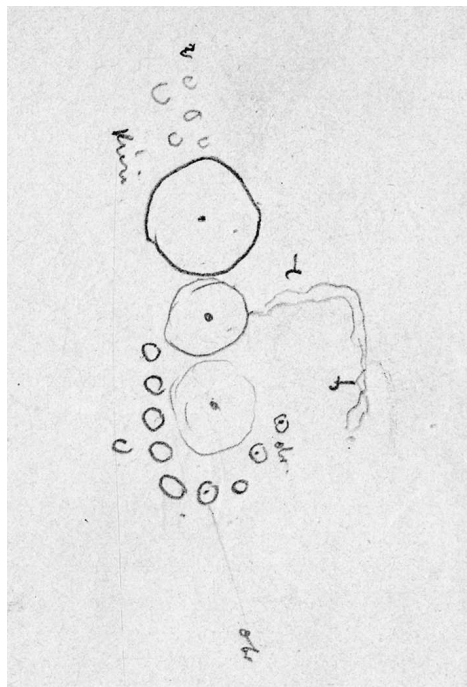
Obr. 2. Náčrt nálezové situace s poznámkami k výzkumu v Kladrubech v září 1906 (vlevo) a záznam o mohyle v poloze Na Kozinkách (vpravo): Landův zápisník IV, str. 542–543; archiv OPAS NM.

Abb. 2. Skizze des Befundes mit Anmerkungen zur Grabung in Kladruby im September 1906 (links) und Eintragung zum Grabhügel in der Flur Na Kozinkách (rechts): Landas Notizbuch IV, S. 542–543; Archiv OPAS des Nationalmuseums in Prag.

venstvo v Kladrubech v čele se starostou Antonínem Ehem výzkum na svém pozemku povolilo teprve 12. září 1906: „Obecní představenstvo dovoluje tímto slavné kommissi musea pražského bez náhrady otevřítí mohyly na poli čís. parcelní 590 pronajatém p. Janu Šotovi.“ (dopis obecního představenstva v Kladrubech správnímu výboru Musea království Českého, 12. září 1906; Archiv NM, fond RNM, karton 65, inv. č. 1636).

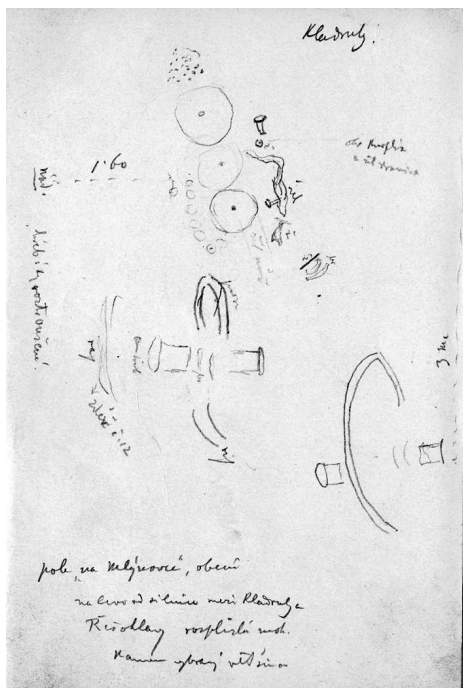
Oproti jiným terénním akcím, jež Landa s Pičem prováděli, je poměrně pozoruhodné, že v případě kladrubského hrobu existují náčrtů nálezové situace od Landy (obr. 2) i od Piče (obr. 3, 4). Jsou sice značně schematické, ovšem v kombinaci s Pičovým publikovaným popisem umožňují vytvořit si poměrně jasnou představu o rozložení a vzájemných prostorových souvislostech jednotlivých artefaktů. Pičovy náčrty mají rozhodně větší vypovídací hodnotu než Landův náčrt s vysvětlivkami. Ten je ovšem rovněž důležitý, neboť ukazuje, že (1) dvoukolový vůz byl umístěn v východního okraje mohyly, (2) keramická nádoba byla uložena zhruba ve středu mohyly (srov. Drda – Rybová 1998, obr. na str. 37 s poněkud odlišnou polohou). První z obou Pičových náčrtů zachycuje pouze uspořádání bronzových ozdob na koženém postroji koně a železná udidla (obr. 3), zatímco druhý náčrt zobrazuje celkovou nálezovou situaci (obr. 4). Z poznámky „zdrž č. 12“ přitom vyplývá, že právě tento náčrt Pičovi posloužil jako podklad pro publikovaný popis polohy předmětů (srov. Pič 1906–1908, tab. XXVII: 12). Kresba a popis se totiž dokonale shodují.

Nálezy získané v Kladrubech byly záhy po výzkumu převezeny do Musea království Českého (Mourek 1907, 23) a zde byly ještě v roce 1906 zapsány do sbírkové evidence prehistorického oddělení.

Obr. 3. Nákras nálezové situace bronzových součástí koženého koňského postroje a udidel v hrobě v Kladrubech (Pičův notes; Archiv NM, fond J. L. Pič, karton 1, inv. č. 30/17).

Abb. 3. Skizze des Befundes der Bronzebestandteile vom Pferdegeschirr und den Trenszen im Grab von Kladruba (Pičs Heft; Archiv des Nationalmuseums in Prag, Fond J. L. Pič, Karton 1, Inv.-Nr. 30/17).

Obr. 4. Nákras nálezové situace hrobu z Kladrub (Pičův notes; Archiv NM, fond J. L. Pič, karton 1, inv. č. 30/17).

Abb. 4. Skizze des Befundes des Grabs von Kladruba (Pičs Heft; Archiv des Nationalmuseums in Prag, Fond J. L. Pič, Karton 1, Inv.-Nr. 30/17).

V souladu s tehdejší praxí byla ovšem od souboru kovových předmětů oddělena keramická nádoba (Pič 1906–1908, obr. 1). Kovové předměty byly tudíž zapsány do tzv. inventáře bronzů, naopak keramická nádoba byla zanesena do tzv. inventáře nádob, založeného shodou okolností právě v roce 1906. Kostěný zdobený terč (Pič 1906–1908, obr. 2) se zato v žádné z evidenčních řad neobjevuje (srov. Sankot 2012, 716) a jeho osud je neznámý.

Přehled záznamů o nálezích z Kladrub v tzv. inventářích bronzů a nádob:

- (1) „pás ze 3 velkých ozdob. puklí, 26 menších na kůži, záponky a 4 přívěsků“ (záznam Pič-B 7066).
- (2) „kování kola br. zděří s ráfem“ (záznam Pič-B 7067).
- (3) „zlomky br. plechu z kování kola vozu“ (záznam Pič-B 7068).
- (4) „br. kulatý ozdobný plech s kuličkou br. na středu“ (záznam Pič-B 7069).
- (5) „3 kusy žel. uzdy“ (záznam Pič-B 7070).
- (6) „2 kusy žel. nože“ (záznam Pič-B 7071).
- (7) „žel. zděř z vozu“ (záznam Pič-B 7072).
- (8) „postranice uzdy“ (záznam Pič-B 7073).
- (9) „2 žel. hřebý“ (záznam Pič-B 7074).
- (10) „nád. baň. teč. ornt. uško ulomené“ (záznam Pič-N 3833).

Teprve někdy v průběhu 60. let 20. století byla část souboru evidována ve standardní řadě inventárních čísel, vytvořené v roce 1913 Albínem Stockým záhy po jeho příchodu do prehistorického oddělení muzea. Některé artefakty sice nelze přesně přiřadit k záznamům v původních inventářích z Píčovy éry, přesto je jasné, že katalogizaci tehdy unikly dvě položky z tzv. inventáře bronzů – „*pás ze 3 velkých ozdob. puklí, 26 menších na kůži, záponky a 4 přívěšků*“ a „*postranice uzdy*“. Předměty nalezené Pavlem Sankotem v depozitáři Národního muzea (*Sankot 2012*, 695–696, Abb. 1: 2–4, 11–14; 2; 3: 1–8; 6: 2) zjevně tvořily první položku. Zato „*postranice uzdy*“ je doposud neznámá. Petr Drda a Alena Rybová (1998, 37) při pokusu o rekonstrukci nálezové situace v kladrubské mohyle uvedli, že železná udidla, jež byla v hrobě dochována, měla postranice z kosti či dřeva. Nepochybně vycházeli z (tehdy) dochovaných nálezů a publikovaných informací, ovšem záznamy v tzv. Píčově inventáři bronzů, do něhož byly artefakty zapsány nejspíše na konci roku 1906, podle mého soudu prokazují, že minimálně jedna z postranic udidel byla takřka s jistotou kovová.

Tečku za terénním výzkumem v Kladrubech znamenaly dva děkované dopisy, zasláné již 20. září 1906 (!) správním výborem Musea království Českého Antonínu Strnadovi („*že ráčil jste, Velectěný Pane, Svým laskavým prostřednictvím způsobit, že obecní zastupitelstvo v Kladrubech udělilo svolení, aby ve prospěch Musea království Českého mohla býti prozkoumána mohyla na pozemku obci kladrubské náležejícím*“; koncept dopisu správního výboru Musea království Českého A. Strnadovi, 20. září 1906; Archiv NM, fond RNM, karton 65, inv. č. 1665) a obecnímu představenstvu v Kladrubech („*ráčilo laskavě udělit svolení, aby ve prospěch Musea království Českého mohla býti prozkoumána mohyla na pozemku obci kladrubské náležejícím*“; koncept dopisu správního výboru Musea království Českého obecnímu představenstvu v Kladrubech, 20. září 1906; Archiv NM, fond RNM, karton 65, inv. č. 1664). Nebyl to ovšem zřejmě definitivní konec tamějších Landových (a Píčových?) aktivit. V Landově zápisníku se totiž nachází záznam z 19. října 1906 o další mohyle u Kladrub, tentokrát na poli Václava Hromady v poloze Na Kozinkách (Landův zápisník IV, str. 548; archiv OPAS NM); snad tedy Landa v tento den opět zavítal do Kladrub. Údaje o této mohyle později přepsal k poznámkám z výzkumu v září 1906 (obr. 2).

Závěr

Hrobům s dvoukolovým vozem společenské elity pozdní doby halštatské a časně laténské v Čechách byla věnována značná pozornost (např. *Soudská 1976*; *Chytráček 1988*, 50–58, fig. 16: 2–4, 6–8, 10–12; 2000, 365–370, fig. 5: 1–8; *Venclová ed. 2008*, obr. 78: 22–26, 28–31). S výjimkou hrobu z Rovné, prozkoumaného v letech 2012–2013 (*Chytráček et al. 2015*), a hrobu z Manětína-Hrádku, objeveného v roce 1972 (*Soudská 1976*, 625–634, obr. 1–4), pocházejí ostatní nálezy již z 19., popř. z počátku 20. století. Kladrubský hrob je z hlediska data svého objevu třetím nejmladším hrobem této kategorie v Čechách. Badatelská pozornost se ovšem i v těchto případech zpravidla koncentruje pouze na nálezy, jež jsou (zčásti) dochovány v muzejních sbírkách. U tzv. starých muzejních fondů je ale při rekonstrukci nálezových okolností a složení souborů nezbytnou podmínkou úspěchu využití dobových archivních pramenů (viz *Sklenář 2010*), bez nichž není konečný výsledek plnohodnotný. Platí to také o hrobu z Kladrub, a u nálezů z tzv. staré sbírky Národního muzea to rozhodně není první případ (srov. *Hlava 2013*).

Literatura

- Drda, P. – Rybová, A. 1998: Keltové a Čechy. Praha: Academia.
- Hlava, M. 2013: K výzkumům Josefa Ladislava Píče na mohylových pohřebištích doby bronzové a halštatské v jižních Čechách. *Archeologické výzkumy v jižních Čechách* 26, 305–325.
- Chytráček, M. 1988: Le char laténien à deux roues en Bohême. *Études celtiques* XXV, 15–58.
- 2000: Élite burials in Bohemia from the 6th–5th century B.C. and the beginnings of a new art-style. In: *Fastes des Celtes entre Champagne et Bourgogne aux VIIe–IIIe siècles avant notre ère. Actes du colloque de l'A.F.E.A.F tenu à Troyes en 1995. Mémoires de la Société Archéologique Champenoise n° 15 – Supplément au bulletin n° 4, 1999*, Reims: Société Archéologique Champenoise, 359–377.

- Chytráček, M. – Chvojka, O. – Egg, M. – John, J. – Kyselý, R. – Michálek, J. – Ritter, S. – Stránská, P. 2015: Zu einem Fürstengrab aus der Späthallstattzeit mit zweirädrigem Wagen und Bronzegefäßen bei Rovná (okr. Strakonice) in Südböhmen. Ein Vorbericht. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 45, 71–89.
- Mourek, E. 1907: Zpráva o Museu království Českého za rok 1906. In: Zpráva o Museu království Českého za rok 1906, Praha: Museum království Českého, 3–65.
- Piř, J. L. 1906–1908: Mohyla u Kladrub. *Památky archaeologické a místopisné* 22, 470–473.
- Sankot, P. 2012: Bemerkungen zur Wiederauffindung des späthallstattzeitlichen Wagengrabs von Kladruby, Bezirk Rokycany, Westböhmen. *Archeologické rozhledy* 64, 695–722.
- Sklenář, K. 2010: Nález plánu „knížecího hrobu“ u Hořoviček roku 1863. *Archeologie ve středních Čechách* 14, 715–722.
- Soudská, E. 1976: Hrob 196 z Manětína-Hrádku a další hroby s dvoukolovými vozy v Čechách. *Archeologické rozhledy* 28, 625–654.
- Venclová, N. ed. 2008: *Archeologie pravěkých Čech 6. Doba halštatská*. Praha: Archeologický ústav AV ČR.

Weitere Bemerkungen zum späthallstattzeitlichen Grab mit zweirädrigem Wagen in Kladruby (Bez. Rokycany)

Vor drei Jahren veröffentlichte Pavel Sankot in *Archeologické rozhledy* die Funde aus einem hallstattzeitlichen Grab mit zweirädrigem Wagen in Kladruby, Flur Na Mlýnovce, und zwar einschließlich jener Artefakte, die jahrzehntelang unbemerkt im sog. Hallstatt-Depot des Nationalmuseums gelegen waren (Sankot 2012). Die von ihm vorgenommene typologisch-chronologische Auswertung sowie die Eingliederung des Grabes von Kladruby in den breiteren Zusammenhang der hallstatt- und frühlatènezeitlichen Elite ist grundsätzlich akzeptierbar. Unberücksichtigt blieben jedoch die zugehörigen Archivquellen: die im Nationalmuseum erhaltene Korrespondenz sowie die Eintragungen in den Grabungstagebüchern von Václav Landa (Abb. 1, 2) und Josef Ladislav Piř (Abb. 3, 4). Diese enthalten Landas Abrechnung der Grabung (Abb. 1), Zeichnungen des Befundes (Abb. 2–4) sowie Eintragungen zu einem weiteren Hügelgrab in Kladruby, Flur Na Kozince (Abb. 2).

Deutsch von *Tomáš Mařík*, English by *David J. Gaul*

A pictorial note on an early La Tène disk brooch from Rubín near Podbořany, northwest Bohemia

J. Vincent S. Megaw

This note is concerned with a fragmentary gold covered disk brooch which comes from the hill-top settlement of Rubín u Podbořan, a site with evidence of occupation from the later prehistoric to post-Roman phases. Previously published as Roman in date there are strong arguments for relating this piece to a class of early La Tène brooches or mounts normally associated with élite burials or other higher status locations.

Bohemia – La Tène period – Roman period – disk brooches

Obrázková poznámka k časně laténské terčovité sponě z Rubína u Podbořan. Předmětem tohoto příspěvku je fragment pozlacené terčovité spony z výšinného sídliště Rubín u Podbořan, lokality s doklady osídlení od mladšího pravěku. Spona byla v literatuře dříve označována jako římská, nicméně existují pádné důvody ji řadit do kategorie časně laténských spon, obvykle nacházených v elitních pohřbech či jiných prestižních kontextech.

Čechy – doba laténská – doba římská – terčovité spony

I dedicate this as a late birthday present for Jan Bouzek who has seen more gold than I have.

The importance of the fluvial gold resources of Bohemia in prehistory is well-known (Waldhauser 1991; Lehrberger *et al.* 1997) as is the use of gold-covered disk brooches and appliquéés in early La Tène, both simple and the more elaborate forms classed as ‘Typ Weiskirchen’ with a main distribution in the Middle Rhine. A number of overviews of both classes have been published (Haffner 1979; Echt 1999, esp. 73–77, 128, 131, Abb. 22; Hansen 2010, esp. 103–105, Karte 6 with Liste 5; Michálek – Frána 2007; Venclová 2013, 136, 141, 414 and fig. 86) and new finds of the Typ Weiskirchen have been made from time to time (Brücken 2014).

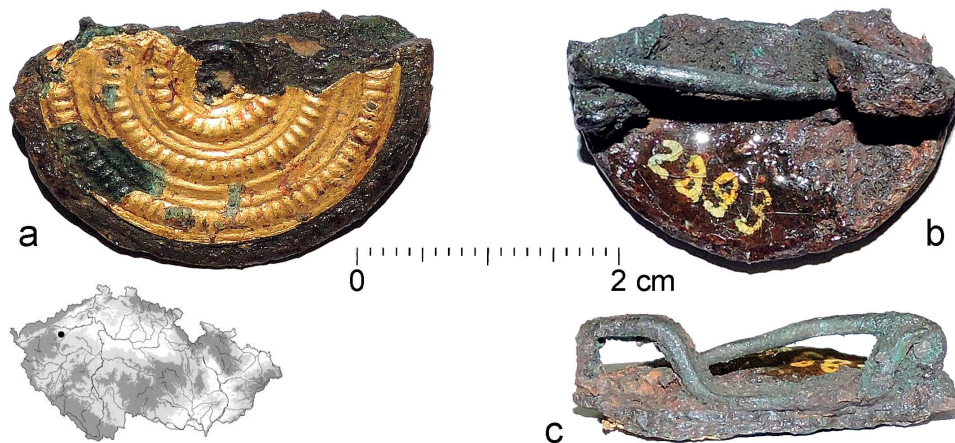

Fig. 1. Rubín u Podbořan, okr. Louny. Fragment of a gold disk brooch on an iron backing. Max. d. 30 mm. LT A/VBC. Regional museum at Chomutov (inv. no. CV-S 2393). Photos Lenka Ondráčková.

Obr. 1. Rubín u Podbořan, okr. Louny. Fragment železně pozlacené terčovité spony. Max. průměr 30 mm. LT A/VBC. Oblastní muzeum v Chomutově (inv. č. CV-S 2393).

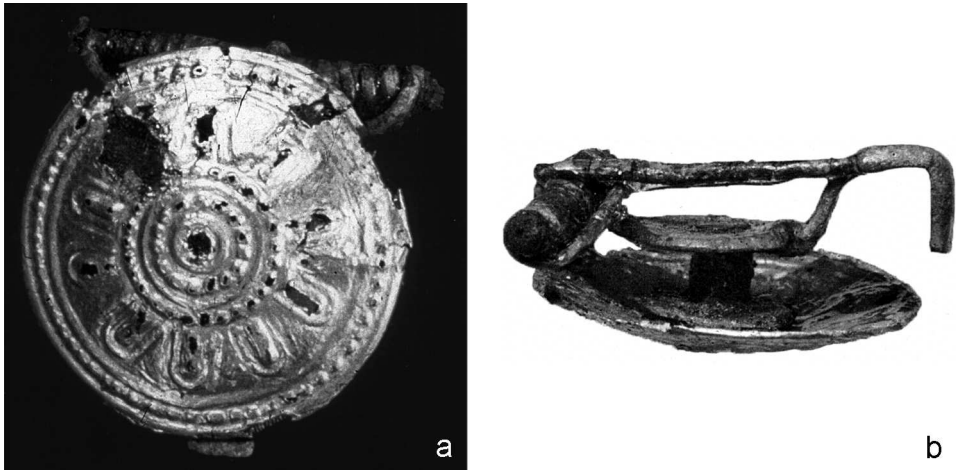

Fig. 2. Kobern-Gondorf, 'Chorsang', Lkr. Mayen-Koblenz, wagon grave 2, Germany. Gold disc brooch with bronze backing plate. D. of gold disc 20 mm. LT A/VBC. Generaldirektion Kulturelles Erbe Rheinland-Pfalz, Landesarchäologie Aussenstelle Koblenz.

Obr. 2. Kobern-Gondorf, Chorsang, Lkr. Mayen-Koblenz, pohřeb na voze 2, Německo. Zlatá terčovita spona s bronzovou konstrukcí. Průměr zlatého terče 20 mm. LT A/VBC. Generaldirektion Kulturelles Erbe Rheinland-Pfalz, Landesarchäologie Aussenstelle Koblenz.

The present note draws attention to one of the simpler forms, a chance find discovered on the hill-top defended settlement of Rubín u Podbořan, okr. Louny in north-western Bohemia, occupied from Hallstatt times into the medieval period. Small finds from the site (*fig. 1*) have so far received only brief recognition (*Preidel 1937; Svoboda 1948*, 104, *fig. 16: 6; Sakař 1966*, 609, 614, *fig. 2: 5* – describing the brooch as Roman; *Sankot 2009; Trefný 2010*). The fragment has also found its way onto the pages of the most recent major overview of the pre- and proto-history of Bohemia where once more it has been classified as Roman (*Salač 2008*, 143 and App.10: 5; *2013*, 150 and pl. 10: 5). Now located in the Regional museum at Chomutov (inv. no. CV-S 2393), the fragment, with a maximum diameter of 30 mm, fortunately retains sufficient of its construction to show that the gold leaf has been pressed onto the iron backing while the triple rings of cable or rilled ornament and probable central inlay and the 'safety-pin' fastening may be compared to that on a brooch from Kutná Hora – Karlov (*Valentová – Sankot 2000*). From Kobern-Gondorf, 'Chorsang', Lkr. Mayen-Koblenz, a similar disk brooch was discovered in the wooden chamber of wagon grave no. 2 (*fig. 2*), again fortunately with its catch mechanism intact and similar to that on the Rubín brooch. Much disturbed by badger activities, apart from the disk brooch, the only significant finds in the grave apart from remains of iron wagon fittings, were a LT A *Vogelkopffibel* missing its inlay of ?coral along the bow and in the 'eye' of the bird's head and a riveted iron ring of a type now considered to be part of the suspension system of a sword belt. While similar to the rilled decoration of the Rubín fragment, the Kobern brooch has a middle area decorated with inward turning 'U' motifs similar to one of three gold disks from the barrow on the Üetliberg above Zürich (*fig. 3; Drack 1981*). The smallest disk is similar to the group of three from Reinheim, 'Katzenbuckel', Barrow 1/A, Saarpfalz-Kreis (*Keller 1965*, Taf. 12: 8), while the smallest of three gold mounts from the chieftain's grave at Ferschweiler 'Am Büschel', Kr. Bitburg-Prüm (*fig. 4*) also has the 'U' motifs (*Jacobsthal 1944*, no. 30c; *Haffner 1976*, Nr. 4; Taf. 1: 9; 131: 2; *Baitinger-Pinsker 2002*, Kat. Nr. 63).¹

¹ See also *Jacobsthal 1944*, nos. 29 and 30b.

Returning to the simplest of decorative forms there are no less than three from the Manětín-Hrádek cemetery, distr. Plzeň-sever (fig. 8), only the largest having an amber setting (*Soudská 1994*, graves 49, 196, 213; *Lehrberger et al. eds. 1997*, Nr. 131, 141, 142 and Farbtaf. 8). One of the most spectacular of amber inset gold brooches is that from an young woman's burial (grave 48) in the cemetery of Saint-Sulpice, 'En Pétoleyres' (Ct. Vaud, Switzerland) which has no less than 29 punched circles set between two rows of rilled ornament and an outer ring of 23 coral beads with silver spacers; the brooch (fig. 5) also has its fastening intact (*Kaenel 1990*, 110–111, 291–293 and pl. 42–44).² The clear use of a punch or hammer has produced not only the common rilled motif but a ring of circles as found on a mount from Bescheid, 'Bei den Hübeln', Kr. Trier-Saarburg, barrow 6 with again coral inlay (fig. 6; *Haffner 1979*, 288–289, Abb. 7; *Haffner – Lage 2010*, esp. 63 and unnumbered ill.). From the 'princess's' grave at Reinheim there are three small gold rosettes and a larger disk brooch formed of gold on an iron backing with an outer ring of coral mounts (*Keller 1965*, Nr.10; *Echt 1999*, 72–76 and Abb. 22: 2). Similar is the brooch formed of a large amber disk within which is a gold leaf disk with punched circles of two sizes from the barrow cemetery of 'Bois de Voivre', Haroué (Meurte-et-Moselle) (*Olivier 2002*, 99–102 and pl. IV).

Finally, two more complex disk brooches demonstrate some of the spectacular of the non-figural early La Tène gold mounts. First is another brooch from Reinheim (fig. 7; *Keller 1965*, Nr. 9; *Echt 1999*, Abb. 22: 3). This particular example of a gold-covered brooch lacking most of its coral inlays, while embodying several common motifs of other disk brooches, notably rilled or cable edged, is unique in its outline which is basically a palmette, the single leafs of which support the central disc. Indeed given the propensity of La Tène period craftsmen to disguise representations of a face within stylised foliage — one may see a long-nosed face with a moustache or possibly teeth flanked by a pair of comma-leaves. Be that as it may, the features of the oval Reinheim brooch are similar to other examples in the grave, notably the use of concentric stamped circles while the ring of balusters let alone the single baluster which forms the body of the pseudo-face, is another not uncommon early La Tène motif.³

The final piece brings us back to Bohemia, and a rich though isolated barrow grave discovered in 1904–1905 at Chlum, okr. Rokycany (fig. 9; *Jacobsthal 1944*, 136 and PP 392; *Břeň 1981*; *Lenerz-de Wilde 1977*, Kat. Nr. 2). The chief find is a brooch of gold sheet mounted on iron, the obverse with amber and coral inlays, its reverse probably tinned, with compass ornament. Situated on an ancient route between Etruria via the Salzach which flows past Western Bohemia finds of ritual services — often pairs of drinking cups in metal or pottery — include most frequently Etruscan beaked flagons. The rich Bohemian graves are close to sources of iron, salt and, at no distance, alluvial gold though LT A objects in gold are rare. The main sources of alluvial gold in Bohemia were in the neighbourhood of Písek and along the Rivers Otava, Berounka and Vltava (*Waldhauser 1991*). A wooden drain for washing gold dated to LT B2-C1 was found at Modlešovice, okr. Strakonice on the river Otava. In the case of the Etruscan flagon found in the Chlum burial this is engraved around the neck with what is clearly a local attempt to copy Italic plant motifs. The flagon was accompanied by two shallow two-handled dishes, possibly also Italic imports and placed in within a stone burial chamber.

Although the lack of certain evidence of human remains, either inhumation or cremation, makes identification of the Chlum brooch uncertain, the association with a sword and its scabbard, a knife, an axe, all of iron with a bronze cylinder decorated in incised arcs, probably a spear butt, indicates that this was the last resting place of a high status male. The brooch is incomplete but clearly originally had a symmetrical design. As well as the brooch there were three fragments of sheet bronze with an incised lyre design bordered by zig-zag leaves (*Jacobsthal 1944*, PP54-70) which can be compared with that on the reverse of the brooch itself but also both with the palmette-based lay-out and pecked

² St. Sulpice grave 40 has a disk brooch with ?enamel and coral inlay (*Kaenel 1990*, =T. 40, pl. 37 which technically relates it to the Basse-Yutz (Moselle) flagons and the belt-plaque from Weiskirchen, Kr. Merzig-Wadern, gr.1: *Jacobsthal 1944*, nos. 381; *Megaw – Megaw 1990*, 39–43 and pls. 9a and 23a.

³ See *Jacobsthal 1944*, PP 267–278.

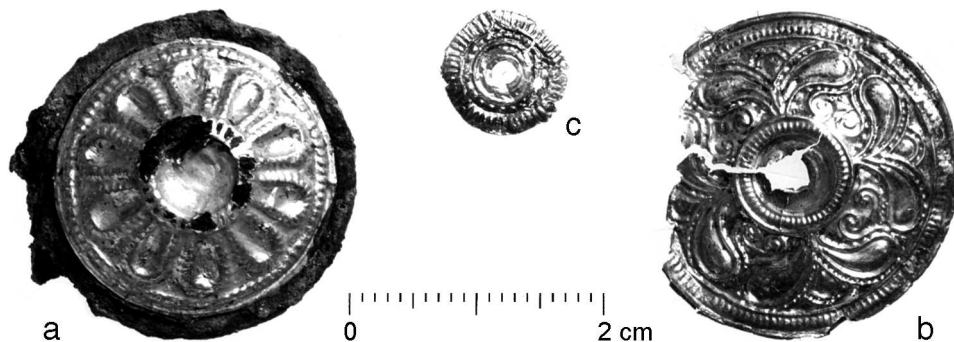

Fig. 3. Utikon, 'Üetliberg', Sonnenbühl, Kt. Zurich, Switzerland. Three gold sheet discs. D. of discs: a = 25, b = 22 c = 10 mm. ?LT A2-3. Schweizerisches Landesmuseum, Zürich.

Obr. 3. Utikon, Üetliberg, Sonnenbühl, Kt. Zurich, Švýcarsko. Tři terče ze zlatého plechu. Průměr terčů a = 25, b = 22, c = 10 mm. ?LT A2-3. Schweizerisches Landesmuseum, Zürich.

Fig. 4. Ferschweiler, 'Am Büschel', Kr. Bitburg-Prüm. Gold disk. D. 23 mm. LT A/VBC. Rheinisches Landesmuseum Trier. Photo H. Thöring.

Obr. 4. Ferschweiler, Am Büschel, Kr. Bitburg-Prüm. Zlatý terč. Průměr 23 mm. LT A/VBC. Rheinisches Landesmuseum Trier.

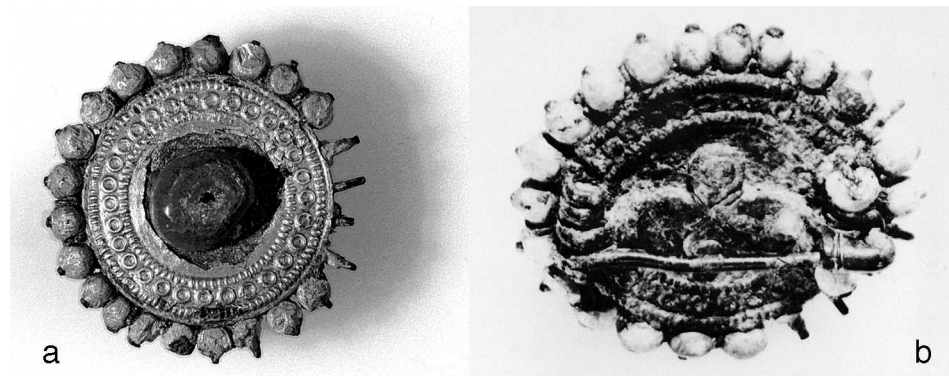

Fig. 5. Saint-Sulpice, 'En Pétoleyres', Ct. Vaud, grave 48, Switzerland. Bronze brooch with stamped gold cover. Max. diameter 40.5 mm. LT A, V/IV BC. Musée Cantonal d'Archéologie, Lausanne. Photo: Fibbi-Aeppli.

Obr. 5. Saint-Sulpice, En Pétoleyres, Ct. Vaud, hrob 48, Švýcarsko. Bronzová spona s kolkovaným zlatým krytím. Max. průměr 40,5 mm. LT A, 5.-4. stol. př. Kr. Musée Cantonal d'Archéologie, Lausanne.

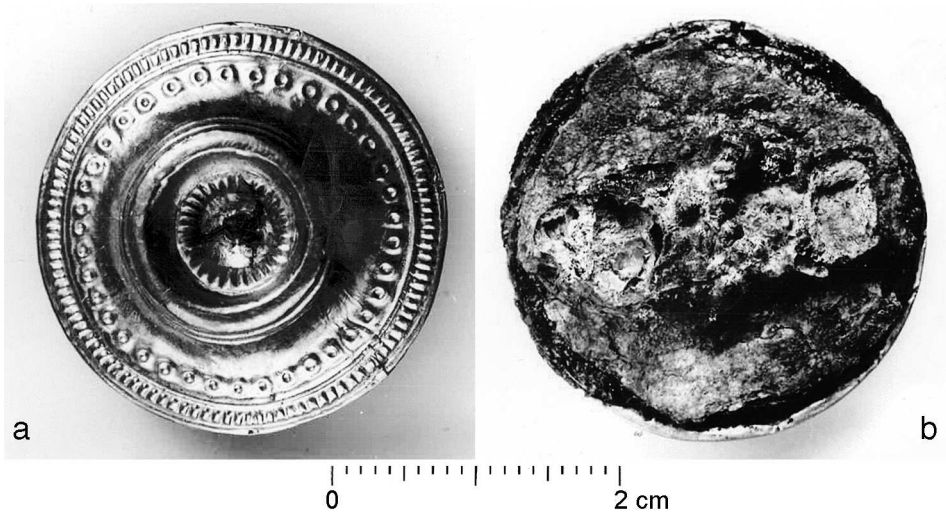

Fig. 6. Bescheid, 'Bei den Hübeln', Kr. Trier-Saarburg, barrow 6, Germany. Gold disk with iron backing plate and central coral setting. D. 20.9 mm. LT A2. Rheinisches Landesmuseum Trier.

Obr. 6. Bescheid, Bei den Hübeln, Kr. Trier-Saarburg, mohyla 6, Německo. Zlatý terč s železnou konstrukcí a středovou korálovou úpravou. Průměr 20,9 mm. LT A2. Rheinisches Landesmuseum Trier.

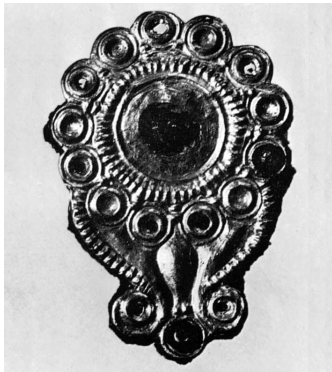

Fig. 7. Reinheim, 'Katzenbuckel', Barrow 1/A, Saarpfalz-Kreis, Germany. Gold brooch on iron backing with coral inlay. Max. l. 37.5 mm. LT A2. Museum für Vor- und Frühgeschichte, Saarbrücken.

Obr. 7. Reinheim, Katzenbuckel, mohyla 1/A, Saarpfalz-Kreis, Německo. Zlatá spona s železnou konstrukcí a korálovým vykládáním. Max. délka 37,5 mm. LT A2. Museum für Vor- und Frühgeschichte, Saarbrücken.

Fig. 8. Manětín-Hrádek, distr. Plzeň-sever. Gold disk brooch covers. a – grave 49, max. diameter 16 mm, b – grave 213, max. diameter 12 mm. LT A. National museum, Prague. Photos courtesy Pavel Sankot.

Obr. 8. Manětín-Hrádek, okr. Plzeň-sever. Zlaté terče spon. a – hrob 49, max. průměr 16 mm, b – hrob 213, max. průměr 12 mm. LT A. Národní muzeum, Praha.

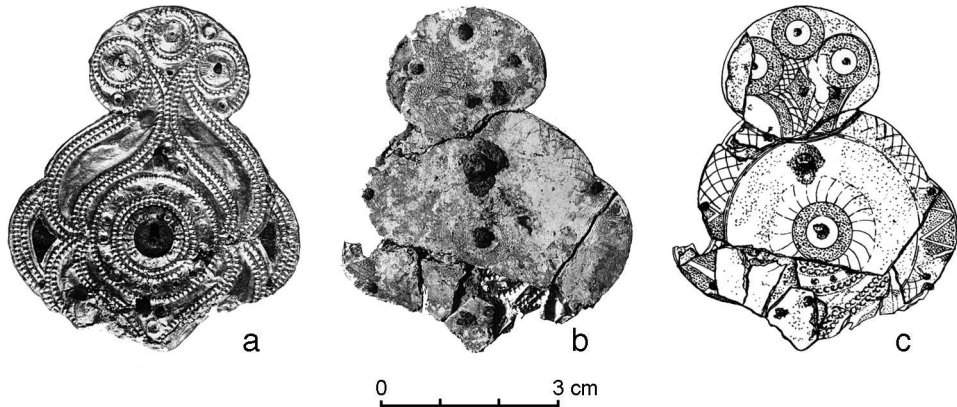

Fig. 9. Chlum, okr. Rokycany. Gold sheet brooch mount over iron backing with amber and coral inlays, the reverse (b–c) tinned. Max. w. c. 50 mm. LT A1. National museum, Prague (b: photo Olga Hilmerová). Obr. 9. Chlum, okr. Rokycany. Spona ze zlatého plechu se železnou konstrukcí a s jantarovým a korálovým vykládáním, spodní strana (b–c) pocínovaná (?). Max. šířka ca. 50 mm. LT A1. Národní muzeum, Praha.

in-fill design on the bronze scabbard of a sword from a barrow burial at Dražičky ‘v Rybníčkách’, okr. Tábor, barrow I/1939 (*Sankot 2003*, cat. No. 6, esp. 27–29).

The apparently silvered reverse of the Chlum brooch is exceptional in that it combines the goldsmith’s relief work with the geometric complexity of the two-dimensional engraver – as first shown by *Jiří Břeň (1981)* – which marks a first stage in its use and is clearly constructed on the basis of carefully set-out and incised compass elements with, once more, dotted in-filling⁴; the second stage in the brooch’s use is the relief gold cover fastened with iron rivets which largely follows the earlier lay-out. Attention has been drawn to the somewhat similar but certainly cruder sheet-bronze fragment from the fortified settlement of Závist, okr. Praha-západ (*Motyková – Drda – Rybová 1984*, 382–387, obr. 37: 5; 38) where it is firmly classed as Hallstatt in date. A more likely route can be taken following Jacobsthal’s comparison between Chlum with the brooch from Kleinaspergle bei Asperg, Kr. Ludwigsburg and Weiskirchen, Kr. Merzig-Wadern grave 1 (*Jacobsthal 1944*, no. 22 and 20; *Baitinger – Pinsker 2002*, Kat. Nr. 91.8; Kat. Nr. 92.5); subsequent writers, concerned to emphasise the position of Bohemia in the development of early Celtic art, place the Chlum brooch with other sheet gold pieces from the élite graves of the Hunsrück-Eifel and Haffner’s ‘Typ Weiskirchen’ brooches (*Chytráček 1999; 2002*). Compass-designed and constructed as one of the most accomplished pieces based on the palmette-leaf, the gold leaf of Chlum has the hall-mark cable or rilled edging and stamped circles – indeed it may be regarded as the finest of its class and unlike the brooch from Rubín, certainly must be regarded as an import to Bohemia from the Rhineland, perhaps part of some gift-exchange from the former region’s natural resources. Another detail on Chlum is that the flanking triple circles from which spring the pair of supporting leaves can be read as yet another example of ambiguous imagery; at both ends, one can make out an open-mouthed beast with up-sweeping horns.

What may one make of this seemingly inconsequential fragment? There remains argument as to whether the Rubín brooch is indeed of pre-Roman date, particularly when such brooches are without association.⁵ Then in contrast there are those from north-west Bohemia whose dating to the Roman

⁴ There are of course other examples where clearly different skills have been employed on the same piece, a classic example being once more the not-quite-identical-twin flagons from Basse-Yutz.

⁵ See for example that decorated with large balls – in the manner of Chlum and the larger circular disk from Reinheim – recently identified as having been found in Praha-Kbely: *Hlava 2013*, 669–700 and fig. 6. In contrast *Echt*

Iron Age seems indisputable (Blažek 1995, esp. Kat. Nr. 6 and 7; see also Svoboda 1948, 186–189 and fig. 37; Sankot – Theune 2012, 152–156 and Abb. 7: 1–2). However, the simple ‘safety-pin’ catch of the proven Iron Age brooches contrasts with the extended tongues of the Roman period.

It seems that small gold brooches were introduced from the west early in La Tène period as markers of the élite and represent some of the first native examples of La Tène gold-work – where there is context all are to be dated to no later than LT A. Reliance on relatively simple typology is never wholly satisfactory; notwithstanding, in studying early La Tène art objects it is often the details which establish their stylistic association – here the rilling and the punched circles which point to the likely source of our Bohemian fragment. Discovered in a strategically located hill-top settlement, the Rubín brooch underscores its importance.

I am indebted to Lenka Ondráčková, Regional museum at Chomutov, Vladimír Salač, Institute of Archaeology, Czech Academy of Sciences, Prague, Pavel Sankot and Daniel Bursák, National museum, Prague, for help in putting together this note.

References

- Baitinger, H. – Pinsker, B. eds. 2001: Das Rätsel der Kelten vom Glauberg: Glaube – Mythos – Wirklichkeit. Stuttgart: Theiss.
- Blažek, J. 1995: Die jung- und spätkaiserzeitliche Skelettgräber aus Nordwestböhmen. Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 37, 139–161.
- Brücken, G. 2014: Ein neu gefundene Goldscheibe von Typ Weiskirchen aus dem Gräberfeld Worms-Hermsheim. Archäologisches Korrespondenzblatt 44, 495–507.
- Břeň, J. 1981: Výzdoba šperku z Chlumu u Zvíkovce, okr. Rokycany – Verzierung des Schmucks aus Chlum bei Zvíkovec, Bez. Rokycany. In: Praehistorica 8. Varia archaeologica 2. K počtě 80. narozenin akademika Jana Filipa, Praha: Univerzita Karlova, 179–182.
- Chytráček, M. 1999: Elite burials in Bohemia from the 6th–5th century B.C. and the beginnings of a new art-style. In: A. Villes – A. Bataille-Melkon eds., Fastes des Celtes entre Champagne et Bourgogne aux VIIe–IIIe siècles avant notre ère. Mémoires de la Société archéologique champenoise 15, Reims: Société archéologique champenoise, 359–377.
- 2002: Südwestböhmen im überregionalen Verkehrsnetz der Hallstatt- und Frühlatènezeit. In: M. Chytráček – J. Michálek – K. Schmotz Hrsq., Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen. 11. Treffen 20. bis 23. Juni in Oberzell, Rahden/Westf.: Marie Leidorf, 121–142.
- Drack, W. 1981: Der frühlatènezeitliche Fürstengrabhügel auf dem Üetliberg. Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte 38, 1–28.
- Echt, R. 1999: Das Fürstinnengrab von Reinheim. Studien zur Kulturgeschichte der Früh-La-Tène-Zeit. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 69 (Bonn)/BLESA 2. Bonn: Habelt.
- Haffner, A. 1976: Die westliche Hunsrück-Eifel-Kultur. Römisch-Germanische Forschungen 36. Berlin: de Gruyter.
- 1979: Die frühlatènezeitlichen Goldschiben vom Typ Weiskirchen. In: Festschrift 100 Jahre Rheinisches Landesmuseum Trier. Trierer Grabungen und Forschungen 14, 281–296.
- Haffner, A. – Lage, M. 2010: Die frühkeltische Fürstengrabnekropole von Bescheid, ‘Bei den Hübeln’, Kreis Trier-Saarburg. Trierer Zeitschrift 71–72 (2008–2009), 27–142.
- Hansen, L. 2010: Hochdorf VIII. Die Goldfunde und Trachtbeigaben des späthallstattzeitlichen Fürstengrabes von Eberdingen-Hochdorf (Kr. Ludwigsburg). Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 118. Stuttgart: Theiss.
- Hlava, M. 2013: K lokalizaci časné laténské maskovité spony ze sbírky Muzea hlavního města Prahy. Archeologie v středních Čechách 17, 661–680.

1999, 72–73 and Abb. 21 illustrates a silver-gilt provincial Roman brooch from the area of a *kastellum* at Alphen aan den Rijn (NL) which looks not dissimilar to the large brooch from Reinheim (fig. 7).

- Jacobsthal, P. F.* 1944: Early Celtic Art. Oxford: Clarendon Press (reprinted with corrections 1969).
- Kaenel, G.* 1990: Recherches sur la période de La Tène en Suisse occidentale. Cahiers d'Archéologie Romande 50. Lausanne.
- Keller, J.* 1965: Das keltische Fürstengrab von Renheim I. Mainz: Römisch-Germanisches Zentralmuseum.
- Lehrberger, G. et al. eds.* 1997: Das prähistorische Gold in Bayern, Böhmen und Mähren: Herkunft – Technologie – Funde. Památky archeologické – Supplementum 7. Prague: Institute of Archaeology.
- Lenerz-de Wilde, M.* 1977: Zirkelornamentik in der Kunst der Latènezeit. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 25. München: Beck.
- Megaw, J. V. S. – Megaw, M. R.* 1990: The Basse-Yutz find: masterpieces of Celtic art. Society of Antiquaries of London Research Report 46.
- Michálek, J. – Frána, J.* 1997: Gold der Hallstatt- und Frühlatènezeit (Ha C – LT A). In: *Lehrberger et al. eds.* 1997, 199–208.
- Motyková, K. – Drda, P. – Rybová, A.* 1984: Opevňování pozdně halštatského a časně latenského hradiště Závist. Památky archeologické 75, 332–444.
- Olivier, L.* 2002: La nécropole de tumulus du Bois de Voivre à Haroué (Meurthe-et-Moselle). In: L. Olivier ed., Princesses celtes en Lorraine: SION, trois millénaires d'archéologie d'un territoire. Jarville-la-Malgrange: Musée de l'Histoire – C.C.S.T.I. du Fer et de la Métallurgie, 99–102 and pl. IV.
- Preidel, H.* 1937: Der Berg Rubin bei Podersam im Spiegel der Steiner-Sammlung. Brünn – Leipzig – Wien: Heimat und Volk.
- Sakař, V.* 1966: Mladší doba římská v podkrušňohorské oblasti. Památky archeologické 57, 604–648.
- Salač, V.* 2008: Archeologie pravěkých Čech 8. Doba římská a stěhování národů. Praha: Archeologický ústav AV ČR.
- 2013: The prehistory of Bohemia 7. The Roman Iron Age and the Migration Period. Praha: Archeologický ústav AV ČR.
- Sankot, P.* 2003: Les épées du début de La Tène en Bohême. Fontes Archaeologici Pragenses 28. Prague: Museum Nationale Prague.
- 2009: Zum Fundstoff von Berg Rubín (Nordwestböhmen) und der Bedeutung des Fundorts in der Hallstatt- und Frühlatènezeit. Archeologické rozhledy 61, 31–62.
- Sankot, P. – Theune, C.* 2012: Das germanische Grab 2536 in Hostivice, okr. Praha-západ, Tschechien. Germania 90, 145–183.
- Smrž, Z.* 1992: Späthallstattzeitliche Burgwälle und Höhensiedlungen in Nordwestböhmen. Památky archeologické 83, 88–104.
- Soudská, E.* 1994: Die Anfänge der keltischen Zivilisation in Böhmen: Das Gräberfeld Manětín-Hrádek. Prague: Krystal.
- Svoboda, B.* 1948: Čechy a římské Imperium – Bohemia and the Roman Empire. Sborník Národního musea v Praze, svazek II-A-historický. Praha: Nákladem Národního musea v Praze.
- Trefný, M.* 2010: K několika sponám z výšinné polohy Rubín v severozápadních Čechách. In: V. Furfánek – E. Mirošayová edd., Popolnicové polia a doba halštatská. Archaeologica Slovaca Monographiae – Communicationes 11, Nitra: Archeologický ústav SAV, 317–328.
- Valentová, J. – Sankot, P.* 2000: Fund der frühlatènezeitlichen Fibel in Kutná Hora-Karlov. In: P. Čech – M. Dobeš edd., Sborník Miroslavu Buchvaldkovi, Most: Ústav archeologické památkové péče severozápadních Čech, 265–272.
- Venclová, N. ed.* 2013: The prehistory of Bohemia 5. The early Iron Age – the Hallstatt period. Praha: Archeologický ústav AV ČR.
- Waldhauser, J.* 1991: Das keltischer Gold in 'Boiohaemum'. Einführung in die Problematik der Goldgewinnung, -verarbeitung und -benützung während der Stufen HZ C bis LTZ D1 in Böhmen. Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte 48, 12–37.
- Wegner, H.-H. – Fehr, H.* 2006: Die Wagengräber von Lonngig und Kobern, Kreis Mayen-Koblenz. In: H.-H. Wegner ed., Berichte zur Archäologie an Mittelrhein und Mosel 11, 21–45.

Obrázková poznámka k časně latéské terčovitě sponě z Rubína u Podbořan

Fragment pozlacené železné terčovité spony z výšinného sídliště Rubín u Podbořan byl dříve pokládán za nález z doby římské. Rozbor stylistického rozpětí nálezů podobných pozlacených terčovitých spon z Čech, Švýcarska, Sárska a kultury Hunsrück-Eifel – vždy v elitních kontextech – naznačuje, že fragment z Rubína je spíše časně latéský; konstrukcí se spona rovněž podobá exemplářům ze západu. Vedle jednodušších terčovitých spon s obvyklou vrubořezovou výzdobou se vyskytují také složitější kusy s korálovou a/nebo jantarovou výzdobou, zejména exemplář z knížecího mohylového hrobu v lokalitě Chlum. Složitá výzdoba tohoto artefaktu – reliéfní na přední straně a komplikovaný rytý kruhový ornament na zadní straně – naznačují, že se jedná o import, zatímco méně propracované kusy je možno považovat za první doklady zlatnictví v Čechách.

Překlad *Sylvie Květinová*

J. VINCENT S. MEGAW, Department of Archaeology, Flinders University, GPO Box 2100, Adelaide 5001, S. Australia; vincent.megaw@flinders.edu.au

Evidence of the use of a horn yoke in the Middle La Tène period, and an analysis of animal finds from La Tène features in the Velké Zboží and Malé Zboží cadasters, central Bohemia

René Kyselý

*During archaeological excavations of three La Tène features in 2001 and 2002 at the periphery of the Velké Zboží and Malé Zboží cadasters (Nymburk district), a total of 33 animal bones were obtained. Only domestic mammals were determined in the material: cattle, sheep/goat (of which only sheep is reliably documented), pig, horse and dog. A valuable find from feat. 8 (LT C2-D1) is a horn core from a domestic cattle (*Bos taurus*), which shows signs of pathology. The pathology comes in the form of a depression on the anterior surface, which leads to the narrowing of the horn. Such pathology is considered to be the result of long-term use of a forehead yoke. The find represents one of a few documented cases of the use of the yoke in prehistory in the territory of today's Czech Republic. A hornless sheep is documented at another feature.*

cattle horn core – pathology – yoke – hornless sheep – Late Iron Age – Bohemia

Doklad použití nárožního jařma ve střední době laténské a rozbor zvířecích nálezů z laténských objektů ve Velkém a Malém Zboží, okr. Nymburk. Při archeologickém výzkumu tří laténských objektů v letech 2001 a 2002 na hranici katastrů Velkého Zboží a Malého Zboží bylo získáno celkem 33 zvířecích kostí. V materiálu byly determinovány pouze domácí druhy savců: tur, ovce/koza (z nich spolehlivě doložena pouze ovce), prase, kůň a pes. Cenným nálezem z obj. 8 (LT C2-D1) je rohový výběžek tura domácího (*Bos taurus*), který vykazuje patologii. Patologie má charakter deprese na anteriorní ploše, což vede k zúžení rohu. Takováto patologie je pokládána za důsledek déletrvajících používání nárožního jařma. Nález představuje jeden z mála dokumentovaných dokladů použití jařma v pravěku na území ČR. Z jiného objektu je doložena bezrohá ovce.

rohový výběžek tura – patologie – jařmo – bezrohá ovce – mladší doba železná – Čechy

Context and dating

The article focuses on osteozoological material obtained in archaeological excavations at a site located at the periphery of the Velké Zboží and Malé Zboží cadasters (Nymburk district) in 2001 and 2002 (for further details see *Sedláček – Sankot 2015*). The analysed material was found at three archaeological features: Velké Zboží: feat. 8 (acq. no. 38/2001), feat. 14 (acq. no. 15/2002); Malé Zboží: feat. 19 (acq. no. 41/2002-1). The features and their contents are dated to the LT C2-D1 phase; within the features, feat. 8 may be the earliest (LT C1-C2?). The assemblage, small in terms of volume, consists of 33 osteological finds: twenty three from feat. 8, nine from feat. 14 and one from feat. 19.

Description of finds and identification

The bones are mostly fragmented, four of them bear butchery/kitchen marks. Chopping marks were found on the cattle horn core (feat. 8; *fig. 1*) and 7 fine cuts were found on a fragment of the frontal bone of a sheep (medial to the eye socket; feat. 19). Other specific taphonomic phenomena, such as burning or bite marks by dogs, were not observed; nevertheless the high level of bone fragmentation and the lack of anatomical continuity of the finds correspond to a common settlement waste.

The anatomical and zoological determination of finds is shown in the summary in *tab. 1*. The material contains bones from all basic categories of domestic mammals: cattle, sheep/goat (of which only sheep is reliably documented), pig, horse and dog. No bones of domestic fowl or of wild animals were documented. Besides bone fragments, also complete bones were present, specifically the metatarsus of a sheep (feat. 8), the metatarsus 2 (maximum length of 65.2 mm) of a smaller to medium-sized dog (feat. 14) and an incisor tooth of a pig (feat. 14). The mentioned sheep metatarsus, with a length of 137.5 mm, prox. width of 19.7 mm, dist. width of 24.5 and min. diaphysis width of 11.5 mm,

feature no.	anatomy	<i>Equus caballus</i>	<i>Bos taurus</i>	<i>Ovis aries</i>	<i>Ovis/Capra</i>	<i>Sus domesticus</i>	<i>Canis familiaris</i>	large mammal	medium mammal	small ruminant	indetermined mammal
8	Maxilla + dens			1							
	Mandibula		1								
	Mandibula + dens			3							
	Processus cornualis		1								
	Axis							1			
	Costa							5			
	Humerus				1						
	Femur									2	
	Tibia				1						
	Metatarsus			1							
indet.										6	
TOTAL			2	5	2			6		2	6
14	Mandibula + dens		1								
	Incisivus 1 inf.					1					
	Caninus inf.					1					
	Costa	1						1	1		
	Ulna					1					
	Metatarsus 2						1				
	indet.							1			
TOTAL	1	1				3	1	2	1		
19	Frontale			1							

Tab. 1. Velké Zboží and Malé Zboží – overview of osteozoological finds. Quantified according to the number of finds (i.e. the number of bones or bone fragments).

Tab. 1. Velké Zboží a Malé Zboží – přehled osteozoologických nálezů. Kvantifikováno dle počtu nálezů (tj. počtu kostí nebo jejich fragmentů).

corresponds to a withers height of 62.5 cm calculated using *Teichert's (1975)* index. The fragment of a lower canine tooth of a domestic pig found in feat. 14 belonged to a male. Also both nearly complete mandibles and left maxilla of the same sheep were found (feat. 8); these jaw finds contain teeth pointing to an age between 0.75 years to 1.25 years. Another find of part of a mandible with teeth of sheep/goat (probably sheep) from the same feature points to an age of approximately 5–7 years. Part of the mandible of the domestic cattle, still with the third molar intact (feat. 14), points to an age of approximately 4–6 years.

Hornless sheep

An interesting find is a fragment of the frontal bone of a sheep, *Ovis aries*, from feat. 19, bearing fine cuts (see above), which belonged to a hornless individual (the fragment has a depression in the area where the horn core is normally present). The hornless sheep was not always a regular occurrence in prehistoric times; in Neolithic central Europe this was a relatively rare presence (*Bökönyi 1974; Benecke 1994*), but in the La Tène settlement of Manching up to 50 % of hornless sheep are quoted (*Boessneck et al. 1971*) and hornless sheep are described also in the La Tène period in Bohemia (*Radovesice; Peške 1993*). In archaic breeds, hornless sheep are usually attributed to the female sex, therefore also the find from feat. 19 most probably belonged to an ewe.

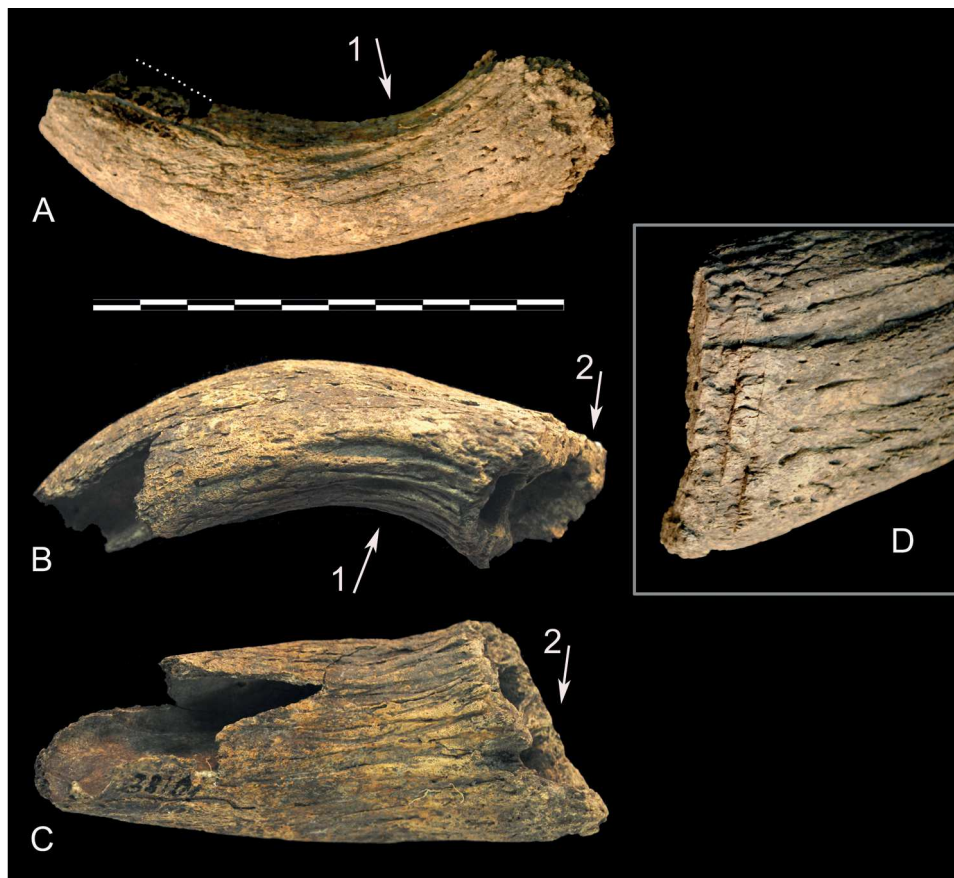

Fig. 1. Velké Zboží, feat. 8 – horn core of domestic cattle (*Bos taurus*) showing deformation (depression) on the anterior surface (Arrow 1). A, B, C – views from various aspects, D – detail of basal end of core with chop marks and chopping off visible (cf. Arrow 2 in B and C). Dotted line in photo A shows the estimated original contour of the missing part. One scale segment = 1 cm.

Obr. 1. Velké Zboží, obj. 8 – rohový výběžek tura domácího (*Bos taurus*) s deformací na anteriorní ploše (šipka 1). A, B, C – pohled na tentýž rohový výběžek z různých úhlů, D – detail bazálního konce výběžku s viditelným sekáním a odseknutím (viz šipka 2 v B a C). Tečkovaná čára u foto A ukazuje odhad původní kontury chybějící části. Jeden dílek měřítka = 1 cm.

Evidence of the use of a horn yoke

Special attention should be paid to the find of a domestic cattle horn core in feat. 8, which was removed from the rest of the skull (the chopping is clear in *fig. 1: D*). This horn features unnatural narrowing (*fig. 1*). Such pathology is usually explained as a depression formed by the use of a horn yoke. The position of the depression on the front (anterior) wall also fits in with this explanation (i.e. in the area of the assumed pressure from the harness; cf. *Peške 1985*). At the point of the maximum narrowing (i.e. ca. 4 cm from the base), the core has a minimum diameter of only 25 mm, while the perpendicular diameter at the same level is 43.5 mm (cf. views from various aspects, *fig. 1*). The narrowing at the horn base is therefore relatively distinct, which would point to long-term burden. The horn core belongs to a smaller specimen of a *brachyceros* (short-horn) type, the size of which is:

maximum base diameter ca. 52 mm, and the original maximum length is estimated at 172 mm. The sex was not determined.

Analogical finds in prehistoric Bohemia and Moravia have been recorded only sporadically. The earliest published osteological evidence of the use of a horn yoke came from the period of the Bell Beaker culture in Holubice, Vyškov district (*Peške 1985*). As in the other phases of the Bronze Age and Iron Age in Bohemia and Moravia, to date the given phenomenon has not been systematically monitored and no summary of its evaluation has been provided. Based on literature and on his own experience, the author can only state that horn cores usually do not feature depressions and deformations. For example, none of these pathologies are stated in extensive Bohemian assemblages dated to the La Tène period, such as those from Stradonice (L. Peške in *Rybová – Drda 1994*), Velké Hoštěřádky (*Peške 1984*), Radovesice (*Peške 1993*) and Lovosice – Reslova ulice (R. Kyselý, unpublished). Pathologies caused by yokes are not documented for the La Tène even in summaries where archaeozoology of the given period is evaluated or pathologies on horns are analysed (i.e. *Zikmundová 1972; Peške 1985; 1994* and *Kyselý 2010; 2012*). Apparently the only analogical evidence from this period is represented by a deformed horn core from the LT A horizon of structure D at the Závist oppidum (*Peške 2002* and L. Peške in *Drda – Rybová 2008*; has not been recorded photographically or in drawing). Nevertheless, also deformed articular surfaces of phalanges could be seen as evidence of burdening animals (see find from Velké Hoštěřádky; *Peške 1984*). Evidence of pathologies on horns also comes from the neighbouring regions. Very early finds of horn deformities possibly caused by yokes were found in Bronocice (Poland, 2900–2600 BC; *Milisauskas – Kruk 1991*), Guhrau/Góra (Poland, Funnel Beaker culture?; *Gandert 1964*) and Bodman-Weiler II (south Germany, Horgen culture; *Steppan 2007*).

Conclusion

The find of the horn core from Velké Zboží (feat. 8) described here is considered to be evidence of the use of the horn yoke in the Middle La Tène period. Due to the low frequency of recorded cases of pathologies of this kind, the current osteological finds however do not prove the intensive use of cattle yoking using the horn yoke. A much higher frequency of horns featuring a similar pathology, pointing to the systematic and intensive use of cattle for work, appears much later – in early medieval Great Moravian settlements (*Kratochvíl 1988a; 1988b*). The existence of hornless sheep at Malé Zboží (feat. 19) corresponds with data from other central European La Tène sites.

This study was produced with support from RVO: 67985912.

Literatura

- Benecke, N. 1994:* Archäozoologische Studien zur Entwicklung der Haustierhaltung in Mitteleuropa und Südsandinavien von den Anfängen bis zum ausgehenden Mittelalter. Schriften für Ur- und Frühgeschichte 46. Berlin: Akademie Verlag.
- Boessneck, J. – von den Driesch, A. – Meyer-Lemppenau, U. – Wechslervon Ohlen, E. 1971:* Die Tierknochenfunde aus dem Oppidum von Manching. Die Ausgrabungen in Manching 6. Wiesbaden: Steiner.
- Bökönyi, S. 1974:* History of domestic mammals in central and eastern Europe. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gandert, O.-F. 1964:* Zur Frage der Rinderanschirung im Neolithikum. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 11, 34–56.
- Kratochvíl, Z. 1988a:* Dva nejvýznamnější druhy domácích zvířat Velké Moravy: prase domácí a tur domácí. Autoreferát disertace k získání vědecké hodnosti doktora biologických věd, ČSAV Brno. Ms. depon. in the National Library of the Czech Republic.
- *1988b:* Das Hausrind aus Mikulčice und seine Bedeutung (IV). Acta scientiarum Academiae bohemoslovaca 22 (9). Praha: Academia.

- Kyselý, R. 2010: Archeozoologická problematika eneolitu Čech. PhD Thesis, Faculty of Science, Charles University in Prague.
- 2012: Paleoeconomika lengyelského období a eneolitu Čech a Moravy z pohledu archeozoologie. *Památky archeologické* 103, 5–70.
- Milisauskas, S. – Kruk, J. 1991: Utilization of cattle for traction during the later Neolithic in southeastern Poland. *Antiquity* 65/248, 562–566.
- Peške, L. 1984: Osteologické nálezy z laténského sídliště ve Velkých Hostěrádkách, okr. Břeclav. *Památky archeologické* 75, 486–488.
- 1985: Osteologické nálezy kultury zvoncovitých pohárů z Holubic a poznámky k zápahu skotu v eneolitu. *Archeologické rozhledy* 37, 428–440.
- 1993: Osteological analysis of the material from Radovesice (23): Animal husbandry in La Tène period. In: J. Waldhauser ed., *Die hallstatt- und latènezeitliche Siedlung mit Gräberfeld bei Radovesice in Böhmen II*. *Archeologický výzkum v severních Čechách* 21, Praha, 156–172.
- 1994: The history of natural scientific methods in the Archaeological Institute and their present objectives. In: 25 years of archaeological research in Bohemia. *Památky archeologické – Suppl. 1*, Praha: Archeologický ústav AV ČR, 259–278.
- 2002: Závist: Osteologický posudek. Report No. 8316/02. Archive of the Institute of Archaeology, Czech Academy of Sciences, Prague.
- Rybová, D. – Drda, P. 1994: Hradiště by Stradonice: rebirth of a Celtic Oppidum. Praha: Archeologický ústav AV ČR.
- Sedláček, Z. – Sankot, P. 2015: Záchraný archeologický výzkum laténského sídliště ve Velkém Zboží, okr. Nymburk. *Archeologie ve středních Čechách* 19, 225–244.
- Steppan, K. 2007: Die Tierknochenfunde aus der Seeufersiedlung Bodman-Weiler II, Kr. Konstanz. Ein Beitrag zu Viehwirtschaft und Jagd der Horgener Kultur am Überlinger See. *Hemmenhofener Skripte* 7, 55–66.
- Teichert, M. 1975: Osteologische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen. In: A. T. Clason ed., *Archaeozoological studies*. Amsterdam – New York: North Holland and American Elsevier, 51–69.
- Zikmundová, E. 1972: Chov zemědělských zvířat na sídlištích doby laténské. *Vlastivědný sborník Podbrdská* 6, 33–51.

Doklad použití nárožního jařma ve střední době laténské a rozbor zvířecích nálezů z laténských objektů ve Velkém a Malém Zboží, okr. Nymburk

Při archeologickém výzkumu laténských objektů (LT C2-D1) v letech 2001 a 2002 na hranici katastrů Velkého Zboží a Malého Zboží (okr. Nymburk; viz *Sedláček – Sankot 2015*) bylo získáno celkem 33 zvířecích kostí. Tento materiál pochází ze tří objektů: obj. 8 (př. č. 38/2001), obj. č. 14 (př. č. 15/2002) a obj. 19 (př. č. 41/2002-1). Soubor má charakter běžného sídlištního odpadu, o čemž svědčí anatomická nesouvislost osteologických nálezů a vysoká fragmentárnost.

Anatomickou a zoologickou determinaci ukazuje sumarizace v *tab. 1*. Soubor obsahuje kosti všech základních kategorií domácích savců: tur, ovce/koza (mezi nimi je spolehlivě doložena pouze ovce), prase, kůň a pes. Kostí domácích ptáků ani divokých zvířat doloženy nejsou. Kromě jiného byly nalezeny spodní a horní čelisti těžce ovce ve věku 0,75–1,25 roků, jiná mandibula ukazuje na ovci/kozu ve věku 5–7 let (obj. 8). Mandibula tura patřila jedinci starému 4–6 let. Metatarsus ovce o délce 137,5 mm odpovídá dle indexu *Teichert* (1975) kohoutkové výšce 62,5 cm. Doložen je menší až středně velký pes. Z objektu 19 je doložena bezrohá ovce. Ty jsou v laténském období uváděny např. i z Mančingu (*Boessneck et al. 1971*), kde bezrohé ovce tvořily až 50 % případů, a z Radovesic (*Peške 1993*).

Zvláštní pozornost zasluhuje nález rohového výběžku tura domácího z obj. 8 odseknutý od zbytku lebky (*obr. 1*) datovaný do střední doby laténské. Rohový výběžek patří nevelkému jedinci brachycernního (krátkorohého) plemene, jeho původní délka je odhadnuta na 172 mm. Roh nese patologickou depresi, která vzhledem ke svému charakteru a pozici na přední (anteriorní) ploše zřejmě nemohla

vzniknout jinak, než používáním nárožního jařma. V místě maximálního zúžení (tj. ca. 4 cm od báze) má výběžek min. průměr jen 25 mm, zatímco kolmý průměr v téže úrovni je 43,5 mm (*obr. 1*). Zúžení na bázi rohu je tedy poměrně silné, což odpovídá dlouhodobějšímu zatěžování. Analogické nálezy byly v českém a moravském pravěku dokumentovány ojediněle. Nejstarší osteologický doklad používání nárožního jařma byl publikován z období kultury zvoncovitých pohárů z Holubic, okr. Vyškov (*Peške 1985*). Z laténského období existuje z ČR patrně pouze jeden popsáný analogický doklad, a to deformovaný rohový výběžek pocházející z horizontu LT A stavby D na oppidu Závist (*Peške 2002* a L. Peške in *Drda – Rybová 2008*; fotograficky ani kresebně nedokumentován). Nicméně, dokladem zatěžování zvířat mohou být i deformované kloubní plochy prstních článků (viz nález z Velkých Hoštěrádek; *Peške 1984*). Vzhledem k nízké frekvenci dokumentovaných případů dosavadní osteologické nálezy zvláště intenzivní zapřahání turů pomocí nárožního jařma v době laténské nedokazují. Mnohem vyšší podíl rohů s podobnou patologií, ukazující na systematické a intenzivní využívání turů k práci, je zaznamenána až v raně středověkých Velkomoravských sídlištích (*Kratochvíl 1988a, b*).

RENÉ KYSELÝ, *Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i., Letenská 4, CZ-118 01 Praha 1; kysely@arup.cas.cz*

Pozdně laténská chata z Ohrozimi, okr. Prostějov

Ivan Čižmář

Cílem příspěvku je publikace nálezů pocházejících z pozdně laténské zahloubené chaty, která byla prozkoumána v roce 1994 poblíž Ohrozimi (okr. Prostějov). Předkládaný soubor je zajímavý svou rozmanitostí (skleněný prstencový korál, jantarový korál, nauheimská spona, železná sekera, železné závlačky, kamenné brousky, zlomky zrcadla, malovaná keramika). Navíc je v chatě doložen nejméně jeden druh výroby, a to zpracování kostěné a parohové industrie. Celý soubor se svým charakterem vymyká ze standardu běžných agrárních sídlišť, která jsou dosud známa na území Hané v předpolí oppida Staré Hradisko.

pozdní doba laténská – střední Morava – sídliště – zázemí oppida – výroba

The Late La Tène period hut in Ohrozim, Central Moravia. The aim of the article is to publish finds from a Late La Tène sunken hut investigated near Ohrozim in the Prostějov district in 1994. The assemblage is noteworthy for the diversity of artefacts it contains, including a glass ring-shaped bead, an amber bead, a Nauheim fibula, an iron axe, iron cotter pins, whetstones, fragments of a mirror and painted pottery. Moreover, at least one type of manufacturing has been documented in the hut: the processing of bone and antler industry. The entire assemblage and its composition are richer than standard assemblages from agrarian settlements known thus far in the Haná region in the area below the Staré Hradisko oppidum.

Late La Tène period – central Moravia – settlement – oppidum territory – manufacturing

1. Úvod

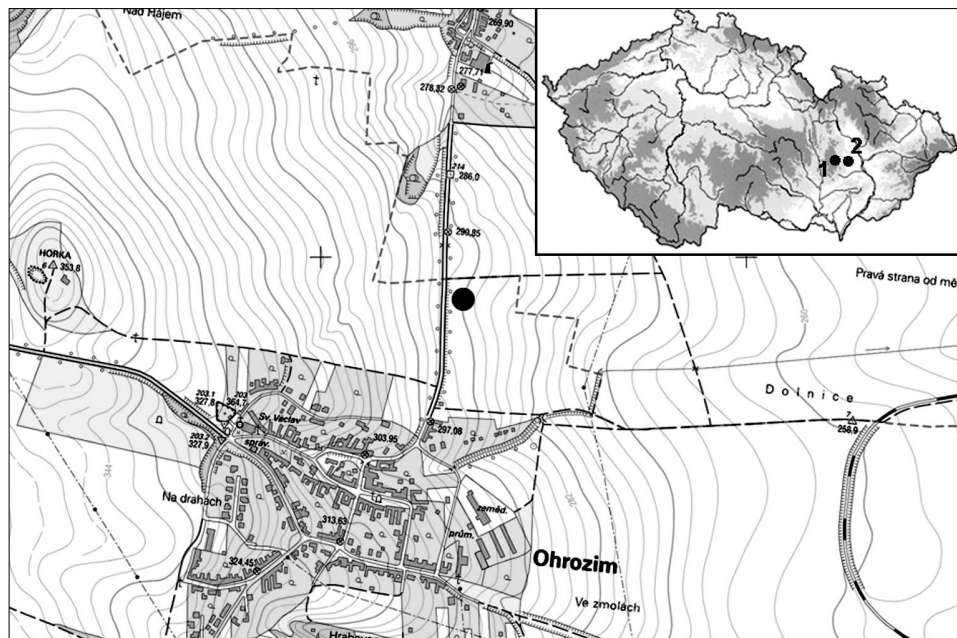
Naprostá většina zkoumaných laténských sídlišť na Prostějovsku, podobně jako v jiných oblastech, poskytuje běžný sídlištní materiál bez významnějších drobných nálezů. Laténský sídlištní objekt z Ohrozimi představuje v tomto regionu jednu z mála chat prozkoumaných nejen v úplnosti, ale navíc i s velmi bohatým, rozmanitým, a z výše uvedeného důvodu dá se říci neobvyklým inventářem. Soubor obsahuje nadstandardní množství drobných nálezů, mezi nimiž nechybí ani předměty luxusního charakteru, které se běžně na nížinných sídlišťích nevyskytují. Cílem příspěvku je zveřejnění zajímavého náleзовého celku, který se svým složením zřetelně vymyká ze standardu většiny lokalit na území Hané ležících v zájmové oblasti zázemí oppida Staré Hradisko.

2. Okolnosti výzkumu a charakteristika lokality

V podzimních měsících roku 1994, na základě upozornění Pavla Fojtíka z Lešan, provedla prostějovská pobočka Ústavu archeologické památkové péče Brno pod vedením M. Šmída záchranný archeologický výzkum při stavbě plynovodu vedeného od regulační stanice na severním okraji Ohrozimi podél pravé strany silnice do Lešan. Poloha výzkumu se nachází na mírném východním táhlém svahu výrazného návrší Horka (kóta 354 m), v nadmořské výšce ca 290 m. Svah zde pozvolně klesá a asi po 1,5 km přechází v rovinu údolní nivy říčky Romže, z jihu je pak naleziště obtékáno bezejmennou vodotečí vlévající se do Lešanského potoka. Z lokality je dobrý rozhled do blízkého okolí v zorném úhlu S–JV. Polohu výzkumu lze lokalizovat na mapě ZM ČR 1 : 10 000 (list 24-24-06) v okolí bodu určeného koordináty 187/255 mm od Z/J s. č. (obr. 1). Vzdálenost od oppida Staré Hradisko vzdušnou čarou činí 9 km, od sídlištní aglomerace ve Ptení 6 km.

Z geomorfologického hlediska se lokalita nachází v oblasti tzv. Kojetínské pahorkatiny, která je tvořena neogenními a kvarténními sedimenty. Ty jsou však ještě převrstveny novějšími splachy hnědé hlíny o mocnosti ca 0,5 m, které překrývají původní půdní typ. V současnosti v krajině převažují pole, jež střídají malé lesíky tvořené smíšenými listnatými porosty dubu a habru (*Demek 1987, 277*). Na vrchovinách je doložená postupná přeměna květnatých smíšených bučin v kyselý typy v období staršího subatlantika (*Rybniček – Rybničková 2001, 308*). Listnaté porosty v okolní krajině tedy převažovaly patrně také v době laténské, určení zuhelnatělých rostlinných makrozbytků získaných z výplně objektu prokázalo přítomnost dřeva pocházejícího právě z dubu a buku lesního.

Obr. 1. Vyznačení polohy výzkumu v roce 1994 na ZM ČR 1 : 10 000. Na mapě ČR vyznačeny polohy sídliště v Ohrozimi (2) a nedalekého oppida Staré Hradisko (1).

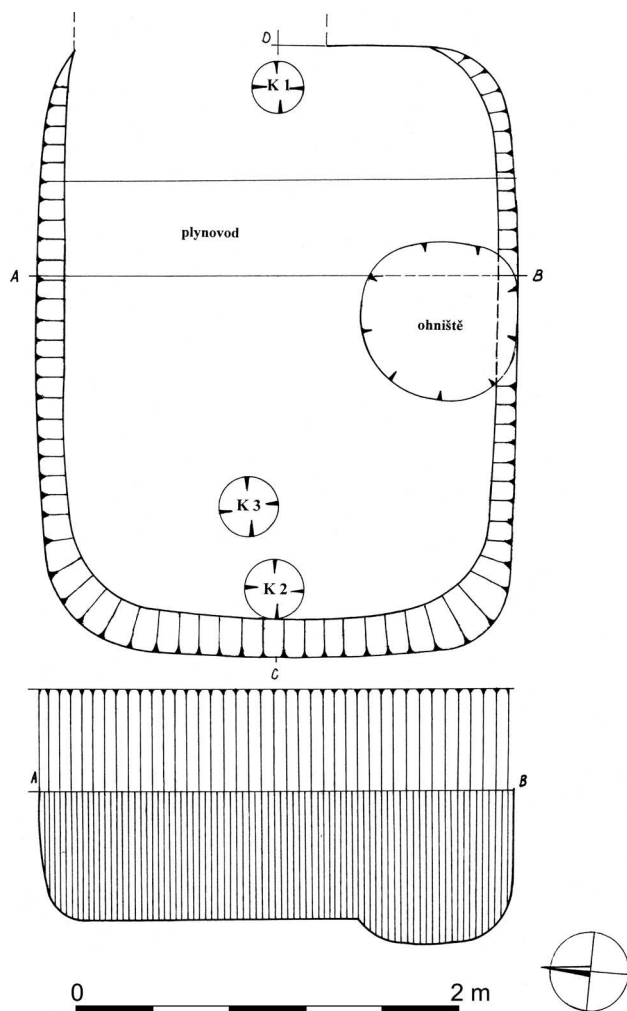
Fig. 1. Marked location of excavation in 1994 on the Basic Map of the Czech Republic, 1 : 10.000 scale. The location of the settlement in Ohrozim (2) and the nearby Staré Hradisko oppidum (1) are marked on the map.

3. Historie výzkumů

Na katastru Ohrozimi je známo několik laténských sídlištních poloh nacházejících se v pramenné oblasti pravobřežního přítoku Romže (podrobný soupis viz *Fojtík 2005*). První nálezy z doby laténské získal v trati „Hrabovce“ A. Gottwald, který odtud uvádí zlomky laténské keramiky. Při průzkumu sídlištní jámy zničené při stavbě domku F. Kaštyla pak získal další nálezy datované do pozdní doby laténské. Laténské střepy získal také J. Všeticka z kulturní vrstvy zjištěné ve dvoře domu č. 41 a o několik let později vykopal K. Dobeš větší množství laténské keramiky v trati „Močilky“ (*Meduna 1980b*, 219). Při povrchovém sběru, který prováděl M. Čižmář v roce 1989 o něco výše po svahu poblíž křižovatky u obce, byly získány další zlomky keramiky, mezi nimiž se vyskytly také odsazené okraje stuhadlovitě zdrsněných hrnců typických pro středočeskou oblast. V roce 1990 realizoval M. Šmíd pohled jižně od obce nad hloubením inženýrských sítí pro velkokapacitní vepřín ve Vicově, při kterém byly prozkoumány dva sídlištní objekty, z nichž pochází kolekce materiálu datovaná do stupňů LT B2 a LT C (*Šmíd 1993a*, 84). Jelikož spolu lokality „Močilky“, „Hrabovce“ a místa výzkumu v letech 1989 a 1990 bezprostředně sousedí, pravděpodobně zde jde o jednu větší lokalitu s kontinuálním osídlením od stupně LT B2 do LT C2-D1.

4. Popis objektu

Objekt (*obr. 2*) měl pravidelný obdélníkový půdorys o rozměrech 3,25 × 2,50 m a rovné dno zahlobené 1,2 m pod povrchem. Delší osou byl orientován ve směru Z–V, v blízkosti každé z kratších stran se na středové ose nacházela kúlová jamka o průměru 26 a 30 cm a hloubce 32 a 26 cm pod podlahou chaty. Další kúlová jamka byla umístěna ca 60 cm od západního okraje chaty, její hloubka

Obr. 2. Ohrozim. Zahloubená chata z pozdní doby laténské.
Fig. 2. Ohrozim. Sunken Late La Tène period hut.

však nebyla zdokumentována. U středu jižního okraje objektu se nacházelo lehce zahloubené ohniště kruhového půdorysu o průměru 84 cm a hloubce až 15 cm pod podlahou chaty. Podle třídění J. Meduny lze chatu přiřadit k typu A – 1, který se vyznačuje dvěma kůly na středové ose (Meduna 1980a, 50–53), sloužícími jako nosná konstrukce sedlové střechy chaty.

5. Rozbor nálezů

5.1. Kovové nálezy

Z výplně chaty pocházejí dva kusy spon. V prvním případě se jedná o zlomek železného vinutí spony (obr. 4: 6), typologicky blíže nezařaditelné. Významným nálezem je však větší část bronzové nauheimské spony (obr. 5: 1), ze které se dochoval lučík zdobený tremolovým vpichem s malou částí rámcového zachycovače na jednom a s vinutím 2+2 na druhém konci. Analogie k tomuto exempláři lze na Moravě najít zatím v dosud nepublikovaném souboru spon ze Starého Hradiska z novějších výzkumů (informace M. Čižmáře), stejný typ výzdoby se objevuje také v Čechách na oppidu Třísov,

Obr. 3. Ohrozim. Pohled na zahloubenou chatu po exkavaci od jihozápadu.
Fig. 3. Ohrozim. View of sunken hut from southwest following excavation.

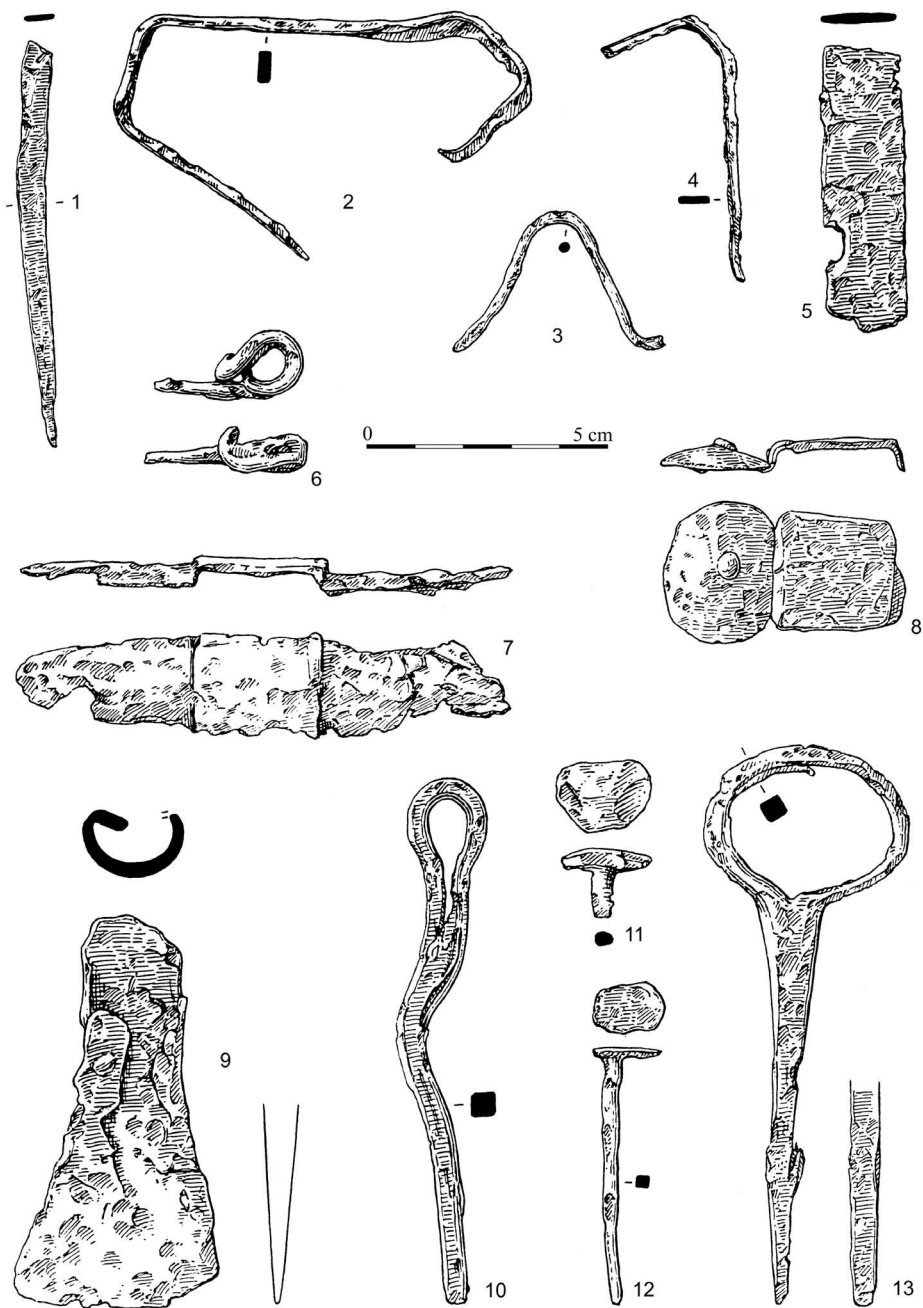
kde ji J. Břeň označuje jako „3 řady bodů radýlkem“ (Břeň 1964, 225, tab. 9: 333). Podle typologie vypracované německou badatelkou K. Striewe lze výše uvedený typ přiřadit mezi spony skupiny A 7.1, které se vyskytují především v oblasti severně od Alp s centrem výroby na bavorském oppidu Manching (Gebhard 1991, Taf. 7: 142–145; Striewe 1996, 35). Obecně jsou nauheimské spony známy především z oppid a lze je datovat do stupně LT D1. V případě spony z Ohrozimi se jedná vedle nálezu ze sídliště v Bořitově (Čižmář 2003, 38, obr. 9: 1, tab. 30: 3) a nelokalizovaného nálezu ze Spytihněvi (Meduna 1980a, 115) o další z nemnoha exemplářů tohoto typu z nížinného sídliště na Moravě.

O výjimečnosti a luxusním vybavení obyvatel chaty svědčí nález více než deseti drobných fragmentů bronzového zrcadla, jejichž rozměry nepřesahovaly 1 cm. Zrcadla vyráběná z bronzu se silnou příměsí antimonu byla do keltského světa zřejmě dovážena z římského impéria a na našem území je dosud známo pouze několik nálezů z prostředí oppid a ostatních výšinných areálů (Čižmářová 2004, 120). Na Moravě jsou zlomky zrcadel zastoupeny ve větším počtu na Starém Hradisku (Meduna 1961, 11, Taf. 13: 17, 18; Meduna 1970, 60, 86, Taf. 3: 9–16), další pocházejí z hradiska „Obírka“ u Loučky (Čižmář – Salaš 2009, 67) a je možné zmínit také nález z prostředí púchovské kultury z hradiska „Rýsov“ u Provodova (nepublikovaný nález uložený v Muzeu jihovýchodní Moravy ve Zlíně, př. č. 611/2013). Z výše uvedených důvodů lze výskyt zrcadla na ohrozimském sídlišti v rámci Moravy považovat za mimořádný.

Nález tenkého obloukovitého bronzového plíšku širokého ca 0,5 cm s jemnými doposud ostrými zoubky po obou stranách (obr. 5: 3) lze snad interpretovat jako část malé pilky sloužící k jemné práci při určitém druhu specializované výroby. Předmět tohoto druhu je vskutku ojedinělý, svým charakterem se mu nejvíce blíží exemplář ze Starého Hradiska, který je však větší, má zoubky pouze na jedné straně a podle J. Meduny se zřejmě jedná o část ozdobného kování (Meduna 1970c, Taf. 10: 14).

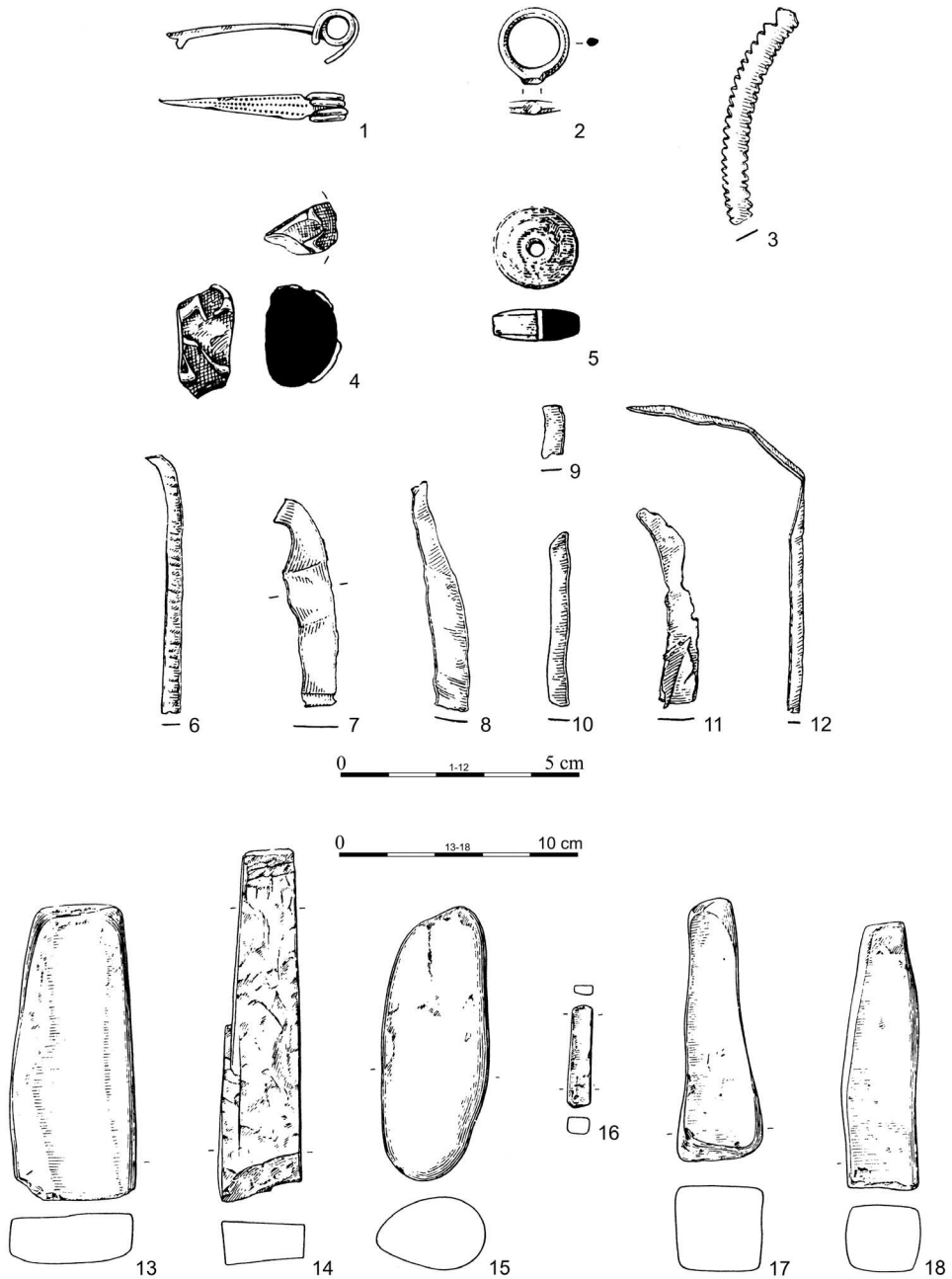
Železné poutko pochvy meče podlouhlého tvaru (obr. 4: 7) patří k nejčastěji se vyskytujícímu typu těchto nálezů v mladší a pozdní době laténské a obdobné lze uvést např. ze Starého Hradiska (Meduna 1961, Taf. 30: 6, 8). Z druhého poutka (obr. 4: 8) se dochovala pouze část ve tvaru oválného terčíku s nýtem uprostřed a celkovou délkou předmětu lze odhadnout na ca 7 cm. Z Moravy jsou nálezy tohoto charakteru známy zatím především z hrobových celků, např. z pohřebiště v Charváttech, které je datované do stupně LT C1 (Čižmářová 2004, 189), nebo z hrobu č. 7 v Blučině, který spadá do stupně LT B2 (Čižmářová 2011, Tab. 24: 6). Protože se v pozdní době laténské používaly již jiné typy uchycení mečů, jedná se v tomto případě zřejmě o „starožitnost“, tedy předmět přetrvávající na sídlišti ze staršího období.

Železná sekera nebo snad motykovitý nástroj (obr. 4: 9) má půlkruhovitou neuzavřenou tulejku tvořenou dvěma laloky. Nejbližší analogie lze najít na Starém Hradisku (např. Meduna 1961, Taf. 17: 5); tyto sekerky se však vyskytují hojně také na nížinných sídlištech. Typ seker s neuzavřenou tulejí je

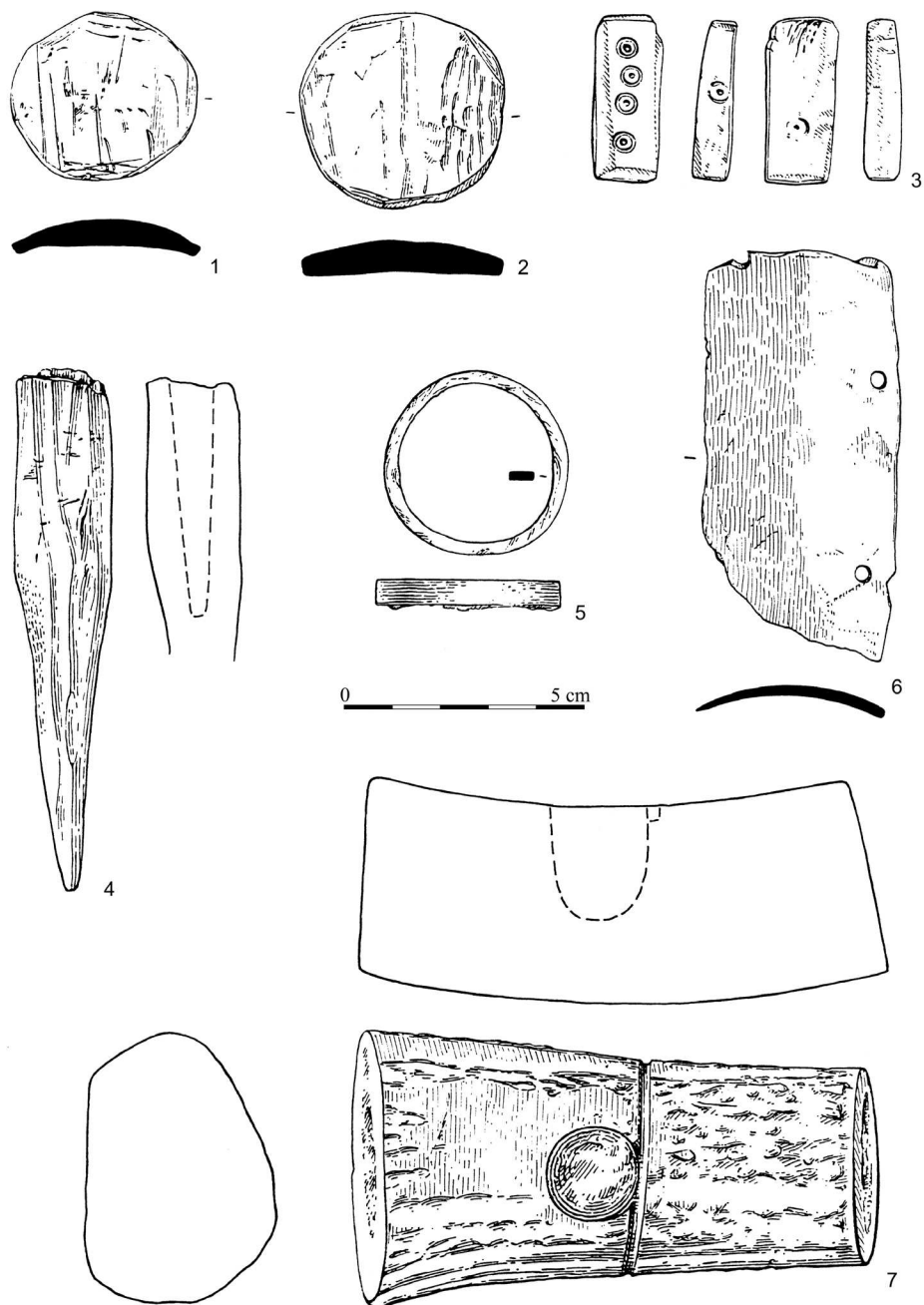
Obr. 4. Ohrozim. Výběr železných nálezů z výzkumu v roce 1994.

Fig. 4. Ohrozim. Selection of iron finds from the excavation in 1994.

Obr. 5. Ohrozim. Drobné nálezy z výzkumu v roce 1994. 1–3, 6–12 bronz, 4 sklo, 5 jantar, 13–18 kamenné brousky.

Fig. 5. Ohrozim. Small finds from the excavation in 1994. 1–3, 6–12 bronze, 4 glass, 5 amber, 13–18 whetstones.

Obr. 6. Ohrozim. Kostěná a parohová industrie z výzkumu v roce 1994.
 Fig. 6. Ohrozim. Bone and antler industry from the excavation in 1994.

pro svůj častý výskyt na oppidech a pozdně laténských sídlišťích (a naopak pro absenci na sídlišťích ze střední doby laténské) obecně datován do pozdní doby laténské (*Meduna 1980a*, 126).

Dvě železné závlačky (*obr. 4: 10, 13*) jsou nejvíce používanými typy a mají početné analogie například na Starém Hradisku (*Meduna 1961*, Taf. 40, 41: 2,3), ve Ptení (*Čižmář 2006*, tab. 7: 1) a v dalších moravských lokalitách. První typ (*obr. 4: 13*) pravděpodobně sloužil jako součást uzavíracího mechanismu dveří, druhý (*obr. 4: 10*) lze patrně interpretovat jako zákolník (*Schönfelder 2002*, 200–204). Hojně používání závlaček v keltském prostředí dokládají početné nálezy např. ze Stradonic (*Piř 1903*, tab. XXXVIII: 38) nebo Manchingu (*Jacobi 1974*, Taf. 45).

Výzkumem bylo dále získáno sedm zlomků tenkého bronzového plechu různých tvarů a rozměrů (*obr. 5: 6–12*), u dvou z nich pak byly zpozorovány stopy po vybití kladívkem. Lze předpokládat, že se mohlo jednat o polotovary či odpad vzniklý při výrobní činnosti, např. stříhání plechu a následně výrobě tenkých bronzových náramků či nástrojů určených pro jemnou práci. Jedním z produktů vzniklých při této činnosti může být i výše zmíněný fragment bronzového kování.

Další drobné nálezy jsou již méně zajímavé. Jedná se o bronzový kroužek, který představoval nejspíše součást závěsku (*obr. 6: 2*), dva zlomené železné hřebíky s plochou hlavicí (*obr. 4: 11, 12*) a dvě železné tesařské svorky (*obr. 4: 2, 4*), z nichž jedna je neúplná a druhá zdeformovaná. V souboru se nacházelo dalších 17 zlomků železných předmětů (*obr. 4: 1, 5*), které však nebylo možné kvůli jejich značné torzovitosti blíže vyhodnotit.

5.2. Sklo a jantar

Dalším chronologicky citlivým a v prostředí nížinných sídlišť neobvyklým předmětem je zlomek prstencového korálu z modrého skla (*obr. 5: 4*), který je zdoben na vnější straně cikcakem provedeným vtavenými nitěmi ze žlutého a bílého skla. Korály tohoto typu spadají podle třídění T. E. Haevernickové do skupiny 23a a známe je jak z oppid, tak sporadicky i z nížinných sídlišť. Podtyp se dvěma druhy vtavených nití je však na našem území vzácný. Na Moravě lze dosud zmínit jen exemplář ze Starého Hradiska (*Čižmář 2008*, 56, tab. 8: 1), v Čechách ze Stradonic (*Venclová 1990*, 140), na Slovensku z Bratislavy-Devína (*Březinová – Plachá 2009*, 114, obr. 1: 2), další pak byly nalezeny až ve vzdálenějších oblastech Švýcarska a Itálie (*Haevernick 1960*, 257). Chronologicky jsou prstencové korály obecně řazeny do stupně LT D1 (*Gebhard 1989*, 78).

Ojedinělý je také nález jantarového korálu (*obr. 5: 5*). Z moravských pozdně laténských nálezů je možné zatím zmínit pouze předměty ze sídliště v Holubicích a vícefázového sídliště v Klenovicích na Hané (*Čižmářová 1996*, Abb. 5). Zpracování jantaru lze předpokládat na základě nálezů surového jantaru na pozdně laténských sídlišťích v Bořitově (*Čižmář 2003*, 98), Otrokovicích (*Parma 2006*, 340) a Hrubé Vrbce (*Šmerda 2007*, 389); finální výrobky, tedy opracované předměty odsud však postrádáme. Zpracování surového jantaru je doloženo na Starém Hradisku, kde byly objeveny tři objekty, které zřejmě tvořily součást dílny pro výrobu drobných předmětů z jantaru (*Čižmářová 1996; Čižmář 2002*, Abb. 10), i zde je však výskyt finálních výrobků relativně řídký.

5.3. Kamenné brousky

Soubor celkem šesti kamenných brousků byl podroben petrografické analýze, kterou provedl J. Leichmann. Podle výsledků byly tři brousky vyrobeny z křemenného pískovce a po jednom z droby a prachové břidlice. V případě posledního exempláře vyrobeného z říčního valounu není jisté, zda se skutečně jedná o brousek. Ačkoliv jde jen o malý soubor, převaha brousků z křemenného pískovce není zřejmě náhodná, i v rozsáhlejší souboru ze Starého Hradiska je z tohoto materiálu vyrobeno celkem 64% všech analyzovaných jedinců (*Leichmann 1994*, 102). Dle typologie J. Leichmanny (*1994*) spadají morfologicky dva brousky z křemenného pískovce do kategorie 1 (*obr. 5: 17, 18*), téměř neopracovaný exemplář z říčního valounu do kategorie 3 (*obr. 6: 15*) a brousek z prachové břidlice do kategorie 5 (*obr. 5: 14*). Do stejné skupiny může náležet i brousek vyrobený z droby, který lze však začlenit i do kategorie 7 (*obr. 5: 13*). Poslední miniaturní brousek patřící do kategorie 2 byl vyroben z křemenného pískovce (*obr. 5: 16*).

5.4. Předměty z kosti a parohu, zvířecí kosti

Z výzkumu polozemnice pochází polotovar kladiva z parohoviny opatřeného důlkem o průměru 2 cm a hloubce 2,5 cm (*obr. 6: 7*). Ze sídliště v Bořitově je znám nález podobného kladiva, které však bylo navíc zdobené kolky (*Čižmář 2003a*, tab. 46: 3).

Dalším předmětem, který svědčí o vyšším životním standardu obyvatel sídliště, je kostěná hrací tyčinka ve tvaru mírně nepravidelného kvádrů (*obr. 6: 3*). Hodnoty jsou na povrchu předmětu znázorněny početními body v podobě malých rytých kroužků o průměrech 0,4–0,5 cm s body uprostřed. Na přední straně hrací tyčinky byly vyznačeny čtyři početní body, další se nacházel na boční stěně a poslední nedokončený či opotřebovaný byl zjištěn na zadní straně kvádrů. Vzhledem k absenci početních bodů na jedné straně a jejich malému počtu na většině ostatních stěn kvádrů lze předpokládat, že výroba předmětu nebyla dovedena do finální podoby. V moravském prostředí je zatím známo pouze několik analogií. Nejblíže jsou podobné hrací tyčinky známy ze Starého Hradiska, odkud byly doposud publikovány dva exempláře (*Meduna 1961*, Taf. 13: 7; *1970c*, Taf. 10: 1). Dále lze uvést polotovary hracích kostek v různých fázích rozpracovanosti z Drnholce (*Čižmář – Jelínková 1985*, 25), Křenovic (*Meduna 1980a*, Taf. 63: 22) a snad také z Mistřína (*Meduna 1980a*, Taf. 80: 6, 7), drobné hrací tyčinky pocházejí také z Milonic (*Lečbych – Mikulková 2014*, 399, *obr. 22: 8*) a Němčic – Víceměřic (*Čižmář – Kolníková 2006*, 266, *obr. 4: 1, 2*). Obecně lze předpokládat, že se hrací kostky nacházely především v prostředí vyšší společenské skupiny obyvatel, a proto je možné jejich zvýšený výskyt očekávat především v prostředí oppid či mocenských center. Jejich účel jako součást blíže nedefinované stolní hry však jasně prokazuje hrobový nález z Peigarten v Rakousku, kde bylo nalezeno osm hracích kostek společně s 24 hracími kameny – jeden kostěný, jeden ze střepeu a 22 oblázků, jeden kostěný a jeden ze střepeu (*Ruß – Wiltshcke-Schrotta 2008*, 168–175, *Abb. 2*).

Dalším předmětem z kosti je plochá, mírně prohnutá tenká destička se dvěma vyvrtnými otvory (*obr. 6: 6*). Funkce podobných předmětů je zatím nejasná (*Moryková-Šneidrová 1964*, 203), je ale možné, že byly používány jako škrabadla při činění kůží nebo k podobným účelům. Dva provrtané otvory pak mohly sloužit k zavěšení či k připevnění rukojeti z jiného materiálu.

Dvě hrubě opracovaná kolečka z kostí jelena (*obr. 6: 1, 2*) nemají jasný účel. Je možné, že šlo podobně jako u keramických koleček bez otvorů o polotovary přeslenů (*Čižmář 2003a*, 53) nebo hrncířská hladítka (*Vencl 1980*, 529). Může se také snad jednat o polotovary velkých kostěných knoflíků. Kostěný předmět podobného charakteru, avšak s provrtaným otvorem, nalezený na sídlišti Nitra-Šindolka, byl interpretován jako ozdobný předmět na zavěšení (*Březinová 1995*, 10, *tab. 1: 5*). Z Moravy je možné dále uvést kolečka se třemi provrty z Křenovic a Mistřína, byla však vyrobena z části lidské lebky a předpokládá se u nich spíše kultovní význam, pravděpodobně sloužily jako amulety (*Čižmář 2000*, 87–88, *obr. 4*). O účelu kostěného hrubě opracovaného kroužku z diafýzy (*obr. 6: 5*) lze pouze spekulovat.

Zahrocený předmět s tupým hrotem připomínající šídlo (*obr. 6: 4*) je vyroben z výsady parohu jelena. Jeho interpretace je složitá, pravděpodobně se jedná o polotovar šídla, předmět však mohl sloužit také jako nákončí žerdi praporce či standarty a nelze vyloučit ani možnost náhražky železného hrotu kopí. Artefakt dále mohl plnit funkci neostrého rydla užívaného k výzdobě keramiky, pravděpodobná se zdá být také verze využití těchto ostnů jako nástavce poháněcích tyčí, které díky svému tupému hrotu nemohly způsobit dobytku poranění jako osten dřevěný, jenž se časem třepí ve zraňující třísky (*Hrubý 1957*, 128).

Osteologický soubor z Ohrozimi čítající 230 ks byl podroben analýze, kterou provedl L. Peške. Materiál je tvořen převážně středně velkými zlomky kostí, určit se podařilo 195 ks, které lze většinou interpretovat jako anatomické části domácích zvířat (194 ks), pouze ojediněle se vyskytují kosti jelena a snad pratura. Dominantní postavení mezi zlomky domácích savců mají zbytky prasete domácího (59,3 %), což je poněkud odlišný stav oproti ostatním laténským lokalitám, kde bylo určení zvířecích kostí prováděno a kde většinou jednoznačně převažuje tur domácí. Početně následují kosti tura domácího (27,3 %), dále pak kosti koně (7,7 %), což je vyšší číslo, než je běžné pro standardní agrární sídliště, avšak nemůže se rovnat vyššímu zastoupení, které je známo na oppidu Staré Hradisko (18,5 %). Soubor doplňuje ještě několik kostí drobných přežvýkavců (3,6 %) a psa (2,1 %). Obecně je možné

pozorovat výrazně menší zastoupení kostí ovce/kozy v reprezentativních souborech (nad 50 ks) na sídlištích v severněji položené oblasti Hané (Dětkovice, Ohrozim, Ptení, Slatinice) a Lysické sníženině (Blansko, Bořitov) oproti jižněji položeným lokalitám, což může ukazovat na menší oblibu tohoto zvířete v uvedených regionech (*tab. 1*).

Druh (v %)	Tur domácí	Prase domácí	Ovce/koza	Kůň domácí	Pes domácí	Kur domácí	Husa domácí	Celkem (ks)
Blansko	57,5	19,7	19,7	1,5	0,8	0,8	–	132
Bořitov	31,0	28,9	27,4	8,4	2,9	1,4	–	630
Bořitov – Býkovice	49,0	12,2	20,4	6,1	12,2	–	–	49
Brno-Královo Pole	3,7	14,8	81,5	–	–	–	–	27
Brno-Slatina	42,4	28,7	23,4	2,8	1,6	1,1	–	901
Dětkovice	55,4	23,1	16,9	4,6	–	–	–	65
Dolní Sukolom	40,7	29,6	7,4	11,1	11,1	–	–	27
Hulín	50,3	27,7	17,9	3,5	0,6	–	–	173
Lysice	37,5	34,4	25	3,1	–	–	–	32
Medlovice	50,3	27,7	17,9	3,5	0,6	–	–	987
Mistřín	20,8	25,0	48,2	4,8	1,1	0,1	–	3503
Ohrozim	27,3	59,3	3,6	7,7	2,1	–	–	194
Polešovice	43,3	20,8	27,7	4,1	3,7	0,4	–	245
Podují	42,0	18,4	27,5	7,3	3,8	0,9	0,1	1028
Ptení 1	42,0	38,5	13,8	2,8	2,3	0,6	–	348
Slatinice	45,3	24,5	9,4	17,0	3,8	–	–	53
Slatínky	51,0	12,3	24,5	10,2	2,0	–	–	49
Staré Hradisko	46,2	26,1	7,7	18,5	1,5	–	–	65
Strachotín	30,9	21,9	33,5	7,0	5,0	1,7	–	301
Šlapanice	50,0	23,7	13,6	11,8	0,9	–	–	110
Tvarožná	61,2	16,4	10,4	9,0	3,0	–	–	67
Velké Hostěrádky	24,3	35,4	30,3	1,5	5,6	0,2	2,7	449
Vyškov	61,5	21,2	7,7	5,8	3,8	–	–	52
Višňové	41,7	26,4	18,2	4,6	8,5	0,6	–	307

Tab. 1. Zastoupení kostí domácích zvířat v Ohrozimi ve srovnání s dalšími moravskými lokalitami z mladší a pozdní doby laténské (podle Čížmář 1987, 225; Čížmář 2003, 92; 145, tab. 1; 146, tab. 2; Čížmář 2008, 96, tab. XXVIII; Čížmář 2012, 98; Čížmář – Čížmářová 2013, 189, tab. 1; Čížmářová 2008, 69, tab. X; Kalčík 2007, 61, tab. 5; Kratochvíl 1993, 682, tab. 1; Lečbých 2010, 128, tab. VIII; Roblíčková 2002, 356, tab. 1; 2003, 188, tab. 1; 2005, 304, tab. 1; 2006, 417, tab. 1; Slavík 2007, 44, tab. 15; Wilczek 2013, tab. 7; Wilczek 2014, 243, tab. T7.

Celkově tedy ohrozimský soubor příliš nevybočuje ze standardu ostatních laténských sídlišť, jedinou podstatnou odchylku tvoří větší zastoupení prasete domácího nad turem domácím, což může souviset s větší oblíbeností konzumace tohoto zvířete v komunitě obývající zkoumanou lokalitu.

5.5. Keramika

Ze zahloubené chaty se podařilo získat celkem 716 fragmentů keramiky, které byly rozděleny do čtyř základních typů (hrubá, jemná, grafitová a malovaná). Následně byl proveden výpočet jejich procentuálního zastoupení v objektu a později byl materiál předán k laboratornímu zpracování, při

kterým byly některé střepy slepeny k sobě, případně skartovány (celkem 470 ks). V současné době se v Moravském zemském muzeu nachází pouze 246 kusů keramiky a již na první pohled je zřejmé, že se skartace týkala především drobných střepů z výdutí (viz *tab. 2*). Nicméně údaje o původním souboru lze čerpat pouze z výpisu, jehož úplnou správnost již dnes nelze ověřit. Následný rozbor keramiky tedy vychází z dostupného materiálu zbylého po laboratorním zpracování.

	Před laboratorním zpracováním				Po laboratorním zpracování			
	Celkem		Okraje		Celkem	Okraje	Výdutě	Dna
Hrubá	393	54,9 %	66	52,4 %	126	76	34	16
Jemná	144	20,1 %	33	26,2 %	63	30	19	14
Grafitová	131	18,3 %	19	15,1 %	34	18	12	4
Malovaná	48	6,7 %	8	6,3 %	23	5	18	–
Celkem	716	100 %	126	100 %	246	129	83	34

Tab. 2. Rozdíl mezi skartovaným a neskartovaným souborem keramiky.¹

Z výše uvedené tabulky vyplývá, že největší podíl nalezené keramiky představoval hrubý materiál. Poměrově nízké zastoupení malované keramiky je běžným jevem na všech doposud zkoumaných moravských pozdně laténských sídlišcích (na řadě z nich se nevyskytuje vůbec) a lze ho přičíst na vrub luxusnímu charakteru této komponenty (*tab. 3*).

Lokalita	Celkem (v ks)	Hrubá k. (v %)	Grafitová k. (v %)	Jemná k. (v %)	Malovaná k. (v %)
Blansko	1109	78,5	12,3	9,0	0,2
Blažovice	2341	35,5	43,8	20,6	0,1
Bořitov	2353	69,1	15,3	15,1	0,5
Brno-Slatina	3444	69,8	11,9	18,0	0,2
Dětkovice	337	50,2	10,4	33,8	5,6
Hulín	645	46,0	32,0	22,0	0
Medlovice	4895	28,6	19,2	28,6	0
Milonice	1410	44,1	30,0	25,9	0
Ohrozim*	716	54,9	18,3	20,1	6,7
Ptení 1*	900	22,4	22,5	54,5	0,7
Staré Hradisko*	790	49,0	29,0	20,0	2,0
Staré Hradisko 1990, 1993	743	49,2	32,2	14,0	4,6
Višňové	2424	52,2	23,1	24,8	0

Tab. 3. Zastoupení keramických hmot ve vybraných moravských lokalitách z mladší a pozdní doby laténské (podle Čižmář 2003, 56; 2006, 23–24, tab. 3; 2008, 38, tab. XIII; 2012, 91; Čižmářová 2008, 21, tab. IV; Koucká 2012, 21; Lečbých 2010, 63–64, tab. III; Lečbých – Mikulková 2014, 397–398; Popelka 2013, tab. 12; Wilczek 2013, 82, tab. 2; 2014, 241, tab. T2). * soubory, kde byla provedena částečná skartace materiálu.

Keramický inventář chaty z Ohrozimi představuje jednu z mála pozdně laténských moravských kolekcí, která je natolik početná, aby ji bylo možné srovnávat se standardním souborem keramiky pub-

¹ Vyšší počet okrajů po tzv. skartaci může být dán chybou ve výpisu, případně rozpadem některých jedinců, které nebyly prolepeny při laboratorním zpracování.

likovaným V. Salačem a J. Rulfem (*Rulf – Salač 1995*). V rámci dosud zpracovaných souborů keramiky představuje počet 716 ks na 5 m³ zkoumaného objemu chaty (část zničená rýhou pro plynovod) celkem 135 střepů na m³, což je neobvykle vysoká hodnota. Pro srovnání lze uvést průměr pro pozdně laténské kolekce keramiky ze severozápadních Čech 122,2 ks/m³, po odečtení souboru z Lovosic se pak dostáváme na pouhých 86 ks/m³ (*Rulf – Salač 1995*, 382).

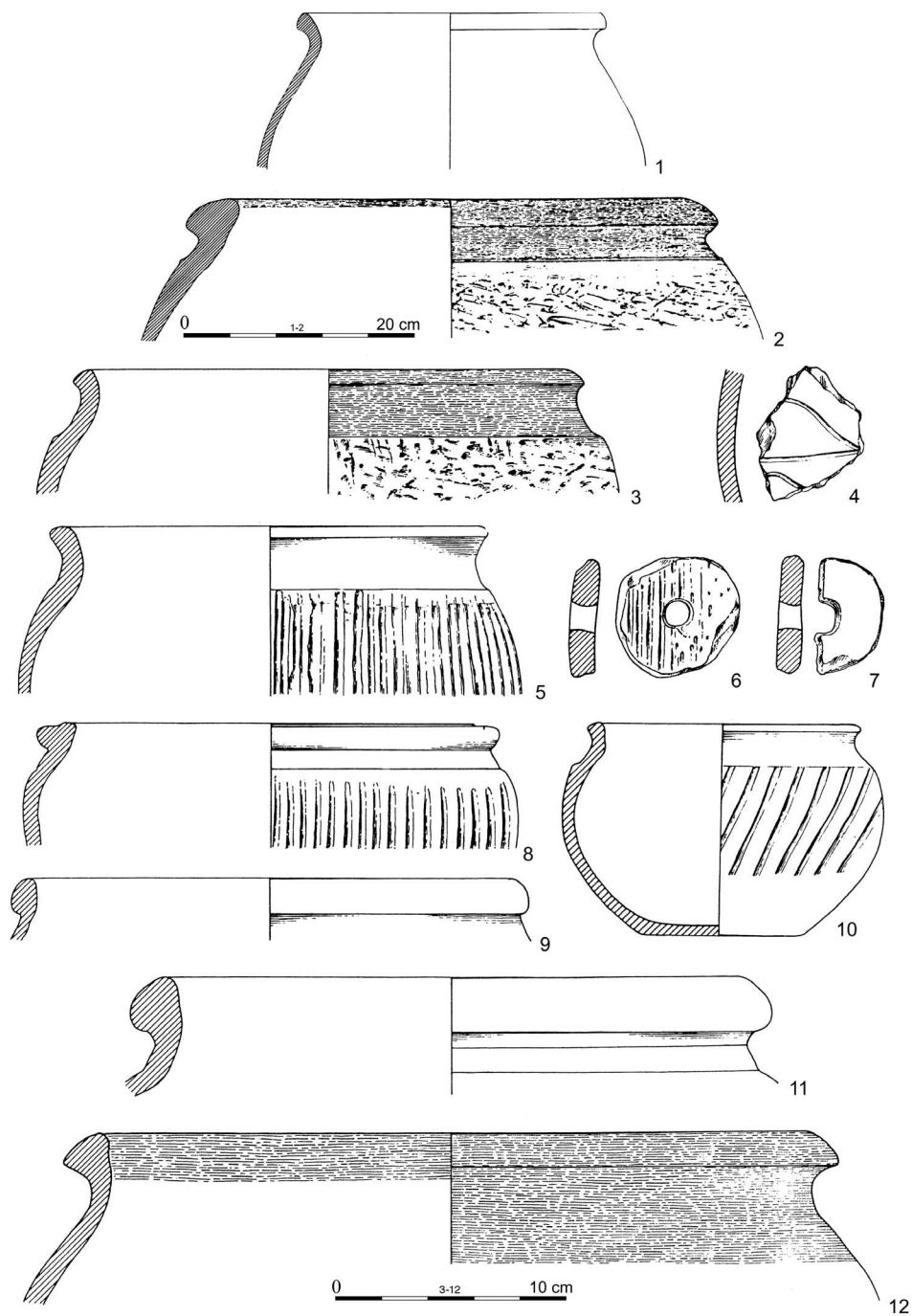
Zastoupení počtu okrajů v ohrozimském souboru je vysoké – tvoří celkem 17,6 % všech keramických střepů. Pro srovnání lze uvést opět publikované údaje ze severozápadních Čech, kde okraje tvoří 11,7 % z celkového počtu střepů zahrnutého do statistik. Také zde však dochází k výkyvům, v Mšeckých Žehrovicích se uvádí 16 % okrajových zlomků (*Rulf – Salač 1995*, 374, 375).

Zajímavé je také výrazné zastoupení jemné keramiky v souboru (20,1 %), které je neobvykle vysoké oproti stavu v severozápadních Čechách, kde je medián standardního souboru keramiky stanoven na 5,5 %. Výsledky dosud publikovaných vybraných moravských sídlišť na Prostějovsku však zatím ukazují, že se zde jedná o vcelku běžný jev. Zastoupení jemné keramiky se pohybuje v hodnotách 14 a 20 % (Staré Hradisko), 33 % (Dětkovice) a 54 % (Ptení). Poslední uvedená hodnota je však zřejmě způsobena částečnou skartací keramického materiálu při zpracování výzkumu.

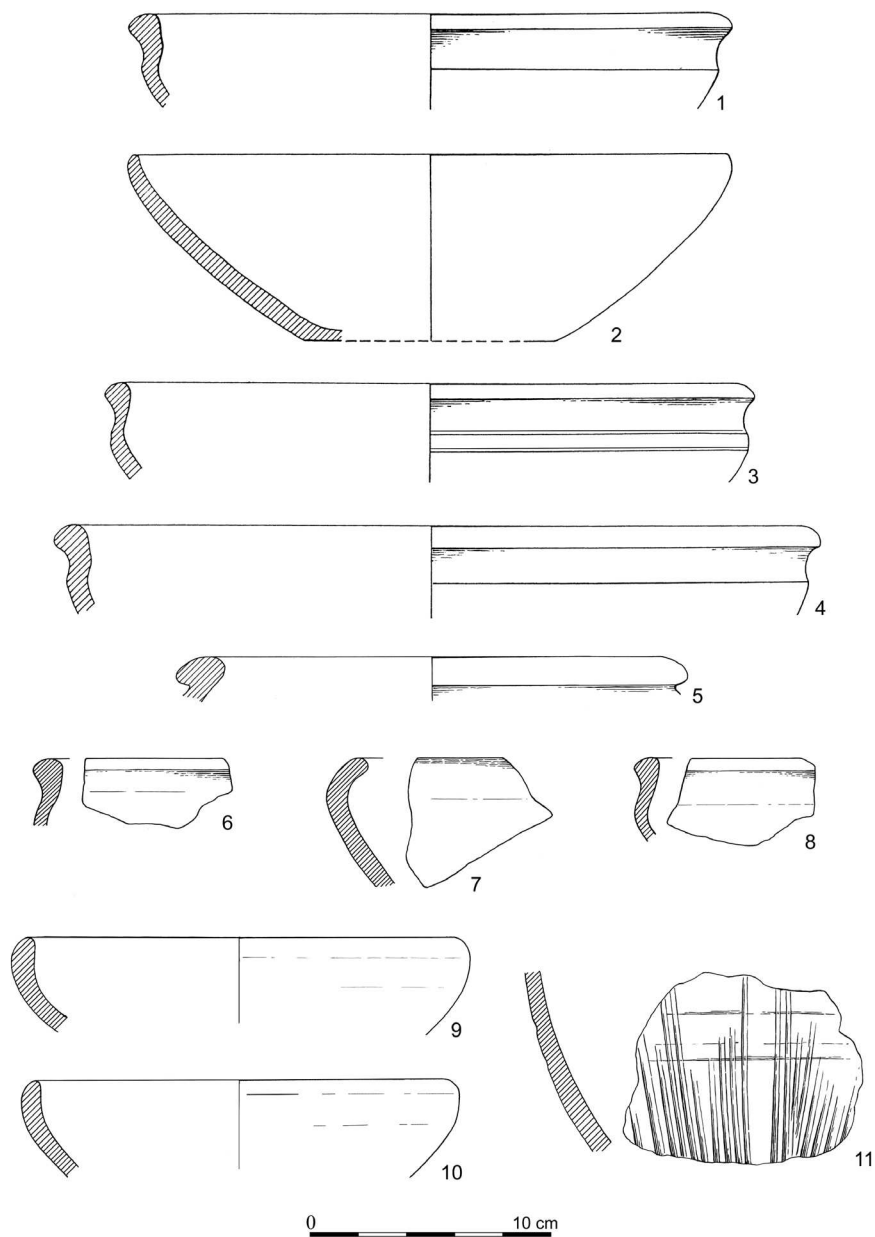
Celkově lze tedy prezentovaný soubor hodnotit jako značně odlišný, jelikož hodnoty zastoupení celkového počtu zlomků keramiky, procentuálního zastoupení okrajů a hustoty střepů na m³ vykazují přibližně dvakrát vyšší počet než medián standardního souboru laténské sídlištní keramiky v severozápadních Čechách (*Salač 1998*, 59). V případě celkového počtu okrajů jsou hodnoty oproti mediánu až téměř trojnásobné.

Zlomků hrubé keramiky bylo původně vyzvednuto celkem 393, po skartaci se tento soubor zmenšil na pouhých 126 zlomků. Z toho se zachovalo 76 okrajů (60,3 %), 34 výdutí (27 %) a 16 zlomků ode dna (12,7 %). U 72 kusů se podařilo rámcově identifikovat tvar nádoby, a to 46 mís a 18 hrncovitých/situlovitých nádob. U celkem 96 zlomků byla zjištěna příměs muskovitických a biotitických slíd (muskovit 71 ks, biotit 25 ks), v 6 případech se pak vyskytla přítomnost krevele. Celkem 57 zlomků keramiky pochází z hrubozrnných nádob zdrsňovaných drobnými kamínky a 21 střepů je vyrobeno z materiálu obsahujícího jemný písek. Technika vnějšího vyhlazení povrchu se vyskytuje u 41 ks keramiky, jedná se ve valné většině o mísy. Na plecích situlovitých nádob se vyskytuje svislé rýhování (*obr. 7: 5, 8*), v některých případech však bývá také zešikmené (*obr. 7: 10, 8: 11*), což je považováno za mladý prvek vyskytující se na moravských sídlišťích od stupně LT C2. Mezi nádobami se objevuje také hrnc s hrdlem odsazeným od zdrsňené výdutě (*obr. 7: 3*) typický pro oblast středních a východních Čech (*Čižmář 2003*, 58), nebo tvar nádoby se svrchu prožlabeným okrajem (*obr. 7: 8, 10: 6, 7*) charakteristický pro mladé období doby laténské (*Hlava 2002*, 318). Na šesti zlomcích hrncovitých nádob je možné pozorovat výrazné tzv. struhadlovité zdrsňení povrchu (*obr. 7: 2, 3*), které je opět typické pro oblast středních a východních Čech (*Čižmář 2003*, 58; *Meduna 1980a*, 73). Dále se v souboru nachází pět zlomků okrajů o průměru 46 cm pocházejících z jediné masivní zásobnice opatřené smolným nátěrem pod okrajem (*obr. 7: 2*). Velké nádoby zásobnicovitého charakteru se obecně vyskytují v mladším období laténské epochy (*Hlava 2001*, 318), provádění smolného nátěru na nádobách pak přichází na Moravu především v pozdní době laténské (*Meduna 1980a*, 106). Početně zastoupeným tvarem jsou v souboru mísy se zataženým okrajem (*obr. 8: 9, 10: 9: 1–9*), často opatřené smolným nátěrem (*obr. 9: 5, 8*), někdy však také s vnější jemně hlazenou úpravou povrchu (*obr. 9: 1*). Výrazně méně je pak zastoupen tvar nádoby s okrajem ovaleným a mírně vytaženým (*obr. 7: 9*). Objevil se také zlomek mísy zdobené rytými horizontálními liniemi a vlnicemi na vnější straně (*obr. 7: 4*). Z výdutí nádob jsou vyrobena dvě provrtaná kolečka o průměru 5–5,5 cm a šířce středového otvoru 0,8 a 1 cm (*obr. 7: 6, 7*).

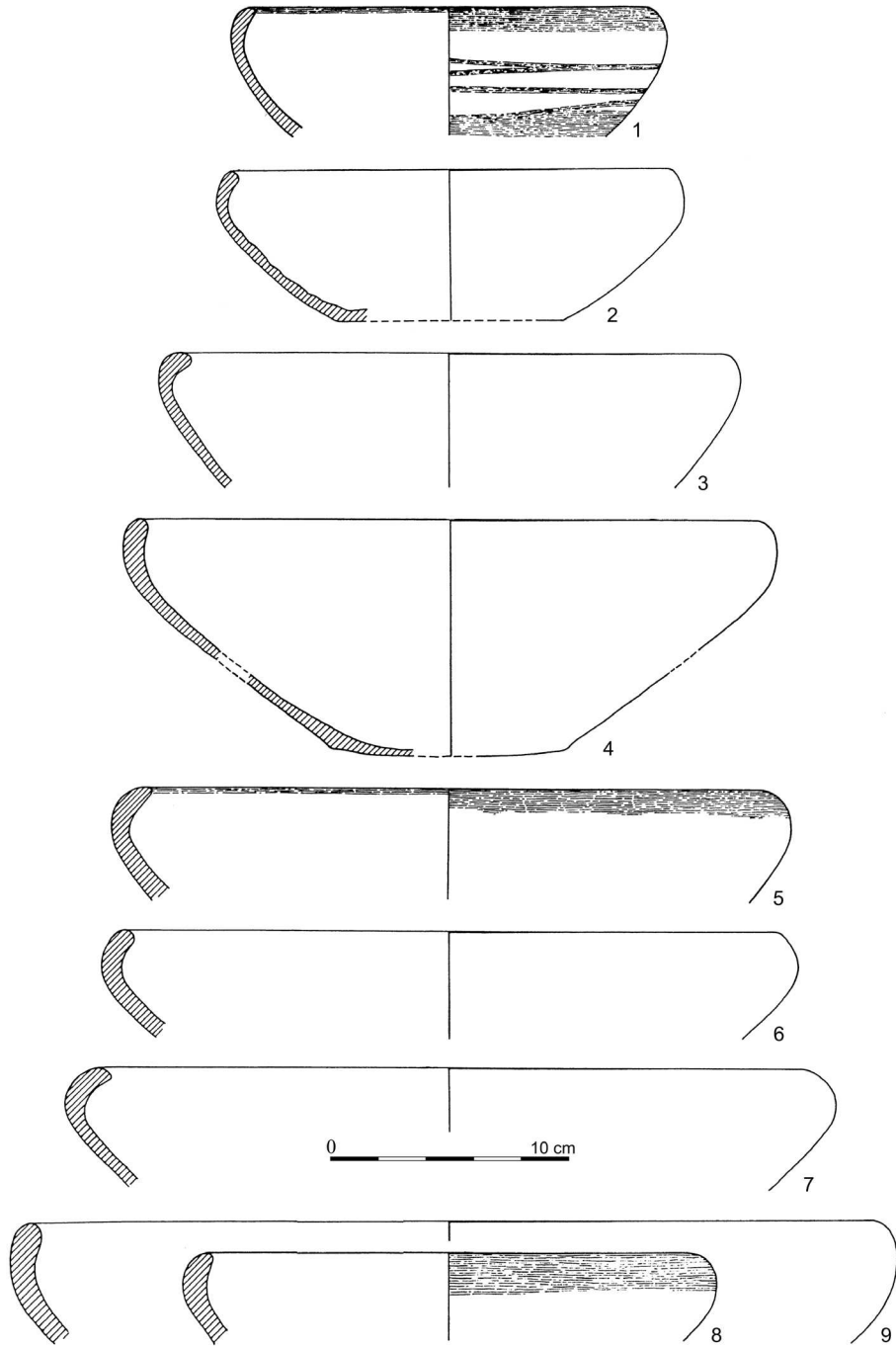
Jemná keramika původně čítala celkem 144 zlomků, po skartaci se tento počet snížil na 63 zlomků. Zachováno bylo celkem 30 okrajů (47,6 %), 19 výdutí (30,2 %) a 14 zlomků ode dna (22,2 %). Naprostá většina této keramiky je vyrobena z jemně plaveného materiálu bez dalších příměsí, pouze v 16 případech byla makroskopickým pozorováním zjištěna nepatrná příměs muskovitické slídy. Významnou a také chronologicky citlivou část tvoří skupina nádob soudkovitého tvaru většinou s kyjovitě profilovaným okrajem (*obr. 10: 12–16*) a právě tyto nádoby jsou typickým představitelem

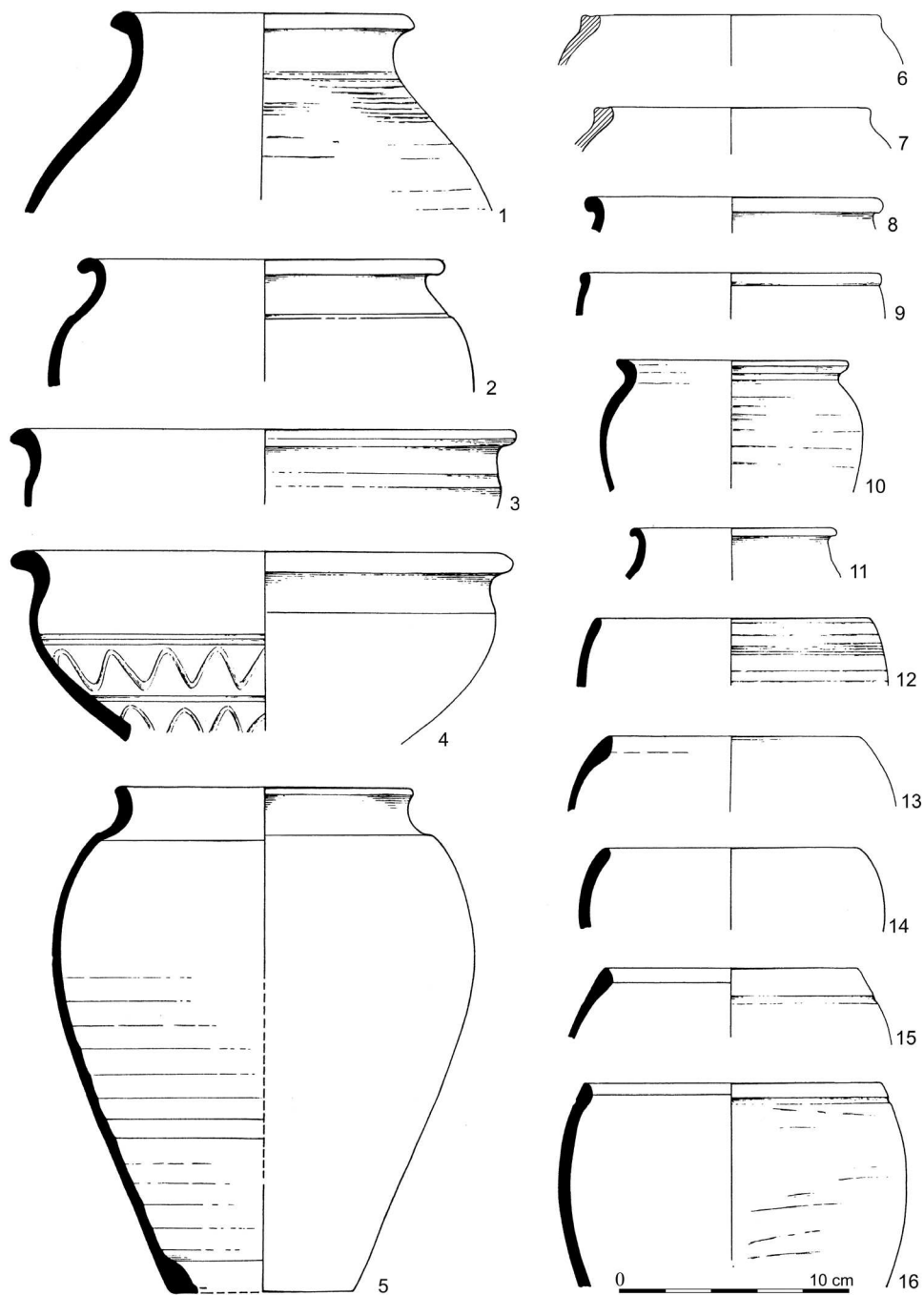
Obr. 7. Ohrozim. Hrubá keramika z výzkumu v roce 1994.
 Fig. 7. Ohrozim. Coarse ware from the excavation in 1994.

Obr. 8. Ohrozim. Hrubá keramika z výzkumu v roce 1994.
Fig. 8. Ohrozim. Coarse ware from the excavation in 1994.

Obr. 9. Ohrozim. Hrubá keramika z výzkumu v roce 1994.
 Fig. 9. Ohrozim. Coarse ware from the excavation in 1994.

Obr. 10. Ohrozim. Hrubá (6, 7) a jemná keramika z výzkumu v roce 1994.
 Fig. 10. Ohrozim. Coarse (6, 7) and fine ware from the excavation in 1994.

stupně LT D1 (*Meduna 1980a*, 74–75; *Čižmář – Hlava – Šmíd 2005*, 282). Za mladé lze také považovat lahvovité nádoby s nevelkým průměrem (*obr. 10: 8, 11*), méně chronologicky citlivé jsou naopak vázovité nádoby s esovitě profilovaným ovalným okrajem (*obr. 10: 2, 3*). V některých případech jsou nádoby opatřeny hrdlem odsazeným od výdutě (*obr. 10: 5*). V souboru byly čteně zastoupeny zlomky esovitě profilovaných mís, které jsou obecně chronologicky nevýrazné (*Čižmář 1984*, 478), na třech z nich je možné pozorovat jediný výzdobný prvek, a to vleštované vlnice a horizontální linie na vnitřní straně (*obr. 10: 4*). Tento druh výzdoby se objevuje především v pozdní době laténské, je možné jej však nalézt také ve starších souborech datovaných do stupně LT C (*Meduna 1980a*, 92).

Grafitovou keramikou představuje poměrně malý soubor o celkem 34 kusech po skartování (před skartací 131), z toho 18 okrajů (53 %), 12 výdutí (35,3 %) a 4 zlomky ode dna (11,7 %). Náznaky poklesu zastoupení grafitové keramiky je možné obecně sledovat v sídlištních souborech z pozdní doby laténské (*Čižmář 2003*, 57). V keramické hmotě bylo možné rozpoznat příměs muskovitu (12 ks), krevele (9 ks) nebo drobných kamínků (15 ks). Z grafitového těsta jsou vyrobeny výhradně větší hrncovité nádoby (o průměru hrdla okolo 16–26 cm, vyskytly se však i 32 cm) s ovalným okrajem určené zřejmě k hrubšímu domácímu použití. O tom svědčí také vysoké procento střepů, na kterých byly zjištěny zbytky sazí. Velká část těchto nádob na sobě nesla svislé rýhování (*obr. 12: 5, 7–10*). Výjimku z ohrozimského celku tvoří 3 zlomky mísy z grafitového materiálu s mírně ovalným okrajem a dvěma úzkými žlábkami pod okrajem (*obr. 12: 4*). Z výdutí nádoby je vyrobeno kolečko o celkovém průměru 5,7 cm a šířce středového otvoru 1,2 cm (*obr. 12: 6*).

Na poměry moravských sídlišť byla v souboru relativně hojně zastoupena malovaná keramika, která je na moravských nížinných sídlištních poměrně řídkým jevem. Jedná se celkem o 48 kusů před skartací a 23 kusů po skartaci, z toho se dochovalo 5 okrajů a 18 malovaných výdutí. Malování se vyskytuje především na nádobách soudkovitých tvarů (*obr. 11: 1*), a to v kombinaci červené a bílé barvy, dochovala se však také velká část nádoby natřená po celém povrchu pouze červenou barvou (*obr. 11: 6*). Zlomky pocházející z další nádoby jsou zdobené jak na bíle, tak na červeně malovaném podkladě motivem mřížkovaného rhomboidu (*obr. 11: 3–5*). Celkově se dá odhadnout, že se v chatě pravděpodobně nacházely minimálně dvě až tři různě malované nádoby a jedná se zatím o nejpočetnější soubor tohoto typu keramiky v rámci jediné zahlobené chaty a vlastně celé sídlištní lokality na Moravě. Zastoupení malované keramiky v Ohrozimi převyšuje jak soubor z Dětkovic, tak i z Bořitova. Jedná se o komponentu, která jednoznačně datuje soubor do stupně LT D1 a lze ji srovnat s keramikou z oppida Staré Hradisko; v prostoru jeho předpokládaného zázemí v oblasti Hané byla také zaznamenána výrazná koncentrace tohoto druhu nálezu (*Čižmář 2003*, obr. 21).

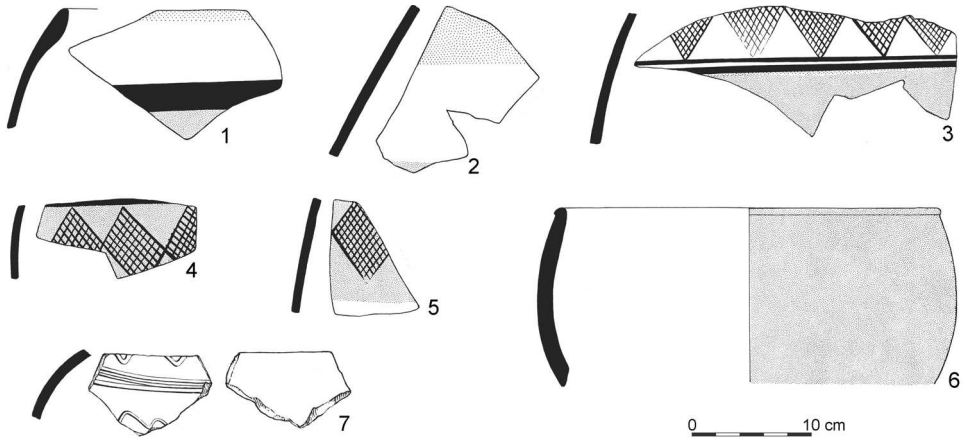
Zlomek hliněného tkalcovského závaží ukazuje na přítomnost tkalcovského stavu, který však nutně nemusel být součástí chaty, jako tomu bylo např. ve Ptení (*Čižmář 2006*, 30).

Na fragmentech mazanice jsou pak zřetelné otisky dřevěných prutů o průměrech 1, 1,5 a 2–2,5 cm. Všechny úlomky jsou z jedné strany rovně vyhlazené, a pocházejí tak zřejmě z výmazu stěn obydlí.

6. Chronologické zařazení lokality

Prezentovaný soubor je možné bezpečně datovat do stupně LT D1, a to především na základě přítomnosti malované keramiky. Toto chronologické zařazení dále potvrzuje nález bronzové nauheimské spony, jehož dataci lze upřesnit do fáze LT D1a. Do pozdně laténské stupně LT D1 je dále možné zařadit část skleněného prstencového korálu a fragmenty bronzového zrcadla, které jsou zatím na Moravě doloženy pouze z lokalit tohoto období. Podobně je tomu také u železné sekery s laloky, již lze datovat na základě analogických nálezů z pozdně laténské lokality. Přítomnost jantaru na sídlišti zřejmě odráží obchodní kontakty ve spojitosti s tzv. jantarovou stezkou, které dosahovaly největšího rozkvetu právě v době existence oppida Staré Hradisko. Vleštované vlnice na vnitřní straně nádob nebo rozpadlé či šikmé svislé rýhování na sítlách jsou obecně velmi mladými znaky a lze je řadit do stupňů LT C2 a LT D. Povrchová úprava (resp. výzdoba) smolným nátěrem je také považována za mladý prvek, který se sice v Čechách vyskytuje již ve stupni LT C1, avšak na Moravě je výrazný rozmach této výzdoby zaznamenán až ve stupních LT C2–D1 souběžně s existencí oppida Staré Hradisko.

Obr. 11. Ohrozim. Malovaná (1–6) a jemná (7) keramika z výzkumu v roce 1994.

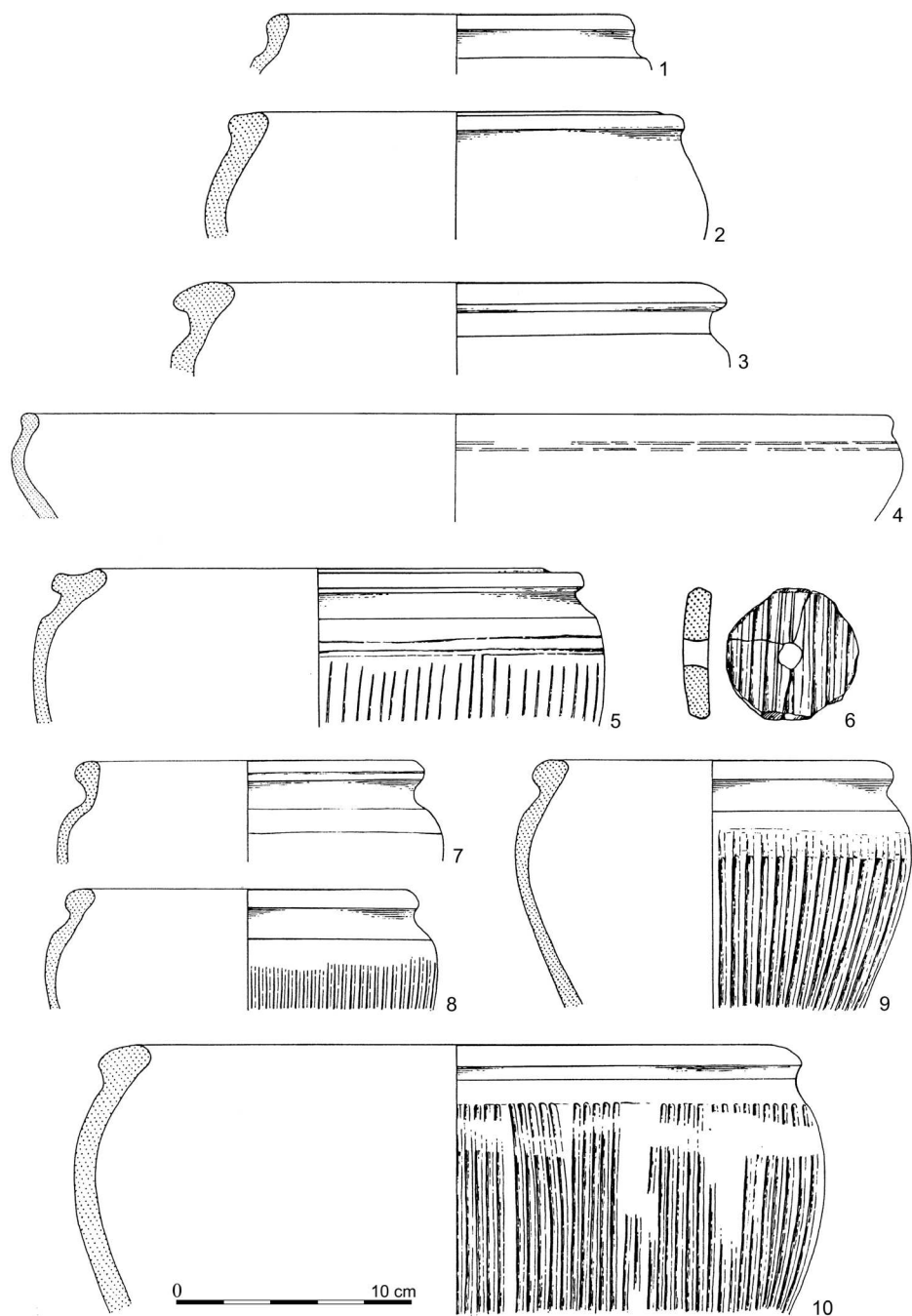
Fig. 11. Ohrozim. Painted (1–6) and fine (7) ware from the excavation in 1994.

Žádný z chronologicky citlivých předmětů tak nevybočuje ze zařazení do stupňů LT C2-D1, tj. do doby trvání oppida Staré Hradisko. Výjimku tvoří pouze fragment poukta z pochvy meče, jehož analogie jsou na Moravě známé především z hrobových kontextů závěru starší a střední doby latéské.

7. Závěr

Výše popisovaný soubor z Ohrozimi se svým složením velmi nápadně přibližuje spektru materiálu, které je známé z oppida Staré Hradisko a je možné ho datovat do starší části stupně LT D1. Velmi neobvyklý až výjimečný v tomto souboru z nížinného sídliště je výskyt předmětů luxusního charakteru, které určitě nebyly součástí denního života běžných obyvatel, a proto jejich větší počet logicky postrádáme na většině ostatních dosud známých latéských sídlišť (nejen) v prostoru předpokládaného zázemí oppida Staré Hradisko. Tento stav je pravděpodobně především důsledkem celkového charakteru nížinných sídlišť, jež většinou plnila spíše agrární funkci. Dalším důvodem absence obdobných nálezů na běžných sídlišťích ovšem může být samotný stav výzkumu v regionu, který byl ve většině lokalit prováděn povrchovými sběry a atraktivní drobné (především kovové) nálezy tak byly bez použití detektoru kovů špatně zjistitelné. V případě záchranných výzkumů se pak většinou prováděla exkavace objektů až po skrývce ornice, která však často obsahuje výrazně vyšší množství drobných nálezů oproti zkoumaným zahloubeným objektům. Přesto je zajímavé, že lokalita s takto bohatým inventářem unikla pozornosti v regionu jinak velmi aktivních amatérských archeologů. Tento stav může být způsoben přítomností mohutné splachové vrstvy překrývající celou lokalitu, která zamezuje naorávání sídlišťních objektů. Vzhledem k tomu, že v plynovodní rýze nebyly zjištěny další archeologické situace, lze s jistotou opatrně tvrdit, že se mohlo jednat o ojedinělou usedlost. Charakter nálezového souboru naznačuje, že chata z Ohrozimi nepatří mezi běžná agrární sídliště, jichž je v okolí především díky povrchovým sběrům zaznamenána celá řada. Podle odvážnější hypotézy by se mohlo jednat o součást od osady odděleného, avšak dobře vybaveného sídla zámožnější a v rámci místní komunity sociálně výše postavené rodiny.

Sídlišťní objekt z Ohrozimi upozorňuje na skutečnost, že v předpokládaném prostoru zázemí oppida je možné počítat s různou funkcí sídlišť, která mohou být vedle běžných agrárních osad interpretována také jako samostatné usedlosti, výrobní areály nebo kontrolní stanoviště dálkových obchodních tras. S funkcí sídliště by pak zřejmě souviselo i odlišné společenské postavení obyvatel. Latéská chata z Ohrozimi poskytla zatím nejbohatší sídlišťní soubor materiálu v širším okolí oppida na Starém Hradisku a lze ji považovat za součást jeho sídlišťního zázemí. Objekt pravděpodobně sloužil k výrobním

Obr. 12. Ohrozim. Grafitová keramika z výzkumu v roce 1994.
 Fig. 12. Ohrozim. Graphite pottery from the excavation in 1994.

účelům, doložena je výroba kostěné a parohové industrie a snad i kovotepectví. Z Moravy lze uvést z hlediska materiálového složení analogický příklad bohaté chaty 1/71 z Bořitova (*Čižmář 2003*, tab. 19–21), v prostoru Hané se však zatím jedná o výjimečný soubor materiálů. Bohatost inventáře, doklady výroby a výhodná poloha nedaleko oppida naznačují, že se jednalo o důležitou sídelní jednotku, která významem převyšovala okolní sídliště.

Za cenné připomínky k textu patří poděkování M. Hlavovi. Dále děkuji J. Leichmannovi za ochotné určení suroviny brousků, L. Peškemu za nezištné určení osteologického materiálu a A. Krechlerové za kresebnou dokumentaci náleží. Určení zuhelnatělých rostlinných makrozbytků provedl E. Opravil v roce 1995.

Katalog nálezů z objektu

Keramika

- 1/94 – části soudkovité nádoby zdobené bílou a červenou malbou (19 ks), Ø 18 cm, jemný mat., povrch hlazen (*obr. 11: 1–5*);
- 2/94 – části soudkovité nádoby zdobené červenou malbou (4 ks), Ø 18 cm, jemný mat., povrch hlazen (*obr. 11: 6*);
- 3/94 – části vázovité nádoby (8 ks), Ø 13 cm, jemný mat., povrch hlazen (*obr. 10: 5*);
- 4/94 – zlomky okraje soudkovité nádoby (3 ks), Ø 11 cm, jemný mat., povrch hlazen (*obr. 10: 13*);
- 5/94 – zlomky okraje vázovité nádoby (2 ks), Ø 10 cm, jemný mat., povrch hlazen (*obr. 10: 10*);
- 6/94 – okraj a výdutě esovitě mísy (3 ks), Ø 22 cm, na vnitřní straně vleštovaná výzdoba vlnic a horizontálních linií, jemný mat., povrch hlazen (*obr. 10: 4*);
- 7/94 – zlomek okraje soudkovité nádoby s horizontálním žlábkem pod okrajem, Ø 13 cm, jemný mat., povrch hlazen (*obr. 10: 16*);
- 8/94 – části vázovité nádoby (4 ks), Ø 12 cm, jemný mat., povrch hlazen (*obr. 10: 1*);
- 9/94 – zlomky okrajů vázovité nádoby (2 ks), Ø 16 cm, jemný mat., povrch hlazen (*obr. 10: 2*);
- 10/94 – okraj nádoby s ven vyhnutým okrajem, Ø 22 cm, jemný mat., povrch hlazen (*obr. 10: 3*);
- 11/94 – zlomky okrajů soudkovité nádoby (2 ks), jemný mat., povrch hlazen;
- 12/94 – zlomky okrajů soudkovité nádoby (2 ks), jemný mat.;
- 13/94 – zlomky okrajů soudkovité nádoby (3 ks), Ø 11 cm, jemný mat., povrch hlazen (*obr. 10: 15*);
- 14/94 – zlomky okrajů mísy/vázovité nádoby (2 ks), hrubý mat.;
- 15/94 – zlomek okraje soudkovité nádoby, Ø 11 cm, jemný mat. (*obr. 10: 14*);
- 16/94 – zlomky okrajů soudkovité nádoby (5 ks), Ø 12 cm, jemný mat., povrch hlazen (*obr. 10: 12*);
- 17/94 – zlomek okraje soudkovité nádoby, Ø 8 cm, jemný mat., povrch hlazen;
- 18/94, 19/94, 21/94 – okraje soudkovitých nádob, jemný mat., povrch hlazen;
- 20/94 – okraj lahvovité nádoby, jemný mat.;
- 22/94 – zlomek výduti, hrubý mat., povrch hlazen;
- 23/94 – 26/94, 29/94 – zlomky výduti (6 ks), jemný mat., povrch hlazen;
- 27/94 – zlomek výduti, jemný mat.;
- 28/94 – zlomek výduti, na vnitřní straně vleštovaná vlnice, jemný mat., povrch hlazen (*obr. 11: 7*);
- 30/94 – část dna nádoby (5 ks), Ø 11 cm, jemný mat., povrch hlazen;
- 31/94 – části dna nádoby (2 ks), Ø 8 cm, jemný mat.;
- 32/94 – zlomek ode dna, jemný mat., povrch hlazen;
- 33/94 – zlomek ode dna, Ø 9 cm, jemný mat., povrch hlazen;
- 34/94 – zlomek ode dna, Ø 7 cm, hrubý mat., povrch hlazen;
- 35/94 – zlomek ode dna, Ø 5,5 cm, jemný mat., povrch hlazen;
- 36/94 – zlomek ode dna, Ø 9 cm, jemný mat., povrch hlazen;
- 37/94, 38/94 – zlomky ode dna, Ø 7 cm, jemný mat., povrch hlazen;
- 39/94 – zlomek ode dna, Ø 5,5 cm, jemný mat., povrch hlazen;
- 40/94 – zlomek ode dna, Ø 6 cm, jemný mat.;
- 41/94 – zlomek ode dna, Ø 6 cm, jemný mat., povrch hlazen;
- 42/94 – zlomek ode dna, hrubý mat.;
- 43/94 – zlomek ode dna, Ø 6 cm, hrubý mat., povrch hlazen;
- 44/94 – zlomky ode dna nádoby (2 ks), Ø 9 cm, hrubý mat., povrch hlazen;
- 45/94 – části mísy s mírně zataženým okrajem (4 ks), Ø 26 cm, hrubý mat., povrch hlazen (*obr. 9: 4*);
- 46/94 – části mísy se zataženým okrajem (5 ks), Ø 18 cm, hrubý mat. (*obr. 9: 2*);
- 47/94 – část mísy, Ø 24 cm, hrubý mat., povrch hlazen (*obr. 8: 2*);

- 48/94 – zlomek zataženého okraje mísy, $\varnothing$ 16 cm, na vnější straně výdutí a okraje vleštované linie, hrubý mat., povrch hlazen (*obr. 9: 1*);
- 49/94 – zlomek zataženého okraje mísy, $\varnothing$ 28 cm, hrubý mat., povrch hlazen (*obr. 9: 6*);
- 50/94 – zlomek zataženého okraje mísy, $\varnothing$ 30 cm, hrubý mat., povrch hlazen (*obr. 9: 7*);
- 51/94 – zlomek zataženého okraje mísy, $\varnothing$ 18 cm, hrubý mat. (*obr. 8: 9*);
- 52/94 – zlomek zataženého okraje mísy, $\varnothing$ 26 cm, na povrchu zbytky smolného nátěru, hrubý mat., povrch hlazen (*obr. 9: 5*);
- 53/94 – zlomek zataženého okraje mísy, na povrchu zbytky smolného nátěru, hrubý mat., povrch hlazen;
- 54/94 – zlomky zataženého okraje mísy (2 ks), $\varnothing$ 36 cm, hrubý mat., povrch hlazen (*obr. 9: 9*);
- 55/94 – zlomek zataženého okraje mísy, $\varnothing$ 22 cm, hrubý mat., povrch hlazen;
- 56/94 – zlomek zataženého okraje mísy, $\varnothing$ 24 cm, hrubý mat. (*obr. 9: 3*);
- 57/94 – zlomek zataženého okraje mísy, na povrchu zbytky smolného nátěru, hrubý mat. (*obr. 8: 7*);
- 58/94 – zlomek zataženého okraje mísy, na povrchu smolný nátěr, hrubý mat., povrch hlazen;
- 59/94 – zlomek zataženého okraje mísy, hrubý mat.;
- 60/94 – zlomek zataženého okraje mísy, na povrchu smolný nátěr, hrubý mat.;
- 61/94 – zlomek zataženého okraje mísy, hrubý mat.;
- 62/94 – zlomek zataženého okraje mísy, $\varnothing$ 20 cm, na povrchu smolný nátěr, hrubý mat., povrch hlazen (*obr. 9: 8*);
- 63/94 – zlomek zataženého okraje mísy, $\varnothing$ 16 cm, hrubý mat., povrch hlazen;
- 64/94 – zlomek zataženého okraje mísy, $\varnothing$ 22 cm, hrubý mat., povrch hlazen;
- 65/94 – zlomek zataženého okraje mísy, hrubý mat., povrch hlazen;
- 66/94 – zlomek zataženého okraje mísy, $\varnothing$ 14 cm, hrubý mat., na vnitřní straně zbytky sazí, povrch hlazen;
- 67/94 – zlomek zataženého okraje mísy, $\varnothing$ 14 cm, hrubý mat., povrch hlazen;
- 68/94 – zlomek zataženého okraje mísy, $\varnothing$ 14 cm, hrubý mat.;
- 69/94, 70/94, 73/94 – zlomky zatažených okrajů mísy, hrubý mat.;
- 71/94, 72/94, 75/94 – zlomky zatažených okrajů mísy, hrubý mat., povrch hlazen;
- 74/94 – zlomek zataženého okraje mísy, na povrchu smolný nátěr, hrubý mat., povrch hlazen;
- 76/94, 77/94, 78/94 – zlomky zatažených okrajů mísy, hrubý mat.;
- 79/94 – zlomky zatažených okrajů mísy (2 ks), hrubý mat., povrch hlazen;
- 80/94 – zlomek zataženého okraje mísy, hrubý mat., povrch hlazen;
- 81/94 – zlomek zataženého okraje mísy, hrubý mat.;
- 82/94 – zlomek výdutí mísy, na povrchu vleštované linie, hrubý mat., tuha, povrch hlazen;
- 83/94 – části malé baňaté nádoby s hrdlem odsazeným od výdutě (5 ks), $\varnothing$ 11 cm, na povrchu zešíkmené hřebčování, hrubý mat., pod okrajem a na vnitřní straně výdutí zbytky sazí (*obr. 7: 10*);
- 84/94 – části nádoby s hrdlem odsazeným od výdutě, jež je svisle rýhována (2 ks), $\varnothing$ 18 cm, hrubý mat. (*obr. 7: 5*);
- 85/94 – zlomky okrajů mísy/vázovitě nádoby (2 ks), $\varnothing$ 26 cm, na povrchu vleštované obvodové linie, hrubý mat. (*obr. 8: 3*);
- 86/94 – zlomky ovalených okrajů situly s plastickou lištou na podhrdlí (2 ks), $\varnothing$ 25 cm, hrubý mat., na okrajích zbytky sazí (*obr. 7: 11*);
- 87/94 – zlomek kyjovité profilovaného okraje nádoby, $\varnothing$ 31 cm, na vnější i vnitřní straně okraje smolný nátěr, hrubý mat., povrch hlazen (*obr. 7: 12*);
- 88/94 – zlomek okraje hrnce s hrdlem odsazeným od výdutě, $\varnothing$ 21 cm, hrubý mat., pod okrajem zbytky sazí, zdrsňování, smolný nátěr (*obr. 7: 3*);
- 89/94 – zlomek okraje mísy/vázovitě nádoby, $\varnothing$ 31 cm, hrubý mat. (*obr. 8: 4*);
- 90/94 – zlomek okraje mísy/vázovitě nádoby, $\varnothing$ 24 cm, hrubý mat. (*obr. 8: 1*);
- 91/94 – zlomek okraje mísy/vázovitě nádoby, hrubý mat. (*obr. 8: 6*);
- 92/94 – zlomek okraje mísy/vázovitě nádoby, hrubý mat. (*obr. 8: 8*);
- 93/94 – zlomek ovaleného okraje, $\varnothing$ 19 cm, hrubý mat., povrch hlazen (*obr. 8: 5*);
- 94/94 – zlomek svrchu prožlabeného okraje situly, $\varnothing$ 18 cm, na výdutí svislé rýhování, hrubý mat. (*obr. 7: 8*);
- 95/94 – zlomek svrchu prožlabeného okraje situly, $\varnothing$ 13 cm, hrubý mat. (*obr. 10: 6*);
- 96/94 – zlomek ovaleného okraje situly, $\varnothing$ 21 cm, hrubý mat. (*obr. 7: 9*);
- 97/94 – zlomek svrchu prožlabeného okraje situly, $\varnothing$ 12 cm, hrubý mat. (*obr. 10: 7*);
- 98/94 – zlomek okraje lahvovité nádoby, hrubý mat.;
- 99/94 – zlomek okraje lahvovité nádoby, $\varnothing$ 12 cm, jemný mat. (*obr. 10: 8*);
- 100/94 – zlomek okraje nádoby, $\varnothing$ 13 cm, jemný mat. (*obr. 10: 9*);
- 101/94 – zlomek okraje lahvovité nádoby, $\varnothing$ 8 cm, jemný mat. (*obr. 10: 11*);
- 102/94 – části nádoby s ven vyhnutým kyjovité profilovaným okrajem (5 ks), $\varnothing$ 24 cm, hrubý mat. (*obr. 7: 1*);
- 103/94 – části masivní zásobnice (7 ks), $\varnothing$ 40 cm, na okrajích smolný nátěr, hrubý mat. (*obr. 7: 2*);
- 104/94 – zlomek výdutí, hrubý mat.;
- 105/94 – zlomek výdutí, hrubý mat., povrch zdrsňování;
- 106/94 – zlomek výdutí se svislým rýhováním, hrubý mat.;

- 107/94 – zlomek výdutí, na vnější straně horizontální žlábek a vlnice, hrubý mat. (*obr. 7: 4*);
 108/94 – zlomek výdutí, hrubý mat., povrch zdrsňován;
 109/94 – zlomek výdutí se svislým rýhováním, hrubý mat.;
 110/94 – zlomek výdutí, hrubý mat., povrch zdrsňován;
 111/94 – zlomek výdutí se svislým rýhováním, hrubý mat.;
 112/94, 113/94 – zlomky výdutí, hrubý mat.;
 114/94 – zlomek výdutí se svislým rýhováním, hrubý mat.;
 115/94 – zlomek výdutí, hrubý mat., povrch zdrsňován;
 116/94 – zlomek výdutí se svislým rýhováním, hrubý mat.;
 117/94 – zlomek výdutí se svislým rýhováním, hrubý mat., povrch zdrsňován;
 118/94 – zlomek výdutí se svislým rýhováním, hrubý mat.;
 119/94 – zlomek výdutí, hrubý mat., povrch zdrsňován;
 120/94, 121/94 – zlomky výdutí, hrubý mat.;
 122/94 – zlomek výdutí, hrubý mat., povrch zdrsňován;
 123/94 – zlomek výdutí, hrubý mat.;
 124/94 – zlomek výdutí zásobnice, hrubý mat.;
 125/94 – zlomek ode dna, $\varnothing$ 13 cm, hrubý mat.;
 126/94 – zlomek ode dna, hrubý mat., povrch zdrsňován;
 127/94, 128/94 – zlomky ode dna, hrubý mat.;
 129/94, 130/94 – zlomky výdutí, hrubý mat.;
 131/94, 132/94 – zlomky ode dna, hrubý mat.;
 133/94 – zlomek ode dna se svislým rýhováním, hrubý mat.;
 134/94 – části situly s rozpadlým svislým rýhováním (4 ks), $\varnothing$ 28 cm, hrubý mat., tuha, pod okrajem zbytky sazí (*obr. 12: 10*);
 135/94 – část okraje situly se svislým rýhováním, $\varnothing$ 14 cm, hrubý mat., tuha, pod okrajem zbytky sazí (*obr. 12: 9*);
 136/94 – zlomek okraje mísy, $\varnothing$ 36 cm, hrubý mat., tuha (*obr. 12: 4*);
 137/94 – zlomek okraje situly, $\varnothing$ 14 cm, hrubý mat., tuha (*obr. 12: 7*);
 138/94 – zlomky okraje mísy (2 ks), $\varnothing$ 38 cm, hrubý mat., tuha;
 139/94 – zlomek svrchu prožlabeného okraje situly se svislým rýhováním, $\varnothing$ 23 cm, hrubý mat., tuha (*obr. 12: 5*);
 140/94 – zlomky okraje situly (2 ks), $\varnothing$ 20 cm, hrubý mat., tuha, pod okrajem zbytky sazí (*obr. 12: 2*);
 141/94 – zlomek ovaleného okraje situly, $\varnothing$ 22 cm, hrubý mat., tuha, na vnitřní straně výdutí zbytky sazí (*obr. 12: 3*);
 142/94 – zlomek ovaleného okraje, hrubý mat., tuha;
 143/94 – zlomky okraje situly se svislým rýhováním (2 ks), $\varnothing$ 14 cm, hrubý mat., tuha, pod okrajem zbytky sazí (*obr. 12: 8*);
 144/94 – zlomek okraje situly se svislým rýhováním, hrubý mat., tuha;
 145/94 – zlomek okraje situly, $\varnothing$ 14 cm, hrubý mat., tuha (*obr. 12: 1*);
 146/94 – zlomek okraje, $\varnothing$ 16 cm, hrubý mat., tuha;
 147/94 – zlomek okraje situly, hrubý mat., tuha;
 148/94 – zlomek výdutí se svislým rýhováním, hrubý mat., tuha;
 149/94 – zlomek výdutí masivní nádoby se svislým rýhováním, hrubý mat., tuha;
 150/94, 151/94 – zlomky výdutí, hrubý mat., tuha;
 152/94, 153/94 – zlomky výdutí se svislým rýhováním, hrubý mat., tuha;
 154/94 – zlomek výdutí se svislým rýhováním, hrubý mat., tuha;
 155/94, 156/94, 157/94 – zlomky výdutí se svislým rýhováním, hrubý mat., tuha;
 158/94 – zlomek ode dna se svislým rýhováním, $\varnothing$ 20 cm, hrubý mat., tuha, na povrchu zbytky sazí;
 159/94 – zlomek ode dna se svislým rýhováním, $\varnothing$ 22 cm, hrubý mat., tuha, na vnitřní straně zbytky sazí;
 160/94 – zlomek ode dna se svislým rýhováním, $\varnothing$ 10 cm, hrubý mat., tuha;
 161/94 – zlomek ode dna, $\varnothing$ 16 cm, hrubý mat., tuha;
 162/94 – provrtané kolečko ze střeptu, povrch svisle rýhován, průměr 5,5 cm, hrubý mat., tuha (*obr. 12: 6*);
 163/94 – provrtané kolečko ze střeptu, povrch svisle rýhován, průměr 5 cm, hrubý mat. (*obr. 7: 6*);
 164/94 – provrtané kolečko ze střeptu, průměr 5 cm, hrubý mat. (*obr. 7: 7*);
 170/94 – zlomek hliněného závaží

Mazanice

171/94 – mazanice (4 ks)

Kovové nálezy

- 173/94 – část bronzové spony, d. 8 cm (*obr. 5: 1*);
 174/94 – bronzové kování, d. 4,5 cm (*obr. 5: 3*);
 175/94 – bronzový kroužek, $\varnothing$ 1,5 cm (*obr. 5: 2*);

- 176/94 – zlomky bronzového zrcadla;
 177/94 – zlomky bronzového plechu, 7 ks (*obr. 5: 6–12*);
 180/94 – část Fe spony, d. 3,5 cm (*obr. 4: 6*);
 181/94 – Fe poutko pochvy meče, d. 10 cm (*obr. 4: 7*);
 182/94 – Fe poutko pochvy meče, d. 5 cm (*obr. 4: 8*);
 183/94 – Fe sekerka, d. 8 cm (*obr. 4: 9*);
 184/94 – Fe závlačka, d. 11,5 cm (*obr. 4: 13*);
 185/94 – Fe závlačka, d. 11 cm (*obr. 4: 10*);
 186/94 – Fe hřebík, d. 5,5 cm (*obr. 4: 12*);
 187/94 – část Fe hřebu, d. 1,5 cm (*obr. 4: 11*);
 188/94 – Fe prohnutý předmět, d. 4,5 cm (*obr. 4: 3*);
 189/94 – Fe skoba, d. 9 cm (*obr. 4: 2*);
 190/94 – Fe skoba, d. 5,5 cm (*obr. 4: 4*);
 191/94 – zlomky Fe předmětů, 17 ks (*obr. 4: 1, 5*)

Sklo a jantar

- 178/94 – část skleněného korálu (*obr. 5: 4*);
 179/94 – jantarový korálek, Ø 1,7 cm (*obr. 5: 5*)

Kamenné předměty

- 165/94 – kamenný brousek, d. 11,2 cm (*obr. 5: 18*);
 166/94 – kamenný brousek, d. 11 cm (*obr. 5: 17*);
 167/94 – kamenný brousek, d. 12,6 cm (*obr. 5: 13*);
 168/94 – kamenný brousek, d. 11,6 cm (*obr. 5: 15*);
 169/94 – kamenný brousek, d. 14,8 cm (*obr. 5: 14*);
 198/94 – kamenný brousek, d. 4,4 cm (*obr. 5: 16*)

Předměty z kostí a parohu, zvířecí kosti

- 172/94 – zvířecí kosti (230 ks) a parohové kladivo s důlkem, d. 10 cm, Ø důlku 2 cm, hloubka 2,5 cm (*obr. 6: 7*);
 192/94 – kostěná hrací tyčinka opatřená kolkou, d. 3,6 cm, š. 1,4 cm, h. 0,6–0,8 cm, Ø kolků 0,4–0,5 cm (*obr. 6: 3*);
 193/94 – kostěné kolečko, Ø 4 cm (*obr. 6: 2*);
 194/94 – kostěné kolečko, Ø 3,5–4 cm (*obr. 6: 1*);
 195/94 – kostěný kroužek, Ø 3,7 cm (*obr. 6: 5*);
 196/94 – kostěný předmět se dvěma otvory, d. 8,5 cm, š. 4 cm (*obr. 6: 6*);
 197/94 – kostěné šídlo (polotovár), d. 11 cm (*obr. 6: 4*)

Uhlíky

- 199/94 – uhlíky

Literatura

- Břeň, J. 1964: Význam spon pro datování keltských oppid v Čechách. Sborník Národního muzea v Praze XVIII, řada A – Historie č. 9, 195–289.
- Březinová, G. 1995: Kostená a parohová industria z laténského sídliska Nitra-Šindolka. In: *Studia historica Nitriensia III*, Nitra: Vysoká škola pedagogická, 9–16.
- Březinová, G. – Plachá, V. 2009: Keltské sklo z Bratislavy-Devína a najbližšieho okolia. Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV 45, 109–126.
- Čižmář, I. 2006: Ptení. Osídlení mikroregionu v době laténské. Ms. bakalářské práce, FF MU Brno.
- 2008: Zázemí oppida Staré Hradisko. Ms. diplomové práce, FF MU Brno.
- 2012: Pozdně laténská chata z Dětkovic (okr. Prostějov). *Acta Musei Moraviae* XCVII, 85–100.
- Čižmář, I. – Čižmářová, H. 2013: Laténské sídliště Hulín „Ve vysokém trní“ (okr. Kroměříž). *Pravěk* NŘ 21, 179–198.
- Čižmář, M. 1987: Laténské sídliště z Velkých Hostěrádek, okr. Břeclav. *Památky archeologické* 75, 463–485.
- 2000: Nálezy lidských kostí na moravských sídlištích doby laténské. In: *In Memoriam Jan Rulf. Památky archeologické – Supplementum* 13, Praha: Archeologický ústav AV ČR, 81–91.
- 2002: Ökonomische Struktur des Oppidums Staré Hradisko. In: C. Dobiat – S. Sievers – T. Stöllner Hrsg., *Dürrnberg und Manching. Wirtschaftsarchäologie im ostkeltischen Raum*, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 297–313.

- Čižmář, M. 2003: Laténské sídliště v Bořitově. *Pravěk – Supplementum* 10. Brno: Ústav archeologické památkové péče Brno.
- Čižmář, M. – Jelínková, D. 1985: Doklad výroby laténských hracích kostek z Drnholce, okr. Břeclav. *Archeologické rozhledy* 37, 21–26.
- Čižmář, M. – Kolníková, E. 2006: Němčice – obchodní a industriální centrum doby laténské na Moravě. *Archeologické rozhledy* 58, 261–283.
- Čižmář, M. – Salaš, M. 2009: Nové hradisko v Moravské bráně. *Archeologické rozhledy* 61, 63–76.
- Čižmář, Z. – Hlava, M. – Šmíd, M. 2005: Laténská hrnčířská pec ze Ptení (okr. Prostějov). *Pravěk* NŘ 13 (2003), 279–293.
- Čižmářová, H. 2008: Laténské sídliště v Brně – Slatině, poloha „Švédské valy“. Ms. bakalářské práce, FF MU Brno.
- Čižmářová, J. 1996: Bernstein auf dem keltischen Oppidum Staré Hradisko in Mähren. *Arheološki vestnik* 47, 173–182.
- 2004: *Encyklopedie Keltů na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Libri.
- 2011: *Keltská pohřebiště na Moravě*. Okresy Brno-město a Brno-venkov. Brno: Moravské zemské muzeum.
- Demek, J. a kol. 1987: *Zeměpisný lexikon ČSR. Hory a nížiny*. Praha: Academia.
- Fojtík, P. 2005: Pravěké a rané historické osídlení katastru obce Ohrozim (okr. Prostějov). *Střední Morava* 21, 59–86.
- Gebhard, R. 1991: Die Fibeln aus dem Oppidum von Manching. Die Ausgrabungen in Manching 14. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Gottwald, A. 1931: Můj archeologický výzkum. Prostějov: Městské muzeum v Prostějově.
- Haevernick, T. E. 1960: Die Glasarmringe und Ringerperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem europäischen Festland. Bonn: Rudolf Habelt Verlag.
- Hlava, M. 2002: Laténské sídliště u Tvarožné (okr. Brno-venkov). *Pokus o rekonstrukci výzkumu z roku 1943*. *Pravěk* NŘ 11 (2001), 301–354.
- Hrubý, V. 1957: Slovanské kostěné předměty a jejich výroba na Moravě. *Památky archeologické* 48, 118–217.
- Jacobi, G. 1974: Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching. Die Ausgrabungen in Manching, Band 5. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- Kalčík, L. 2007: Osídlení Slatinek – Močilek v době laténské a časně slovanském období. Ms. diplomové práce, FF MU Brno.
- Koucká, A. 2012: Laténské sídliště a pohřebiště v Hulíně „U Isidorka“. Ms. bakalářské diplomové práce, FF MU Brno.
- Kratochvíl, Z. 1993: Zvířecí kostní materiál z Vyškova – „Manské“. *Archeologické rozhledy* 55, 681–682.
- Lečbych, M. 2010: Laténské sídliště v Medlovicích. Ms. diplomové práce, FF MU Brno.
- Lečbych, M. – Mikulková, B. 2014: Laténské sídliště z Milonic (okr. Vyškov). In: J. Čižmářová – N. Venclová – G. Březinová edd., *Moravské křížovatky. Střední Podunají mezi pravěkem a historií*, Brno: Moravské zemské muzeum, 627–639.
- Leichmann, J. 1994: Brousky z keltského oppida Staré Hradisko u Prostějova. *Acta Musei Moraviae* LXXIX, 101–110.
- Meduna, J. 1961: Staré Hradisko. Katalog der Funde im Museum der Stadt Boskovice. *Fontes Archeologiae Moraviae* II. Brno: Archeologický ústav ČSAV.
- 1970: Staré Hradisko II. Katalog der Funde aus den Museen in Brno /Brünn/, Praha /Prag/, Olomouc, Plumlov und Prostějov. *Fontes Archeologiae Moraviae* V. Brno: Archeologický ústav ČSAV.
- 1980a: Die latènezeitlichen Siedlungen in Mähren. Praha: Academia.
- 1980b: Die latènezeitlichen Siedlungen und Gräberfelder in Mähren (Katalog). *Fontes Archeologiae Moraviae* XI. Brno: Archeologický ústav ČSAV.
- Motyková-Šneidrová, K. 1964: Příspěvek ke studiu výrobků z kosti v době římské v Čechách. In: *Archeologické studijní materiály* 1. Praha: Archeologický ústav ČSAV, 202–210.
- Parma, D. 2007: Laténské sídliště Otrokovice „Chmelín“. *Pravěk* NŘ 16 (2006), 325–358.
- Piřč, J. L. 1903: Hradiště u Stradonic jako historické Marobudum. *Čechy na úsvitě dějin*. Svazek 2. Starožitnosti země České. Díl II. Praha: Příspěvím České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění a Společnosti Musea království Českého.
- Popelka, M. 2013: Laténské sídliště z Blažovic v kontextu pozdně laténského osídlení jižní Moravy. Ms. diplomové práce, FF MU Brno.

- Roblíčková, M.* 2002: Zvířecí osteologický materiál z Tvarožné. *Pravěk NŘ* 11 (2001), 355–364.
- 2003: Zvířecí osteologický materiál z Polešovic. *Pravěk NŘ* 12 (2002), 187–198.
- 2005: Zvířecí osteologický materiál z laténské lokality v Brně – Králově Poli. *Pravěk NŘ* 13 (2003), 303–308.
- 2006: Zvířecí osteologické pozůstatky z Polešovic. *Pravěk NŘ* 14 (2004), 417–420.
- Rulf, J. – Salač, V.* 1995: Zpráva o laténské keramice v severozápadních Čechách. *Archeologické rozhledy* 47, 373–415.
- Ruß, D. – Wiltshcke-Schrotta, K.* 2008: Ein Grab der Latènezeit mit Würfel- und Spielsteinbeigabe aus Peigarten (Niederösterreich). In: E. Lauer mann – P. Trebsche Hrg., *Heiligtümer der Druiden. Opfer und Rituale bei den Kelten. Asparn an der Zaya: Museum für Urgeschichte des Landes Niederösterreich*, 168–175.
- Rybniček, K. – Rybníčková, E.* 2001: Vegetace a přírodní prostředí jako pozadí archeologických kultur ČR, 28 000–1000 B.P. In: V. Podborský ed., *50 let archeologických výzkumů Masarykovy univerzity na Znojemsku*, Brno: Masarykova univerzita, 301–310.
- Salač, V.* 1998: Standardní soubor laténské sídlištní keramiky. *Archeologické rozhledy* 50, 43–76.
- Schönfelder, M.* 2002: Das spätkeltische Wagengrab von Boé. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Kommission bei Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Slavík, T.* 2007: Laténské sídliště ve Slatinicích, okres Olomouc. Ms. bakalářské práce, FF MU Brno.
- Striewe, K.* 1996: Studien zur Nauheimer Fibel und ähnlichen Formen der Spätlatènezeit. *Internationale Archäologie* 29. Espelkamp: VML Verlag Marie Leidorf.
- Šmerda, J.* 2007: Hrubá Vrbka (okr. Hodonín). In: *Přehled výzkumů* 48, Brno: Archeologický ústav AV ČR, 389–390.
- Šmíd, M.* 1993: Latènezeitliche Objekte aus Ohrozim (Bez. Prostějov). In: *Přehled výzkumů 1990*, Brno: Archeologický ústav AV ČR, 84.
- Vencl, S.* 1980: K poznání méně nápadných artefaktů. *Archeologické rozhledy* 32, 512–537.
- Venclová, N.* 1990: Prehistoric glass in Bohemia. Praha: Archaeological institute of the Czechoslovak academy of sciences.
- Wilczek, J.* 2013: Laténské sídliště v Blansku – „V dílech“. *Acta Musei Moraviae* XCVIII, 75–108.
- 2014: Hrnčířské dílny ve Višňovém. *Pravěk NŘ* 22, 167–256.

The Late La Tène period hut in Ohrozim, Central Moravia

In 1994, the Institute for Archaeological Monument Care in Brno conducted an excavation, during which a sunken hut from the La Tène period was disturbed; this hut was subsequently investigated in its entirety. Remarkable for the diversity of its contents, the assemblage can be dated to LT D1, primarily based on the presence of painted pottery and a bronze Nauheim fibula, the dating of which can be narrowed to LT D1a. Part of a glass ring-shaped bead and fragments of a bronze mirror can also be dated to the Late La Tène LT D1 period; finds of this type have been made thus far in Moravia only at sites from this period. The same is true for an iron axe with lobes. The presence of amber at the settlement naturally indicates trade contacts, which reached their height during the existence of the nearby Staré Hradisko oppidum. Burnished wavy lines on the inner side of the vessel and broken or slanted vertical incisions on situlas are in general very late characteristics that can be dated to LT C2 and LT D. A surface finish (or decoration) with a pitchy coating is also regarded as a late element; although it occurs in Bohemia as early as LT C1, in Moravia a distinct boom in this decoration appears only in LT C2-D1, simultaneously with the existence of the Staré Hradisko oppidum. Therefore, none of the chronologically sensitive artefacts deviate from a dating to LT C2-D1, i.e. the period in which the Staré Hradisko oppidum existed. The lone exception is a fragment of a loop from a sword scabbard, parallels of which are known in Moravia primarily from grave contexts at the end of the Early La Tène and Middle La Tène periods.

Extraordinary in this assemblage from a lowland settlement is the occurrence of artefacts of a luxury character, which were certainly not part of the everyday life of average residents. Due to the fact that no other archaeological features were discovered in the gas line trench, it is possible, with

a certain degree of circumspection, to state that the site is an isolated homestead. The nature of the assemblage suggests that the hut in Ohrozim was not part of a common settlement of an agrarian character, dozens of which are assumed to exist in the broad surrounding area based on surface collections. A bolder hypothesis posits that the site was part of a separate, albeit well-furnished, settlement of a higher ranking family in the local community.

The settlement feature in Ohrozim documents that the assumed surrounding area of the oppidum could have held settlements with a variety of functions; besides common agrarian settlements, these could also have included separate homesteads, manufacturing areas or control stations along long-distance trade routes. The social status of the residents would apparently also be tied to the function of the settlement. The La Tène hut in Ohrozim has provided the richest settlement assemblage of artefacts to date in the broad surrounding area of the Staré Hradisko oppidum and with certainty can be regarded as part of its settlement territory. The feature probably served for manufacturing purposes, as the production of bone and antler industry has been documented, and perhaps even metalsmithing activities. Parallel finds in Moravia from the perspective of assemblage composition include rich hut 1/71 from Bořitov (Čižmář 2003, pls. 19–21); however, the assemblage is thus far unique in the Haná region. The wealth of the inventory, evidence of manufacturing and a favourable location near the oppidum indicate that it was undoubtedly an important settlement unit with a higher standing than the other settlements in the area.

English by *Zuzana Maritz*

*IVAN ČIŽMÁŘ, Ústav archeologické památkové péče Brno, v. v. i., Kaloudova 30, 614 00 Brno-Husovice
ivancizmar@uapp.cz*

DISKUSE

O Velké Moravě, archeologii raného středověku i o nás samých

Jiří Macháček

Pokračování diskuse o raně středověké státnosti na Velké Moravě reaguje na příspěvky D. Kalhous, N. a M. Profantových a I. Štefana. Zabývá se otázkami metodologickými, trhem a směnnými prostředky, funkcí Pohanska u Břeclavi a dalších velkomoravských hradisek, zdaněním společnosti, obchodem s otroky, pozemkovým vlastnictvím, postavením vládnoucích rodů, hranicemi Velké Moravy a v neposlední řadě i zánikem této „říše“, jehož příčiny jsou pro pochopení charakteru tehdejší společnosti klíčové. Předložená argumentace se opírá především o archeologické prameny.

Velká Morava – archeologie – raně středověká státnost – náčelnictví – mince – obchod s otroky – hranice – tribut a daně – kolaps

On the subject of Great Moravia, early medieval archaeology and archaeologists in general. The article, a continuation of the discussion on early medieval statehood in Great Moravia, addresses methodological questions, the market, exchange resources, the function of Pohansko near Břeclav and other Great Moravian fortified settlements, the taxation of society, the slave trade, land ownership, the standing of the ruling families, the borders of Great Moravia and finally the demise of this 'empire', the causes of which are of great importance in understanding the nature of society at the time. The following argumentation is based primarily on archaeological sources.

Great Moravia – archaeology – early medieval statehood – chiefdom – coins – slave trade – borders – tribute and taxes – collapse

Na úvod o jednom králi a dvou prezidentech

Roku 2012 vyšla česká verze textu, v němž jsem vyzval k všeobecné diskusi o charakteru velkomoravské společnosti (Macháček 2012). Článek vzbudil jistý zájem u nás i v blízkém okolí (Bartošková 2014; Lysý 2014, 119; Steinhübel 2014, 71), někteří kolegové publikovali své odpovědi na stránkách Archeologických rozhledů (Kalhous 2014; Profantová – Profant 2014; Štefan 2014). Jsem jim za to nesmírně vděčný, neboť otevřená a věcně vedená debata je hlavním hybatelem nového poznání nejen v archeologii, ale ve vědě obecně.¹

Stať byla původně myšlena jako polemika s axiomatickým užíváním termínu stát (případně „první slovanský stát“; „mocný stát“) pro definici Velké Moravy, a to v kontextu, který nepřipouští pochybnosti o mimořádné kulturní vyspělosti a výsadním postavení společnosti, která se takovým označením honosí. Podle reakcí publikovaných v Archeologických rozhledech se však zdá, že jsem mířil na špatný cíl. Jak poznamenávají mí oponenti, v dnešní odborné komunitě již není „reprezentanta hodného pozornosti“, který by v rámci svých „interpretačních rámců“ považoval otázku státního charakteru Velké Moravy za smysluplnou² (Profantová – Profant 2014, 134). Podle všeho tomu tak opravdu bude,

¹ Tento text věnuji studentům, kteří se účastnili v jarním semestru 2015 mého Středověkého semináře na Ústavu archeologie a muzeologie Masarykovy univerzity a svými podněty, dotazy i kritickou polemikou ovlivnili moji práci. Chtěl bych zároveň poděkovat kolegům, kteří mi při vzájemných diskusích poskytli četné rady či pročtení můj text a upozornili mě na jeho největší slabiny: mé díky patří Robertu Antonínovi, Stefanu Eichertovi, Janu Kolářovi, Kláře Šabatové a Martinu Wihodovi.

² Alespoň tímto způsobem interpretuji poněkud komplikovanou větnou konstrukci (Profantová – Profant 2014, 134): „Rekapitulace dalších výše uvedených interpretačních rámců, které by dávaly otázku po státním charakteru

neboť žádný z nich na výzvu k diskusi nezareagoval. To ale nemusí vadit, neboť „nacionalisté, kteří z Velké Moravy činí nástroj legitimace svého aktuálního politického programu“, by měli Svatopluka rádi i jako náčelníka, jak poznamenává I. Štefan (2014, 167). Jejich vliv na utváření veřejného mínění ve středoevropském prostoru však nelze podceňovat, což ukazuje boj, který nedávno svedla slovenská historiografie o královský titul Svatopluka (Lysý 2014, 235–247. s lit.). Podle M. Lysého „ide o typický produkt nacionálneho definovania dejín, v ktorom sa časť spoločnosti a historiografický prúd spojený s určitou časťou politického spektra pokúšajú prostredníctvom anachronickej terminológie pripútať k včasnostredovekému útvaru a vyhlásiť ho za ‚svoj‘.“ (Lysý 2014, 237). S podobnými problémy se potýkají i jiné země, jako např. Chorvatsko, jehož ústava z roku 1990, kterou prosadil prezident, historik a podle mnohých i nacionalista Franjo Tuđman, odkazuje ve své preambuli na období raného středověku, kde prý počíná tisíciletá chorvatská státnost (Budak 2009, 259). Bohužel (nejen) v naší části Evropy je politická instrumentalizace dějin trvalým jevem. Velkomoravskou kartu vytáhl ve své České otázce již T. G. Masaryk, když kritizoval tzv. ideu cyrilomethodějskou, která hlásá, že „teprve uskutečněním tužeb cyrilomethodějských národ náš se obrodí“. Podle Masaryka se tato ideologie opírá o tři postuláty. Je jimi dávná představa o slovanské demokracii, která se na Velké Moravě pojí s rozkvětem církve slovanské, a především fixní idea o „politické samostatnosti a svéprávnosti Velké Moravy“, jinými slovy o její státnosti. V rovině politické považoval Masaryk takové úvahy za směšný nebo smutný nihilismus, z hlediska metodologického pak za poblouznění přílišným historismem, který se snaží navazovat na minulost co možná nejdálší (Masaryk 1924, 212, 226–227).

Využívání/zneužívání Velké Moravy v politické propagandě následně vyvolává více ideologickou než odbornou polemiku. Debata s oponenty pak nezřídka končí ve slepých uličkách. To je i případ Imreho Boby, poválečného emigranta maďarsko-polského původu, pracovníka Radia Svobodná Evropa, posléze i amerického akademika³, a jeho následovníků, kteří se snažili lokalizovat Metodějovu Moravu mimo území dnešní České republiky a Slovenska, např. do okolí Sirmia (Bačič 1986; Curta 2009, 238–240). Myslím však, že by bylo chybou polemiku o Velké Moravě a její „státnosti“ opouštět. Tento problém musíme vyřešit již proto, že zahraniční badatelé právem upozorňují na terminologickou nekonzistentnost českého bádání. Jen s obtížemi chápou naše vědecké texty z minulosti zaplevelené různými floskulami a frázemi. Sami se pak pokoušejí o jejich vysvětlení ve srozumitelné a standardní řeči evropské medievistiky. V případě nesprávného užití termínu „stát“ v kontextu raně středověkých českých zemí tak naposledy učinil H. Wolfram, který poněkud ironicky poznamenal, že „wahrscheinlich löst sich aber das Problem, wenn man **stát** nicht mit Staat, sondern mit Herrschaft oder Reich ins Deutsche übersetzt.“ Musíme se smířit s tím, že z perspektivy zahraničních badatelů Morava a Čechy v 9. stol. „keine dauerhaften staatlichen Ordnungen begründeten“ (Wolfram 2011, 51). Tím, že se budeme navzájem přesvědčovat o opaku, svoji prestiž v evropské vědě nepozvedneme. Někteří naši medievisté si to naštěstí uvědomují. Upozorňují, že středověk termín „stát“ neznal, a navrhuji proto pracovat s jiným pojmovým aparátem (Wihoda 2010a, 32–33; 2010b, 48).

Nesmí však primárně jít o terminologické nuance a scholastické rozjímání o pojmech (jakkoli jsou přesné a jednoznačné pojmy pro vědecký diskurs důležité – viz níže), ale především o debatu nad konkrétními teoretickými modely, s jejichž pomocí interpretujeme struktury obsažené v archeologických, resp. historických pramenech (k metodě tvorby a použití modelů v archeologii viz *Nestupný 2007*, 176–187). Jak poznamenává R. Hodges (2012, 20), jen explicitní modely mohou být podrobeny důkladnému zkoumání a případně být i revidovány, pokud se projeví jako nedostatečné. Text, v němž jsem Velkou Moravu v kontrastu k státu charakterizoval jako rozvinuté náčelnictví, byl pokusem o definici takového interpretačního modelu, resp. ideálního typu. Mí oponenti to naštěstí pochopili zcela správně a více či méně elegantním způsobem přistoupili k evaluaci předložené hypotézy. V následujícím

---

Velké Moravy raně středověkých knížectví smysl, by byla dosti rozsáhlá a pro diskusi s textem Jiřího Macháčka zbytečná. Žádný z nich nemá v dnešním odborné komunitě reprezentanta hodného pozornosti.“

³ Pro úplnost dodejme, že Imre Boba byl také aktivním spolupracovníkem polského odboje a jeho spojkou v Maďarsku za 2. sv. války, kde pomáhal polským i židovským uprchlíkům, za což byl vyznamenán polskou exilovou vládou (Velikonja 1996).

textu bych se chtěl zamyslet nad jejich argumenty – některé z nich vyvrátit, jiné naopak integrovat do stávajícího modelu, a tím ho vylepšit, resp. stabilizovat ve smyslu iterativní metody *E. Neustupného* (2007, 22). Nemohu reagovat na všechny dílčí připomínky či výtky a nemám ambici polemizovat s jednotlivými oponenty, jejichž příspěvky se od sebe liší nejen rozsahem, ale i pojetím. Pokusím se nicméně vyjádřit se k nejdůležitějším tématům, a to zvláště těm, které v diskusi rezonovaly u více autorů. Svůj text rozdělím do několika okruhů. Budu se zabývat otázkami metodologickými, thém a směnnými prostředky, funkcí Pohanska u Břeclavi a dalších velkomoravských hradisek, zdaněním společnosti, obchodem s otroky, pozemkovým vlastnictvím, postavením vládnoucích rodů, hranicemi Velké Moravy a v neposlední řadě i zánikem této „říše“, jehož příčiny jsou pro pochopení charakteru tehdejší společnosti klíčové. Při své argumentaci se opíru především o archeologické prameny. Tam, kde archeologie naráží na své explanační limity, zabrousím i do hájemství historie, v níž se však budu pokorně pohybovat pod kuratelou dnešních dějepisců, jejichž znalosti písemných pramenů nemohu konkurovat.

Metodologické otázky, čili co na to Karl Popper, Max Weber a Evžen Neustupný

Ve svém původním textu jsem upozornil na axiomatickou povahu dosavadních tvrzení o velkomoravské státnosti, což samo o sobě nemusí být zásadním problémem. Raně středověký stát ani jiné společenské formy však nebyly v naší archeologii nikdy explicitně definovány. Podle K. Poppera „nedefinované základní ideje nebo primitivní termíny lze pokládat za prázdná místa“. Takový systém interpretací nejde „pokládat za systém empirických nebo vědeckých hypotéz, protože nemůže být vyvrácen falsifikací svých důsledků“. Abychom mohli v našem poznávání raně středověkého světa postupit dále, musíme tvořit takové teorie, které lze falsifikovat – jinými slovy náš „vědecký systém musí dovolovat své vyvrácení zkušeností“. Jen takový přístup umožní v soutěži teorií rozpoznat „tu, která se přirozeným výběrem prokáže jako nejodolnější pro přežití. Bude to ta teorie, která nejen vydržela nejpřísnější testy, nýbrž ta, která je testovatelná nejpřísnějším způsobem“ (Popper 1997, 58–59, 99). Svoji teorii jsem se snažil zformulovat tak, aby takové testování umožnila, což moji oponenti bohatě využili. Část jejich připomínek se vázala na otázky metodologické.

D. Kalhouš upozorňuje, že v mém příspěvku „zcela převládá ekonomické vidění problému“. Podle něj však stát „existuje v první řadě – řečeno metaforicky – v hlavách lidí“ (Kalhouš 2014, 177). Pokud bych měl odpovědět v podobném duchu, pak archeologové samozřejmě mohou nahlédnout do hlav starých Moravanů (na rozdíl od historiků). Bohužel v nich najdou jen půdní substrát, který nahradil šedou kůru mozkovou během tisíciletí, jež uplynulo od jejich smrti. Archeologickými prostředky můžeme zkoumat pouze důsledky jejich rozhodnutí a činů. Ty jsou pro archeology nejlépe čitelné právě v sídelní struktuře, distribuci hmotných statků a ekonomické oblasti. Pokud bychom přijali argumentaci D. Kalhouse, pak se jako archeologové dostaneme do slepé gnoseologické uličky (a kolegové, kteří se zabývají předliterárním obdobím, by smysl své existence patrně ztratili docela). Nemyslím si však, že by historici na tom byli o mnoho lépe, zvláště pokud se zabývají oblastí, která je na písemné prameny tak chudá, jako Morava v raném středověku. Tuto linii úvah proto nepokládám za příliš produktivní a z hlediska archeologie ji nemá smysl následovat. Tím ovšem nechci říci, že by otázka kolektivních identit, resp. výzkumy středověké mentality byly zbytečné. Právě naopak. Je však nutné realisticky zhodnotit potenciální přínos jednotlivých vědních oborů k takovému druhu poznání i dostupnost potřebných pramenů pro různá období.

Závažnější výhrady metodologického rázu se objevují v článku I. Štefana. Ten soudí, že pojmy stát a náčelnictví mají „svůj domov v jiné oblasti společenských věd“ (Štefan 2014, 143). To je však pravda pouze částečně. Historici středověku opravdu ve své většině pojem náčelnictví neuzívají (existují samozřejmě i výjimky, např. Wickham 2005, 370), kulturní antropologové či archeologové však běžně pracují s oběma pojmy. Nemohou ani jinak, pokud chtějí pochopit dynamiku vývoje lidské společnosti, která se projevuje zvyšováním či snižováním komplexity (Tainter 2009). Pojem stát je v tomto terminologickém systému vyhrazen jen těm nejkomplexnějším společnostem. Takového stupně rozvoje nedosáhla pouze Evropa ve středověku a novověku, ale i různé společnosti od Mezopotámie, Egypta a Středomoří po střední Ameriku, Čínu a Indii, a to vícekrát během posledních pěti tisíc let

(Bárta 2013, 111–114; Danielisová 2013, 159–165). Za stát tak nemůžeme v duchu weberovském považovat pouze moderní organizaci novověku (k tomu i Třeštlík 1999, 93–94).

Abych se vyhnul původní výtce I. Štefana, který upozornil, že nekonzistentně směšuji pojmy používané odlišným způsobem různými disciplínami, pokusím se nadále pohybovat pouze v rámci jednoho, a to kulturně antropologického diskursu (koneckonců právě o to jsem se vždy snažil). Tento přístup má i tu výhodu, že umožňuje paradigmatickou změnu mediévistiky v národním i evropském kontextu (Pohl 2006, 18). V diskusi o středověké státnosti a vládě se díky tomu otevírají nové cesty poznání např. analýzou ritualizované komunikace (u nás např. Antonín 2013). Nelze však říci, že by se jednalo o univerzální a všeobecně platný recept. Některé disciplíny, např. právní dějiny, dnes již nemají zájem operovat s pojmem „stát“ pro raný středověk. Užítí takového termínu nepovažují pro dané období za produktivní. Jeho analytický potenciál není podle nich dostatečně silný (Meyer 2010).⁴

I. Štefan dále upozorňuje na nebezpečí, které v sobě obsahuje neoevolucionismus spojený se snahou o formální kategorizaci vývojových stádií společnosti (srov. Štefan 2014, 143–145, 166). Naznačuje, že jsem účelovým výběrem omezeného počtu znaků přizpůsobil tzv. „diferencovanou historickou realitu“ teoretickému modelu. Pojmy, které používám, jsou podle něj či podle autorů, na něž se odvolává, neúnosné či extrémní abstrakce. Diskusi o nich lze proto odbýt na pouhých třech stranách Štefanova článku, neboť o samotné pojmy podle něj nejde. Takové pojetí však značně zavání empirismem, který představuje podle E. Neustupného „v každé vědě hlavní nebezpečí“. Vědu totiž nelze dělat bez teorie, a tedy ani bez abstraktních pojmů a teoretických modelů. Nesmíme zapomenout, že „společenské teorie ... se skládají z pojmů“ (Neustupný 2007, 15, 176). I náčelnictví či stát patří k takovým pojmům (pseudooobrazům). Nelze je ničím nahradit. Jsou totiž naplněny významem, který v archeologických strukturách, jež tvoří empirickou složku našeho bádání (a jediný reálný pozůstatek oně Štefanovy „diferencované historické reality“), obsažen není. „Je třeba spojit modely s archeologickými prameny, aby se dosáhlo konkrétního poznání“ (Neustupný 2007, 15–16). Žádný model nemůže být pochopitelně dokonalý a úplný. Vždy se jedná o určitou simplifikaci či abstrakci živé kultury. Jde, jako v případě ideálního typu Maxe Webera, jen o pouhou konstrukci zkoumaného fenoménu. „Idealtypus“ tak není totálním a mnohovrstevným obrazem „historické reality“. Je selektivní – opomíjí to, co z nějakého důvodu není pro řešení našich otázek relevantní. Slouží jen jako badatelský prostředek. Především nám však poskytuje výrazové prostředky. Při naší práci zjišťujeme, jak se v každém jednotlivém případě naše empirické poznatky onomu ideálnímu obrazu blíží či vzdalují (Münch 2004, 153–154; Havelka 2007, 82–83). Kritizuje-li I. Štefan moji práci s teoretickými pojmy a modely jako „pohyb v zrcadlové síni“, pak bychom se měli společně do jednoho z oněch zrcadel zahledět a zamyslet se, jakým směrem se má naše raně středověká archeologie ubírat. Chceme-li, aby překročila hranice prostého empirismu, v němž uvízla během myšlenkově sterilního období poslední třetiny 20. stol., neobejdeme se bez abstraktních pojmů, jakými jsou náčelnictví či stát – pojmů ze své podstaty nedokonalých a zjednodušujících, pro naši práci však přesto nezbytných. Vytvářením a užíváním určité terminologie zároveň formujeme nový diskurs, který nás jednak odlišuje od předcházejících fází bádání, jednak nám umožňuje mezi sebou komunikovat na nové kvalitativní úrovni (Třeštlík 2003, 31–35). Nejenom novými objevy, ale i změnami v rovině metodologické a teoretické, včetně inovací v pojmosloví se naše věda posunuje dále.

Pokud jde o problematiku neoevolucionismu, pak se asi shodneme, že společnost raného středověku není statická, ale proměňuje se. Na jejím počátku stojí velice jednoduché formy známé již ze starších fází pravěku, kdy vrchol společenské pyramidy tvořili lidé označovaní jako „big men“ či „great men“ (Curta 2001, 328–332; Květina 2004, 387; Eichert 2014a, 66, 70). Tito zdatní mužové odvozovali svoje postavení z individuálních schopností, které uplatňovali buď jako vojenští velitelé, nebo při kontrole a rozdělování společenských statků v době míru. Jejich status však nepřecházel na potomky, nemohl být zděděn. Typickými zástupci této kategorie jsou vůdci, kteří stáli v čele slovanských nájezdů na území byzantské říše v 6. a 7. stol., např. jistý Ardagastus. Patřil k nim ještě i Samo, kterému

⁴ Je poněkud paradoxní, že termín stát pro označení Velké Moravy pomohla původně prosadit právě ona dnes tak hyperkutitická právní historie (Lysý 2014, 112).

se nepodařilo předat vládu žádnému ze svých početných synů. Ani on nevytvořil náčelnický systém (*chieftain*), jehož typickým znakem je nástupnictví v pokrevní linii. I na území Dalmácie, která v raném středověku procházela podobným vývojem jako Morava, se náčelnická nobilita objevila až po roce 775. Předcházející fáze se klasifikuje jako „‘Big-men’ society“ (*Dzino 2010*, 171, 217; 2014, 144).

Raně středověká společnost středovýchodní Evropy nicméně dokázala v poměrně krátké době zvýšit svoji komplexitu a posunout se z této základní úrovně podstatně dále. Ústředním bodem celé diskuse je otázka, zda v 9. stol. dosáhli Moravané (ale třeba i Chorvaté, Dánové, Anglosasové a jiné národy na periferiích karolínské říše) **nejvyššího** stupně komplexity – tedy státu. Domnívám se, že si tím není jist ani sám I. Štefan, když píše, že Velká Morava dosáhla (jen) „**vysokého** stupně komplexity“ (*Štefan 2014*, 167). Stranou nyní ponechme otázku, kdy se stát v antropologickém slova smyslu na našem území vlastně objevuje, když lze podle I. Štefana ještě i „přemyslovské knížectví řadit k zástupcům peasant-mode nebo tribal societies“ (*Štefan 2014*, 166).

Trh a směnné prostředky na Velké Moravě

Ve všech třech reakcích se jejich autoři zamýšlejí nad existencí trhu na Velké Moravě, nad absencí mincí v archeologických nálezech a zdroji příjmů tohoto „státu“. Jedná se vpravdě o klíčové otázky, neboť životaschopnost společnosti úzce souvisí s jejím ekonomickým potenciálem, zvláště pokud je zasazena do vysoce konkurenčního prostředí, daného konkrétním geopolitickým kontextem. Odhlédneme-li od zbytečného nálepkování, k němuž se uchýlili manželé Profantovi, když můj názor pro sebe zhodnotili jako „neoliberalní předsudek o omnipotenci tržního hospodářství a deficitnosti ekonomik s vyšší mírou redistribuce“ (*Profantová – Profant 2014*, 133), pak se vede seriózní diskuse o tom, zda již na Velké Moravě existoval vnitřní trh založený na nějakém univerzálním směnném prostředku, jak tomu bylo v civilizačním jádru tehdejší Evropy (*Verhulst 2002*, 97–123), či zda na Moravě převažovala redistribuce, která je ekonomickým vyjádření náčelnictví (*Earle 1987*, 291–292). Snažíme se určit míru vnitřní komercializace společnosti, což je proces, při němž cenotvorný trh alokuje stále více komodit a na významu nabývají takové instituce jako peníze, tržiště, kredity atd. Úroveň komercializace je považována za jeden ze základních ukazatelů variability předstátní a státní ekonomiky. Náčelnictví či slabý stát není kompatibilní s vysokým stupněm komercializace, neboť komerční směna eroduje kontrolu elit nad produkcí, pohybem a konzumací luxusního či prestižního zboží. Nekomercializované ekonomiky postrádají trh pro vnitřní obchod, vrstvu nezávislých obchodníků, pracujících pro vlastní zisk, či peníze, které slouží jako univerzální směnný prostředek. Řemeslní specialisté zde ještě nepracují pro trh, ale pro potřeby elity či embryonálních „států“, jejichž agenti ovládají i dálkový obchod (*Smith 2004*, 78–79, 89). Dosažený nadprodukt je investicí do moci a prestiže náčelníků, kteří majetek rozdělují selektivně a podle svých politických cílů. Naopak v tržním hospodářství, které má vlastní tisíciletou historii, posílají výrobci své produkty na trh, kde se o ně ucházejí zákazníci. Objevuje se až ve značně složitých společenských systémech, jejichž politická forma vychází ze státního zřízení a sociálního rozvrstvení. Je nutné si však uvědomit, že různé formy distribuce hmotných statků (trh, redistribuce, reciprocita) existují paralelně vedle sebe a navzájem se nevyklučují. Rozhodující pro zařazení určitého systému směny do dané kategorie závisí především na tom, který způsob směny a společnosti dominuje a především, který z nich sjednocuje celé hospodářství (*Murphy 2004*, 139–141).

Podle I. Štefana je pro vyřešení této otázky klíčový výzkum „masového“ zboží, jakým je např. keramika. Vyslyšme tedy jeho výzvu a zkusme otestovat, jak intenzivní mohly být „směnné aktivity založené na tržních principech“ na Velké Moravě na základě „distribuce keramických značek, případně keramologických analýz“ (*Štefan 2014*, 162). Etalonem pro nás budou Čechy, kde byla distribuce keramiky již v 10.–12. stol. založena nejen na shromažďování dávek v centrech, ale alternativně i na tržní směně, jak soudí L. Varadzin.⁵ Výsledek takového srovnání pro nás nemůže být velkým překva-

⁵ „Protože jsme na příkladu keramiky prokázali poměrně rozsáhlé distribuční okruhy s poloměrem až 50 km, v nichž se pohyboval značný počet výrobků, které nelze vysvětlit místní ‚sousedskou‘ výměnou, zbývá podle našeho názoru jako jediná přijatelná alternativa tržní směna“ (*Varadzin 2010*, 56).

pením. Český distribuční vzorec, který charakterizuje „časté vzájemné prostupování distribučních okruhů dílen“ (Varadzin 2010, 56), se výrazně liší od situace v jádru Velké Moravy. Hlavní rozdíl spočívá v tom, že na Moravě 9. stol se nepřekrývaly keramické okruhy, jako později v Čechách (Macháček 2001, 246–250). Fakt, že tyto okruhy byly poměrně ostře ohraničeny, akceptuje také I. Štefan (2014, 161). Na základě nejnovějších chemických analýz se dokonce zdá, že z hlediska keramiky byla v určité fázi svého vývoje autarkní i bezprostředně sousedící centra⁶ jako Pohansko a Mikulčice (Hlavica 2015, 82–90). Byl to zcela jiný svět, než jaký známe z období komercionalizované ekonomiky vrcholného středověku, kdy se v lokalitách centrálního významu prolínalo několik distribučních okruhů (Vařeka 1998, 132).

Pokud jde o pohyb keramiky z centra směrem k venkovskému konzumentovi, což I. Štefan (2014, 162) považuje za klíčový parametr pro rozpoznání tržní směny, pak se ukazuje, že na Moravě asi nebyl příliš intenzivní. Usuzuji tak na základě analýzy značek na dnech nádob, které jasně identifikují výrobky jednotlivých dílen (Hlavica 2015, 74–79). Z 28 značek, které byly doposud analyzovány na venkovských pohřebištích (Prušánky, Nechvalín), pouze jedna odpovídá kompletně zpracovanému souboru z Pohanska (129 značek, z nichž 27 % se objevilo ve víc než jednom kusu). Ona jediná nádoba s identickou značkou se navíc nacházela v prušáneckém hrobu č. 258, kde byl pohřben bojovník s bradaticí a ostruhami. Ten jistě nepatřil k běžnému venkovskému konzumentovi ve smyslu úvah I. Štefana, ale naopak k úzké vrstvě místní elity (jen 2,7 % hrobů z obou prušáneckých pohřebišť bylo vybaveno ostruhami, viz Klanica 2006, 48). Hrnec z centra se tak mohl do jeho hrobu dostat díky kontaktům lokální elity s centrální mocí, spíše než jen prostým nákupem. Pokud mohu soudit na základě všech výše uvedených faktů, pak naše dosavadní poznatky svědčí o redistribučním způsobu nakládání s keramikou na víceméně autarkní bázi a o malém významu volného trhu v ekonomickém životě Velké Moravy. Na druhou stranu je pravda, že odlišit redistribuci od naturální či tržní směny podle keramiky z archeologických kontextů je prozatím mimořádně obtížné (Klápště 2005, 313), doufejme však, že nikoli nemožné.

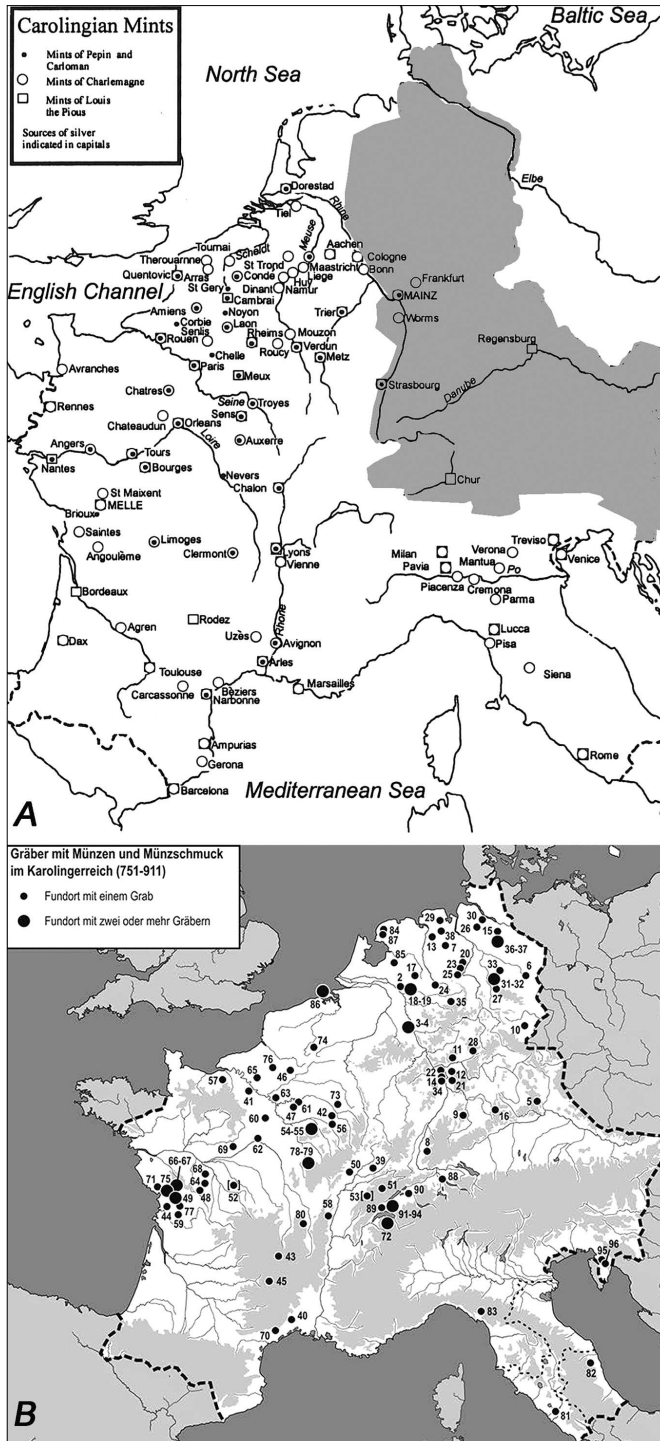
Absenci mincí na Velké Moravě, která je v raném středověku podle mého názoru jedním z projevů dosud nekomercializované ekonomiky, vysvětlují mí oponenti různě. Na scénu tradičně přicházejí šátečky a kožky⁷ (Profantová – Profant 2014, 131–133), rozpory panují ohledně sekerovitých hřiven. Zatímco Profantovi je za předmincovní platidlo nepovažují (Profantová – Profant 2014, 132), I. Štefan jim dává novou šanci (Štefan 2014, 163). Před nedávnem přitom takovou interpretaci sekerovitých hřiven ještě rázně odmítl, když je označil za specifickou formu suroviny určenou pro další zpracování, k čemuž přinesl i některé závažné argumenty. Dříve zastával dokonce názor, že na Moravě vůbec žádné univerzální směnné médium neexistovalo⁸ (Štefan 2011, 343), nyní píše, že „lokální směna fungovala na principu trhu i na Moravě, přičemž médium směny byla s největší pravděpodobností nějaká lokálně definovaná komoditní měna“. Místo důkazů používá jen zaklínadlo v podobě „komoditních peněz“, jejichž existence se sice předpokládá i v jiných částech Evropy, na Moravě 9. stol. však o nich nevíme zhola nic (Štefan 2014, 158, 163). Takové tvrzení proto nelze ani vyvrátit ani potvrdit, a je proto z tohoto důvodu vědecky bezcenné.

Argument manželů Profantových (Profantová – Profant 2014, 132), že jsme na Moravě během 60 let intenzivních archeologických výzkumů skoro žádné mince z doby velkomoravské nenašli, protože je neumíme hledat, bych okomentoval jen uvedením jediného, zato velice výmluvného příkladu – mladšího sídliště z monetárního období v Kosticích, které se nachází jen 1,5 km od velkomoravského Pohanska. Obě lokality zkoumají stejní lidé, podobnými metodami, ovšem se zcela

⁶ Výzkum keramiky založený na XRF analýzách a komparaci identických značek na dnech nádob se na Moravě teprve rozvíjí. Dosavadní závěry je nutno chápat jen jako provizorní. Získané výsledky naznačují, že v průběhu 9. stol. se distribuční vzorec keramiky mohl měnit.

⁷ V případě „kuních kožek“, které se v kyjevských pramenech objevují pod označením kuna či kuny, se ukazuje, že šlo o termín užívaný pro váhovou, resp. měnovou jednotku drahého kovu či v plurálu jako obecné označení peněz (Adamczyk 2014, 71).

⁸ „Probably, no general exchange medium hence existed in Moravia“ (Štefan 2011, 343).

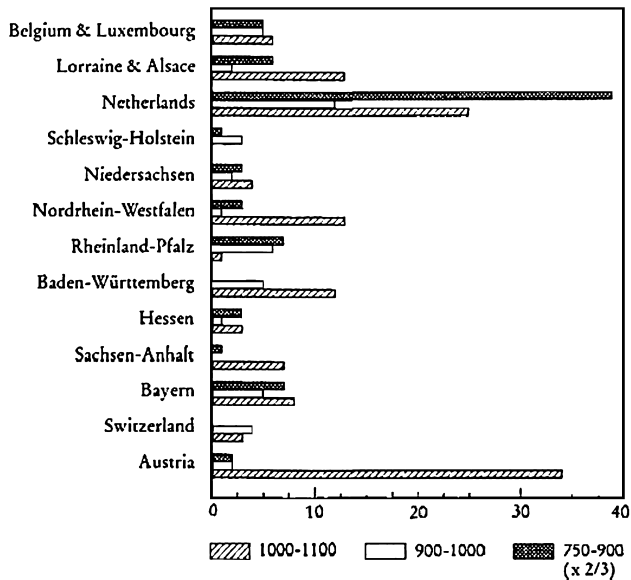
Obr. 1. Mincovny a mincovní nálezy na území karolínské říše. A – mincovny (podle Blanchard 2001; Štefan 2014, 157), B – hroby s mincemi (Schulze-Dörrlamm 2010, 343).

Fig. 1. Mints and coin finds from Carolingian territory. A – mints (after Blanchard 2001; Štefan 2014, 157), B – graves with coins (Schulze-Dörrlamm 2010, 343).

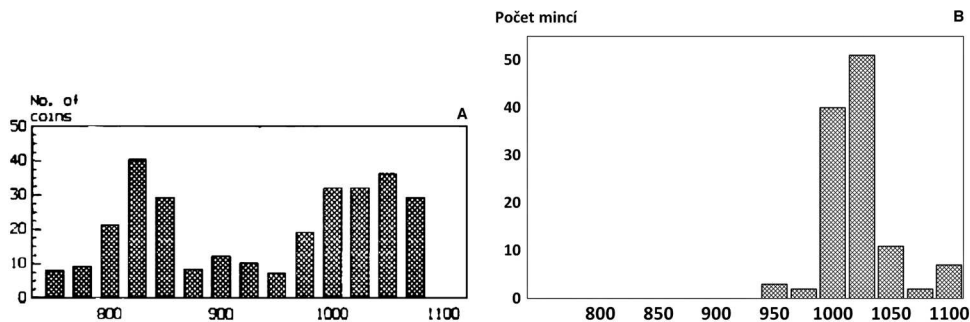
Obr. 2. Kvantifikace jednotlivých ztrátových mincí z území Říše podle regionů bez nálezů z hrobů, kostelů a tzv. „productive sites“ (podle Blackburn 1993, 46).

Fig. 2. Quantification of single-coin finds from the territory of the Empire by regions without finds from graves, churches or 'productive sites' (after Blackburn 1993, 46).

odlišnými výsledky – totální absence mincí na Pohansku oproti 200 mincím v Kosticích (Macháček – Videman 2013; Videman – Macháček 2013).

Zajímavějším příspěvkem do diskuse je názor I. Štefana, že se Velká Morava svojí nemonetární praxí příliš neodlišovala od východních částí franské říše. V tomto případě musím připustit, že v evropských nálezech raně středověkých mincí registrujeme jistý západovýchodní gradient, přičemž směr, ve kterém se snižuje míra monetizace, a tím i dosažená hospodářská úroveň, je nabíledni (Verhulst 2002, 122; Kluge 2007, 89–90). Situace však určitě nebyla tak dramatická, jak nám sugeruje mapa s mincovnami karolínského období, kterou přetiskl ve svém článku I. Štefan. Pokud by použil jinou mapu, např. s hrobovými nálezy (obr. 1), pak se mincemi zaplní i oblasti východně od Rýna, zvláště střední a severní Německo (Schulze-Dörrlamm 2010, Abb. 1). Ani kvantitativní regionální analýza, kterou provedl na základě ztrátových mincí M. Blackburn, neukazuje, že by bavorský východ měl být v 8. a 9. stol. podstatně méně monetizován (obr. 2) než třeba Alsasko-Lotrinsko či Belgie a Lucembursko (Blackburn 1993, fig. 7). Faktem, na němž se shodnou všichni zainteresovaní odborníci, je však výrazný pokles počtu mincí v oběhu, který postihl východofranskou říši v 2. polovině 9., a především na počátku století následujícího. Ani v této době však nepřestaly mince kolovat i východně od Rýna (Blackburn 1993, 43; Schulze-Dörrlamm 2010, 360). Regrese v oblasti hospodářské je podle mého názoru projevem úpadku karolínské říše a její vládnoucí dynastie, k níž dochází právě v této době (Goldberg 2006, 340–346). Souvisí s krizí karolínské státnosti jako takové. Nepřekvapí, že s nástupem nové dynastie Otonů ražba mince velice rychle regeneruje, a to i ve východních částech Říše (Kluge 2007, 96). V této souvislosti nelze než souhlasit s názorem D. Třeštíka, podle nějž „stříbrná či zlatá mince“ je „vůbec hlavní a rozhodující podmínkou ... vzniku“ (a doplňme i obnovy) raně středověkého státu (Třeštík 2000, 62). Pokud Velká Morava mince vůbec nepoužívala, pak zde nelze v kontextu ostatních raně středověkých zemí vůbec uvažovat o státní ekonomice. Neexistovala zde silná lokální státní moc, kterou M. Bogucki ve své detailní analýze slovanských oblastí v 9. až 11. stol. považuje za vůbec nejdůležitější podmínku počátků monetizace. Podle něj „it was the prince or king who forced the people to use coins and who enforced their value, which was higher than that of the metal itself“. Na tom nic nemění ani skutečnost, že barterový obchod stále tvořil podstatnou část transakcí v lokálním i mezinárodním obchodu (Bogucki 2011, 148). Nejen v 9. stol., ale i později byla ražba kvalitní a široce akceptované mince především otázkou prestiže a suverenity panovníka. Mince se stávaly

Obr. 3. Kvantifikace nálezů jednotlivých ztrátových mincí z území Říše (A) (Blackburn 1993, 41) a z prostoru Pohansko-Kostice (B).

Fig. 3. Quantification of single-coin finds from the Empire (A; Blackburn 1993, 41) and from the Pohansko-Kostice area (B).

otiskem jeho moci, důležitou formou prezentace, která nesla ikonografické sdělení i pro analfabetickou většinu společnosti (Verhulst 2002, 129; Antonín 2013, 74–75). Pro úplnost dodejme, že na jižní a jihovýchodní Moravě se lokální ražby začínají prosazovat až někdy v průběhu druhé třetiny 11. stol. (Macháček – Videman 2013, 188, 193). Jistě není náhoda, že současně s tím se stabilizují veřejné instituce, jakými bylo např. obnovené moravské biskupství a zemská církev (Wihoda 2010b, 127–132). Ražba vlastní mince vyznačuje změnu, kdy se země a její elity osvobozují od závislosti na exogenních zdrojích a přistupují k čerpání endogenních ekonomických zdrojů prostřednictvím pokut, cel či daní. Paralelně probíhal tento zásadní proces i u polských sousedů, kde vyvrcholil jen o něco málo později – v 70. letech 11. stol. (Adamczyk 2014, 291).

Podle J. Schneeweíže (2013, 261) dochází k rozvoji mincovního hospodářství v západoslovenském prostoru až s rozšířením velkostatků, v souvislosti s fiskálními zájmy jejich majitelů. Otázka, kdy se velké pozemkové vlastnictví objevuje i v českých zemích, je dnes intenzivně diskutovaná (Petráček 2003, 207). Morava se každopádně začíná postupně monetizovat od 11. stol., jak vyplývá nejen z početných nálezů z Kostic – Zadního hrúdu, kde již na konci 10. stol. vzniká jakési emporium či tržová ves s mezinárodním provozem (Macháček – Videman 2013), ale i podle mincí z jiných významných sídlišť (např. Modrá) a pohřebišť (Sejbal 1986; Videman – Paukert 2009, 431–478; Galuška – Šmerda 2010). Podle aktuálního stavu bádání se zdá, že nejpozději okolo poloviny 11. stol. kolovaly mince na Moravě ve značném množství. Morava se tehdy zásadně nelišila od území Německa, kde po roce 1000 dosáhla monetizace společnosti podle ztrátových mincí podobné úrovni jako v 1. polovině 9. stol. (Blackburn 1993, fig. 6). V tomto srovnání byly naše země v době velkomoravské úplně jiným, z ekonomického hlediska velmi archaickým světem (obr. 3).

Základní otázkou zůstává, na jakém principu fungovala ekonomika velkomoravské společnosti, když nebyla monetizovaná a existence jiného „univerzálního směnného média“ je značně sporná, každopádně nedoložitelná. Za jeden z důležitých příjmů velkomoravského panovníka pokládá I. Štefan explicitně (Štefan 2014, 160), a D. Kalhous spíše implicitně (Kalhous 2014, 178) výběr cel z dálkového obchodu. O nich však nejsou na Moravě v 9. stol. žádné zmínky. Neexistuje něco jako Raffelstettenský celní řád pro Moravu. Výběr poplatků, např. mostného na řece Dyji, je doložen až za vlády knížete Břetislava I. (Žemlička 1997, 168; Wihoda 2010b, 124), tedy v době, kdy byla Morava monetizovaná, a na mostech či jinde již bylo co vybírat. Velkomoravský panovník se přesto na dálkovém obchodu bezpochyby podílel, avšak jinou formou. Nikoli nepřímo, výběrem tržních poplatků a cel, ale rovnou, jako hlavní (jediný?) obchodní partner na straně Moravanů, který organizoval a budoval mezinárodní tržiště, kam za ním, resp. za jeho agenty, přicházeli kupci z ciziny. Panovník tím získal bezprostřední přístup k importovanému zboží, jímž v první řadě zásoboval svůj dvůr a své stoupence. To není nic mimořádného, stejný model raně středověkého dálkového obchodu

uvádí jako jeden ze dvou možných ve své práci o kontaktech mezi severní periferií Evropy a její centrální částí i *H. Steuer* (1987, Abb. 25). Do kategorie tržišť zřízených pro zahraniční kupce patří onen mnohokrát skloňovaný trh Moravanů (*Třeštík 1973; Wihoda 2010b, 92*). Nedokládá existenci vnitřního trhu na Moravě, jak se někteří domnívají, ale obchodní spojení mezi Moravou a okolním světem. Právě on byl onou branou (*port of trade*), kudy přicházelo luxusní a exotické zboží do země. Otázka, kde se nacházel, zůstává nedořešena. Podle některých názorů byl dokonce vysunut mimo vlastní území Moravy do Podunají, mezi Enži a Mautern (*Brunner 2008, 33*), kudy vedly hlavní komunikační spojnice té doby.

Sám jsem za možné emporium velkomoravských panovníků považoval Pohansko u Břeclavi. K tomuto názoru mě vedly především formální znaky, k nimž patří charakter vnitřní zástavby opevněné části, která je členěna do jednotlivých usedlostí s doklady řemeslnické činnosti, poloha Pohanska na říčním brodu při vstupu do nitra Moravy v exponovaném jižním směru, a výskyt importovaných předmětů luxusního charakteru. Nyní bych doplnil i místní kontinuitu dálkového obchodu, neboť na konci 10. stol. vzniklo v těsné blízkosti opuštěného Pohanska nové emporium (lokalita Kostice – Zadní hrúd vzdálená od Pohanska 1,5 km), jehož tržní funkce je vzhledem k nálezům četných cizích a později i místních mincí, bimetalických kulovitých závaží severského typu a ojedinělých fragmentů vah či zlomků stříbra více než pravděpodobná (*Macháček – Videman 2013; Videman – Macháček 2013*).

Pohansko u Břeclavi emporiem velkomoravských panovníků?

Moji interpretaci Pohanska jako emporia I. Štefan ve svém textu problematizuje, a to v několika bodech (*Štefan 2014, 150–151*). K těm závažnějším patří jeho pochyby o klasifikaci emporií podle R. Hodgese, z níž jsem vycházel, a podle níž jsem zařadil Pohansko k emporiím typu B. Pohansko nemůže být podle I. Štefana emporiem proto, že zde nenacházíme četnější doklady prokazatelných importů, ani rozsáhlejší pozůstatky neagrárních aktivit. Jako problematické vidí i úzké propojení mezi Mikulčicemi, jako prvořadým centrem, a Pohanskem, o němž jsem napsal, že vzniklo jako důsledek snahy panovníka o vlastní ekonomickou emancipaci vůči zbytku společnosti, jako antipod starého kmenového centra v Mikulčicích. Pravidelnou zástavbu, charakteristickou pro Pohansko, nachází I. Štefan i jinde, třeba právě na předhradí Mikulčic.

Z Pohanska opravdu neznáme kvanta importů, přestože jejich kvalitativní spektrum je velice reprezentativní. Tento jev však musí mít hlubší příčiny, protože sídliště, která by množstvím importů mohla konkurovat přímořským emporiím, v 9. stol. nikde ve vnitrozemí středovýchodní Evropy nevznikla. Mohlo to být způsobeno např. nižším objemem zboží, které bylo možno přepravovat po menších řekách⁹ (*Ellmers 1984; Eckoldt 1986*), či různou délkou existence sídlišť – např. Haithabu, přední severské emporium, se rozvíjelo od 8. až do poloviny 11. stol. (*Hilberg 2009, 83; 2011*), zatímco Pohansko plnilo centrální funkce méně než sto let. Pohansko se ovšem nevymyká soudobému standardu. Ani v nových centrech, která existovala okolo poloviny 9. stol. na vnitrozemských řekách na Západě (např. Tournai, Gent, Maastricht, Huy), nedosahoval dálkový obchod takové intenzity jako u starších přímořských emporií (*Verhulst 2002, 134*).

Osobně se však domnívám, že pro vysvětlení rozdílného množství importů na Pohansku a v severských emporiích je vůbec nejdůležitější odlišná míra komercionalizace společnosti (*Smith 2004*). Ta byla na Velké Moravě ještě velice nízká. Z tohoto důvodu zde nevznikla vrstva nezávislých obchodníků či samostatně operujících řemeslníků jako v západní a severní Evropě. Naprostá většina importovaného zboží byla v rámci ritualizované ekonomiky (viz dále) konzumována elitami na různých místech Moravy, kam se rychle přesouvala v rámci redistribučních mechanismů. Nezůstává v místě obchodních transakcí, které více než standardním tržištěm bylo jen jakýmsi vstupem do země (*port of trade*), všeobecně známým mezi cizími kupci.

⁹ Uvádí se, že transport po moři je až desetkrát efektivnější než transport po řekách, a dokonce více než šedesátkrát efektivnější než přesun zboží po souši (*Wefers – Gluhak 2010, 13*).

Pro západ- i severoevropská emporia, stejně jako pro Pohansko, je charakteristická přítomnost specializovaných řemeslníků. Na Pohansku však jejich usedlosti obklopují velmožský dvorec – sídlo elity, pro jejíž potřeby řemeslníci pracovali. Zdejší produkce nebyla nikterak závratná, avšak ani zanedbatelná (Macháček *et al.* 2007; Březinová – Přichystalová 2014). Svým objemem výrazně přesahovala běžnou podomáckou výrobu (srov. např. počty přeslenů a tkalcovských závaží z vesnických sídlišť 9. stol. a z Pohanska, viz Březinová – Přichystalová 2014, 202), zároveň však nedosáhla takové úrovně jako v klasických emporiích, kde se řemeslníci postupně stávali ekonomicky, příp. sociálně nezávislími na elitě a své výrobky produkovali ve značném množství, asi i pro volný trh (Callmer 2002, 153; Henning 2007, 30–31). Produkty řemeslníků z Pohanska spotřebovalo zdejší obyvatelstvo, především společenská elita, příp. i zemědělské obyvatelstvo v bezprostředním zázemí centra.

Z výše uvedených důvodů nemohlo být Pohansko jen pouhým emporiem, lhotejno jakého typu. V archeologických strukturách se jasně odráží přítomnost světských elit i církevních institucí, které na běžných emporiích chybí, a to nejen podle R. Hodgese, ale i podle jeho kritiků (Hodges 2012, 97–99). Pohansko bylo více polyfokálním centrálním místem než jen homogenní aglomerací jako emporia (Theuws 2004, 136; Hodges 2012, 95–96). To jsem ovšem ve svých textech nikdy nezašíral. Považoval jsem Pohansko vždy za lokalitu multifunkční – bylo nejen *emporiem*, ale i *palatiem* a *munitionem* moravských panovníků (Macháček 2005). Nejlépe odpovídá tomu, co M. Bogucki nazval ve své klasifikaci řemeslnícko-obchodních center z Pobaltí „Klasa A: centralne ośrodki władzy i kultury“ (Bogucki 2006, 273–276) nebo J. Henning v článku o počátcích evropských sídlišť městského či protoměstského charakteru jako „Type 2: Early towns or town-like settlements“ (Henning 2007, 8). Henningova charakteristika poměrně dobře odpovídá situaci na Pohansku: „This group includes early medieval ‘proto-towns’ and town-like sites or settlements with at least central functions. They are without late antique predecessors and are grouped here irrespective of their character as proto-urban **trading sites** or suburban (**service**) **settlements** closely attached to royal or princely palaces or fortifications“. Experiment s ekonomicky autarkními „plánovanými městy“, která plně kontrolovala elita, skončil podle Henninga fiaskem (Henning 2007, 31). „Mushroom cities“ měla smysl v době, kdy byla vláda založena na reciprocitě a obdarovávání, kdy napětí mezi vládcem a ostatními příslušníky elity bylo mediováno a zmírňováno prostřednictvím výměny a přerozdělování prestižního a exotického zboží či drahých kovů a výrobků z nich. V okamžiku, kdy byla taková negociační strategie nahrazena přidělováním půdy šlechtě a vytvářením velkého pozemkového vlastnictví, kdy se důraz posunul z movitého na nemovitý majetek (Adamczyk 2014, 291), zmizely jako nepotřebné i lokality toho typu (Hodges 2012, 106–107), jakými bylo bezpochyby i Pohansko a další předimenzovaná velkomoravská centra. Jejich existence zjevně souvisela s jednoduššími, méně komplexními formami středověkých společností.

I když Pohansko nelze považovat za klasické monofunkční emporium, v některých parametrech se přesto západ- a severoevropským obchodním a řemeslnickým sídlištěm podobá více než třeba sousedním Mikulčicím. Jsou to především ony usedlosti či parcely s doklady výroby, které jsou charakteristické pro centrální opevněnou část Pohanska. Pravidelná zástavba, vymezená v některých případech i ploty, působí v raně středověkém slovanském prostředí Moravy jako cizorodý prvek (Milo 2014). V žádném případě je nelze srovnávat s mikulčickým předhradím, jak to činí I. Štefan. Jedná se o dva zcela odlišné fenomény. V Mikulčicích to nebyly parcely řemeslníků, ale nadzemní ubikace s pískovými či jílovitými podlahami pro hromadné ubytování větších skupin lidí. Kým byli obyvatelé tohoto rozsáhlého komplexu, zůstává nedořešenou otázkou. Podle tradované interpretace, kterou nekriticky převzal do svého textu také I. Štefan, by zde měla sídlit družina velkomoravského panovníka – „vybraní muži, příslušníci vládnoucí vrstvy, dokonali jezdcí“ (Poulik 1975, 136). I. Štefan (2014, 150) uvádí, že zde bylo údajně vyzvednuto „množství militarií a bojovnícké výbavy“. Poulik, na něhož se odvolává, opravdu zmiňuje „ostruhy, pásová kování ... a přitom žádné doklady tvůrčí práce“ (Poulik 1975, 135). Bohužel však v jeho práci chybí jakákoli dokumentace a kvantifikace onoho „množství militarií“. Konkrétní počty nejsou uvedeny ani v primární zprávě o největším výzkumu na mikulčickém předhradí z roku 1960, kde Poulik ostruhy či nákončí jen letmo zmiňuje

(Poulik 1961, 84). Faktem je, že z druhé největší plochy odkryté na mikulčickém předhradí v roce 1966 nejsou mezi nálezy již ostruhy či militária (kromě ojedinelých šipek) uváděny (Klanica 1968, 75–84). Nejnovější a moderně vedené výzkumy, které na mikulčickém předhradí probíhaly v letech 2013 a 2014, také žádnou početnou bojovnickou výbavu nepřinesly.¹⁰ Souhrnná práce B. Kavanové (1976) věnovaná ostruhám zmiňuje jen nálezy z hrobů mimo předhradí. Na ploše předhradí se naopak objevují četné přesleny či kostěná šidla, které indikují nespécializovanou, podomáckou a povětšinou ženskou práci. Pod podlahami, v nejstarším horizontu, se pak vyskytují kování z avarských pásových garnitur, které však podle všeho patří staršímu, předvelkomoravskému (?) horizontu, a nelze je spojit s družinou velkomoravského panovníka (Klanica 1968, 63–70, 196–197; Poláček 2006, 18). Těžko zde tedy žili v sídlišti podobnému ruské gridnici či dětinci mladí svobodní družníci (Vignatiiová 1992, 97), pokud ovšem nepřipustíme, že si tito profesionální bojovníci za dlouhých zimních večerů, když zrovna nerabovali Panonii či Východní marku, spřádali nitě a vylepšovali svůj outfit. Jak vypadá opravdový příbytek raně středověkých bojovníků a spektrum nálezů, které z něj pochází, si lze ověřit na příkladu tzv. „warrior's house“ z Hölge ve Švédsku (Lindbom 2009).

Kdo v baráčích, kterých bylo objeveno v prozkoumané části mikulčického předhradí více než sedmdesát, žil, dosud s jistotou nevíme. Osobně se domnívám, že zde mohli být po nějakou dobu „uskladnění“ váleční zajatci, budoucí otrokyne a otroci, které přihnal Moravané ze spojeneckých „loveckých“ výprav do okolních zemí. Byli největším bohatstvím (viz dále) celého „gens“ i jeho vůdců, proto jim věnovali plnou péči (včetně kvalitní stravy) a dobře si je hlídali v opevněné a zvláště vydělené části kmenového centra. Uvedená charakteristika mikulčického předhradí ostatně celkem dobře odpovídá ideální představě M. McCormicka o shromaždišti otroků (McCormick 2002b, 176).¹¹ Pohansko bylo oproti tomu něco jiného. Řemeslníci usazení ve zdejších usedlostech sice možná byli také osobně nesvobodní (právní statut konkrétních jedinců není archeologie schopna posoudit), ale již se s nimi dále neobchodovalo. Na Pohansku žili trvale a nakonec zde i umírali (Dostál 1982, 197–198). Již výše jsem se snažil ukázat, že neprodukovali pro trh, ale pro potřeby člověka, který je na Pohansko přivedl a přidělil jim parcely pro jejich usedlosti. Stále se domnívám, že v kontextu Moravy 9. stol. nemohl být tímto organizátorem nikdo jiný než sám panovník.

Zda právě na Pohansku docházelo i k obchodním transakcím mezi kupci, přinášejícími exotické zboží, a Moravany, kteří ceněné věci z ciziny na neutrální půdě směňovali za otroky, koňe, kožešiny či vosk, nevíme. Pro svědčí jen nepřímé náznaky (strategická poloha, kontinuita místa, charakter zástavby, snad i vícejazyčné pojmenování místa¹²). V rámci Moravy každopádně neexistuje žádná jiná lokalita, která by se po formální stránce více blížila západ- či severoevropským emporiím, než právě Pohansko.

Pokud jde o vztah Pohanska a blízkých Mikulčic, pak je podle mého názoru podobný anglosaskému Winchesteru, kde byla katedrála, sídlo biskupa apod., a 17 km vzdálenému Hamwicu, který v hraniční poloze na pobřeží hrál roli více hospodářského než administrativního centra (Biddle 1976, 114–116, 120; Yorke 1990, 146). Podle D. Hilla byly obě lokality navzájem komplementární (Hill – Cowie 2001, 79). Na Moravě to muselo být podobné. Obě rozlehlé aglomerace na Pohansku a v Mikulčicích, vzdálené od sebe jen 14 km, jen stěží plnily v sídlištní struktuře ty samé úkoly. Liší se svým charakterem, tedy patrně i funkcí, což připouští také I. Štefan, když píše, že „v případě Mikulčic či Starého Města evidujeme jiné uspořádání než na Pohansku“ (Štefan 2014, 151). Místo toho, aby se

¹⁰ Za ústní informaci děkuji L. Poláčkovi, M. Mazuchovi, M. Hladíkovi a L. Kalčíkovi.

¹¹ Ne všechny nálezy z mikulčického předhradí však tuto interpretaci podporují. Objevují se zde i fragmenty skleněných nádob, jež patřily k luxusnímu a ceněnému zboží (Klanica 1968, tab. 69). Z předhradí známe také dva izolované, ale velmi bohaté kostrové hroby, které však mohou být mladší, protože byly údajně zahloubeny do podlah nadzemních domů (Poláček 2006, 18–19). Identitu obyvatel mikulčického předhradí snad pomohou odhalit výsledky nových výzkumů provedených mikulčickými kolegy v posledních letech.

¹² Je pravděpodobné, že Pohansko bylo západním kupcům dobře známo. Jako jediný z významných moravských center neslo i německé pojmenování – Lauenenburch. Jeho jméno později přešlo v pozměněné podobě i do německého názvu blízkého města Břeclavi – Lundenburg (Třešník 1988).

pokusil tento jev vysvětlit, rozměňuje diskusi odkazem na další velkomoravská hradiska na Dyji – Nejdek a Strachotín, o nichž toho moc nevíme, neboť zde nebyly prováděny rozsáhlejší odkrvy. Nelze ani očekávat, že by nějaké nové informace o těchto lokalitách přibýly. Petrova louka u Strachotína je pod vodou Novomlýnských nádrží a výzkumy nejdeckého hradiště neplánuje v nejbližší době žádná instituce. Z toho mála, co víme, se jedná o lokality jiného charakteru než Pohansko u Břeclavi. Vnitřní areál nejbližšího nejdeckého hradiska byl osídlen jen zčásti a mezi několika prozkoumanými objekty zde jasně dominovaly běžné slovanské zemnice. Uvnitř opevnění nebyly zjištěny žádné hroby ani zděné stavby. Pohansko u Nejdku nazývá B. Novotný „venkovským hradištěm“ a podle jeho názoru mělo sloužit jako zemědělská základna („statek“) pro elitu žijící v hlavních centrech, jakými byly Mikulčice či břeclavské Pohansko (Novotný 1963, 35–38). Ochrannou funkci pro zemědělské obyvatelstvo tato hradiska plnila i podle R. Procházky (2009, 94).

Naše poznání nemůže být nikdy úplné a prázdná místa musíme vyplňovat teoretickými modely. Zmíněná hradiska z Podýjí jistě nějakou roli uvnitř velkomoravské sídelní struktury hrála, nevíme však přesně jakou. Pochybuji, že byla rovnocenná Pohansku, stejně tak jako Pohansko nebylo rovnocenné Mikulčicím. Bez rozsáhlejších výzkumů či alespoň systematické plošné prospekce musíme prozatím zůstat u kategorizace Č. Stani, který Strachotín a Nejdek (a chybně, bez znalosti věci, také Pohansko u Břeclavi) zařadil mezi „landwirtschaftliche Zentren mit jeweils einem Herrenhof“ (Staňa 1985, 173–179). Jejich opevnění a poloha při řece, která vytváří v krajíně jistou liniovou překážku (zároveň však i komunikační tepnu), však svědčí i o funkci obranné. Přes to všechno Pohansko u Břeclavi zůstává svým vztahem k Mikulčicím, jako prvořadému administrativnímu i náboženskému centru, i svým charakterem ojedinelou lokalitou v kontextu celé Moravy se specifickými funkcemi a zvláštním společenským významem.

Daně, tribut a rituální ekonomika na Velké Moravě

D. Kalhous ve svém příspěvku konstatuje, že stát od méně komplexních forem společenského uspořádání odděluje charakter redistribučních mechanismů, a zejména jejich pravidelnost. Jako příklad pravidelného výběru dávek na Velké Moravě uvádí zlomek listu markrabího Ariba, který se zmiňuje o platech odváděných Frankům nejspíše v dobytku (Kalhous 2014, 178). Interpretace uvedeného pramene je však nanejvýš problematická. M. Wihoda, D. Třeštík a I. Štefan onen závazek považují za tribut (Třeštík 1997, 72–73; Wihoda 2010b, 92; Štefan 2014, 161). Ten však z definice nemusí být pravidelnou dávkou, ale paušální částkou vymáhanou *ad hoc* v nepravidelných intervalech z určitých oblastí od větších komunit, někdy i s pomocí ozbrojeného násilí. Tím se liší od daní, které jsou pravidelnou a předvídatelnou platbou, vybíranou od jednotlivců na základě zákonných povinností podle nemovitého či movitého majetku profesionalizovaným byrokratickým aparátem (s odkazy na početnou literaturu Smith 2014, 19).

Tribut nemůže být nikdy tak výdělečný jako daně, u nichž je přesně určeno, kdo a co má platit. Pro efektivní výběr daně z půdy a majetku je proto nezbytný náročný dokumentační systém. Excentním příkladem je tzv. Domesday Book, která ukazuje, že nejpозději v 11. stol. byla Anglie „a formidably organised state“ (Campbell 1986, 171). Pokud by nebylo v daném okamžiku jasné, kdo je vlastníkem pozemků, stává se výběr dávek arbitrárním – v lepším případě tributem, v horším legalizovaným rabováním (Wickham 2005, 70). Míra a způsob pravidelného zdanění obyvatelstva jsou považovány za dobrý barometr dosahu a konečkonců i samotné existence středověké státní moci (Goldberg 2006, 205).

Systém, kdy sedláci platili ze svých lánů každoročně pevně stanovanou částku, se na slovanská území začal šířit až někdy ve druhé polovině 12. stol. (Klápště 2005, 203–204). V Čechách se před tím vybírala tzv. daň z míru, která již měla pravidelný ráz, a tvořilo ji 12 denárů z rádla. Fakticky to byla primitivní a paušální daň z pozemků, neboť ji platili svobodní rolníci, hospodařící na vlastní či propůjčené půdě. Byla zaváděna postupně snad již od 10. stol. a výnosy z ní dosáhly svého vrcholu někdy v 1. pol. 12. stol. (Žemlička 1997, 165). Na Velké Moravě o žádné takové dani nevíme. Pouze v Knize vzácných drahocenností Ibn Rusta, kde je zachována tzv. Anonymní relace, se zmiňují roční dávky, placené v oděvu podle počtu dcer, příp. synů a u bezdětných podle manželky a souložnic

(Pauliny 1999, 99). D. Třeštitk ji považuje za archaickou a předstátní „daň“ z plodnosti, která je víc než cokoli jiného projevem nábožensky motivované a dobrovolné (předkřesťanské) „poklony“ kmenovému vládcí (Třeštitk 1997, 293–296). Nemohla být proto hlavním zdrojem „státních“ příjmů. Ten hledá Třeštitk, ale i jiní badatelé (Štefan 2014, 165)¹³, ve vnější expanzi, potažmo v kořisti a tributů. Jeho výběr mohl mít formu „poludja“, výprav družiny za výběrem dávek nebo dobovačských válek. Z. Měřínský či P. Kouřil soudí, že územní expanze a neustálé výboje vůči sousedům byly „základem panovníkovy politické i vojenské moci, a umožňovala i zaopatření družiníků, úřady pro jeho nejbližší velmože, přísun tributu z obsazených území atd.“ S tím nelze než souhlasit, ovšem závěr, že to „byl jediný způsob zajištění existence každého raně středověkého státu“ (Měřínský 2011, 516; Kouřil – Timonová 2013, 157), je chybný. Právě uvedené znaky totiž podle klasické definice charakterizují náčelnictví – „conquest warfare can be viewed as one option in a chief's strategy to extend his income base“. Dobytá území, kořist a zajatci patřili náčelníkům, kteří následně tyto statky redistribuovali mezi své přívržence (Earle 1987, 297). Dodejme, že plenění a válečné výpravy za kořistí jsou obecně považovány za nejnebezpečnější a nejméně efektivní cestu k získání ekonomických zdrojů nezbytných pro rozvoj společnosti (Adamczyk 2014, 138–139).

Raně středověký stát, jehož etalonem pro nás může být např. východofranská říše Ludvíka Němce, zajišťoval své příjmy mnohem sofistikovanější formou. Tribut, který přicházel z podmaněných slovanských a dánských teritorií i odjinud, byl sice i zde společně s válečnou kořistí významnou součástí státních příjmů, což se příliš nezměnilo až do raného novověku, státní příjmy však nebyly, na rozdíl od jiných politických struktur, které se vytvořily např. u Vikingů, Zlaté hordy či v raně islámské společnosti, primárně, či dokonce výhradně závislé na tributů a kořisti. Klíčové pro stabilitu raně středověkého státu byly totiž další tzv. „additional resources“ (Carocci – Callavini 2014, 142). V případě pozdní karolínské říše to byly např. přímé zisky z hospodaření s královským majetkem, výběr cel a dalších poplatků a především daně. Karlovcí sami vytvořili nové a originální formy zdanění, které nejsou jen pouhou kopií staršího římského fiskálního systému. Objevuje se zde např. všeobecná roční daň z východních území zvaná *osterstufa*, jež byla placena v mincích i naturáliích, nebo poplatek jednoho denáru z každé jednotlivé domácnosti patřící ke královskému fisku (*regales possessiones*), resp. ze všech domácností v Říši (Goldberg 2006, 205–206). Ludvík Němec bezesporu disponoval řadou možností jak naplnit svoji pokladnu a nebyl odkázán pouze na nepravidelný a nahodilý příjem z kořisti a tributu.

Pokud by chtěl velkomoravský panovník stabilizovat své příjmy podobným způsobem, narazil by na těžko překonatelný problém. Primárními hospodářsko-společenskými jednotkami na Moravě 9. stol. nebyly jednotlivé domácnosti, které by šlo zdanit stejně jako ve franské říši, ale celé komunity – tradičně nazývané obcíny či v pozdějších obdobích vicináty. Základ společnosti tvořily místní klany se svými předáky, kteří jednali do jisté míry autonomně. Jejich loajalitu si musel panovník složitě zajišťovat v rámci recipročních vztahů s pomocí redistribučních mechanismů a výměny darů. Široká přibuzenstva čítající stovky až tisíce žijících členů hrála ve společnosti zásadní roli i v pozdějších obdobích. Soupeření silných klanů výrazně ovlivnilo směřování celé země ještě na konci 10. stol., jak dokládá na základě sporu Slavníkovců s Vršovci D. Třeštitk a ve shodě s ním i M. Wihoda (Třeštitk 2006; 2007; Wihoda 2010b, 103–104). Klany měly svoji „právní subjektivitu“ a byly dědičnými uživateli (majiteli?) půdy. Známým příkladem jsou milobuzští *heredes*, kteří dokázali zpochybnit donaci českého knížete Oldřicha a při zakládání sázavského kláštera od nich musela být jejich půda formálně vykoupena (Sommer 2007, 119–121).

Rozdíl mezi Velkou Moravou a franskou říší se zřetelně projevil i ve struktuře venkovského osídlení, které můžeme zkoumat archeologickými metodami. Zatímco na Západě tvořil základní hospodářskou a právní jednotku jeden dvůr, resp. usedlost – „Hufe“ (*huoba, mansus*), obydlená a vlastněná/užívaná jednou domácností (Schulze 2004, 56–57), u nás podobné členění díky kolektivnímu vlastnictví chybělo. Na základě mimořádně fundované a rozsáhlé komparace středoevropských raně

¹³ Např. I. Štefan (2014, 147) charakterizuje vrcholnou fázi svého „raněho státu“ na Moravě, jako „Svatoplukův krátkodobý olbřímí konglomerát tributárně přičleněných území“.

středověkých sídlišť¹⁴ dospěl P. Milo k závěru, že „samostatne hospodáriace usadlosti, tak ako ich poznáme z germánsko-nemeckého prostredia, sú vo východných regiónoch strednej Európy úplne neznáme“. Na raně středověkých slovanských sídlišťích chybí např. ploty, kterými byly z právních i praktických důvodů ohrazeny franské, alamanské či bajuvarské dvory (z mnoha různých příkladů a zvláště instruktivně pro území Francie viz *Catteddu 2009*, 28–29, 54–55). P. Milo interpretuje zjištěnou situaci tak, že slovanská sídliště měla kolektivní charakter a „boli organizované skôr vo forme teritoriálnej občiny a jednotlivci obhospodarovanú pôdu nevlastnili“. To však neznamená, že by zde neexistovalo soukromé vlastnictví, které se projevuje např. prostorovou souvislostí mezi zemnicemi a zásobními jamami na obilí (*Milo 2014*, 694). Uvedená představa přesně odpovídá popisu náčelnictví, jak jej na základě obsáhle excerpané literatury zformuloval již před čtvrtstoletím P. Charvát: „půda – zůstává i nadále v kolektivním vlastnictví, jsouc propůjčována do držby jednotlivým společenským jednotkám, nejčastěji rodinám různého typu. Náčelník má právo pouze na příspěvky, vybrané více či méně dobrovolně, a na služby občanů; více však požadovat není oprávněn. Náčelníkův agent smí sice vyhnat občana z půdy, neplní-li občan své závazky k náčelníkovi, při kolonizaci však náleží nově osazená půda kolektivům občanů“ (*Charvát 1989*, 210). V raném středověku takový systém fungoval v Dánsku, Anglii, Irsku, Walesu či v Mauretánii, kde společnost ještě vykazovala znaky původní kmenové struktury; až později se zde někteří náčelníci transformovali do vrcholně středověké šlechty (*Wickham 2005*, 373). Ani na Velké Moravě tomu nebylo jinak.

Poměrně jednoduchý, extenzivní a málo výdělečný systém velkomoravského hospodářství bychom mohli asi nejlépe charakterizovat jako rituální ekonomiku (srov. *Hodges 2012*, 15–17; *Štefan 2014*, 159). Spíše než o majetkový profit v ní šlo o efektivnější kontrolu nad společností, které se velkomoravské elity snažily dosáhnout materializováním ideologie. Dělo se tak pořádáním nákladných ceremonií (např. ukládáním bohaté výbavy do hrobů), redistribucí symbolických objektů (např. meče, luxusní a málo dostupné cizokrajné zboží), výstavbou monumentů (mohutná opevnění, kostely) nebo ovládnutím exkluzivní znalosti písma (např. panonský Kocel, kterého ve slovanském písemnictví vyučil prý samotný Konstantin s Metodějem: *Vavřínek 2013*, 135). Komerční směna a volný přístup na trh pro široké vrstvy obyvatelstva nebyly žádoucí, neboť by se tím snižovala moc elit nad společností. Morava se uvedenými znaky nelišila od řady jiných náčelnických společností, které vznikaly (a zanikaly) v různých dobách po celém světě (*DeMarrais – Castillo – Earle 1996*).

Obchod s otroky

Důležitou součástí bádání o Velké Moravě se stává otázka, kde velkomoravská elita získávala ekonomické zdroje, nezbytné k výše diskutované materializaci ideologie a s ní související kontrole společnosti. Kromě drancování okolních zemí a výběru tributů mohly příjmy velkomoravských panovníků pocházet i z jejich zapojení do mimořádně lukrativního mezinárodního obchodu s lidmi (*Třešník 2000*; *Wihoda 2010b*, 93; *Štefan 2011*, 292; *Macháček 2012*, 779, 781). N. a M. Profantovi však tento názor neshlíjejí a zpochybňují význam otrokářství na Velké Moravě odkazem na nejasnosti v písemných zprávách a malý počet archeologických nálezů, který lze spojovat přímo s obchodem s otroky (*Profantová – Profant 2014*, 130–131). Přestože nejsme schopni přesněji odhadnout reálný objem obchodu s lidmi na Velké Moravě, a tedy ani jeho konkrétní přínos pro místní ekonomiku, domníváme se, že nemohl být bezvýznamný. Právě naopak.

Evropských otroků zvaných v arabštině *al-saqaliba* (jejich pojmenování bylo zřejmě odvozeno z řeckého označení Slovanů – Sklavoi) muselo být obrovské množství. Jen na dvoře jednoho z cordobských chalífů Abd-ar-Rahmana III. jich bylo v první pol. 10. stol. napočítáno 13 750¹⁵. Poprvé jsou

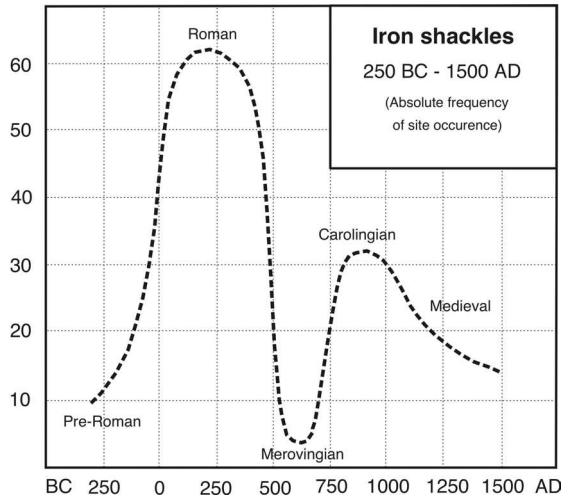
¹⁴ Názor *D. Kalhouse (2014, 179)*, že „„venkov“ nám zatím uniká“, se jeví z perspektivy informací shromážděných v této nadregionální syntéze jako přinejmenším neaktuální. V mnoha ohledech se však znovu jen potvrdily závěry, k nimž dospěl již před více než třiceti lety *P. Donat (1980)*.

¹⁵ 13 750 otroků saqaliba v rezidenci az-Zahra uvádí *B. Brentjes*, odlišný počet (3 750) s odvoláním na jinou literaturu prezentuje *P. Charvát (Brentjes 1973, 269; Charvát 2010, 66)*.

Obr. 4. Frekvence nálezů okovů z archeologických kontextů datovaných mezi roky 250 př. n. l. a 1500 n. l. (Henning 2008, 46).

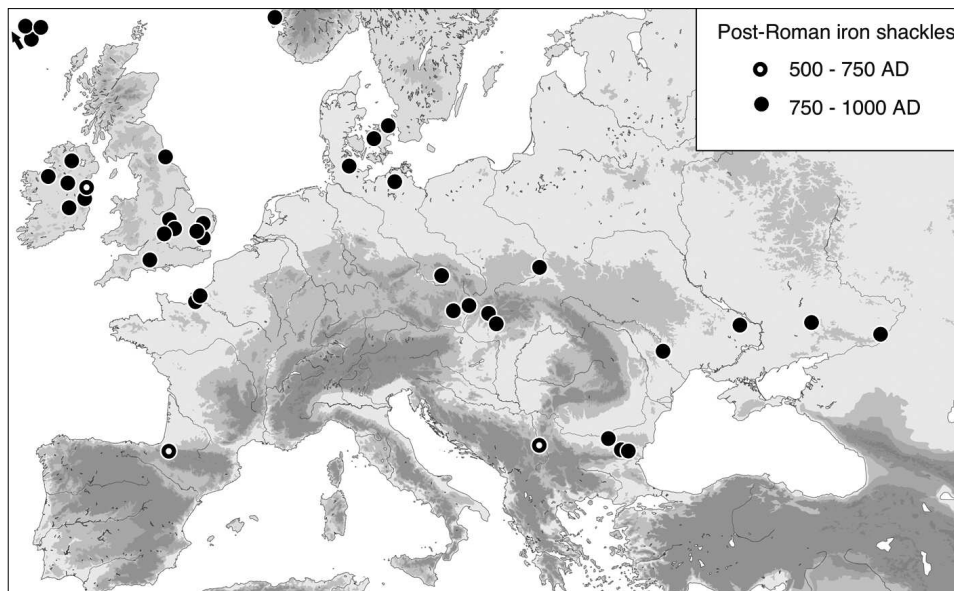
Fig. 4. Frequency of iron shackles from archaeological contexts dated between 250 BC and 1500 AD (Henning 2008, 46).

zmiňování již za španělského Umajovce al-Hakima, který vládl v letech 796–822, tedy v době, kdy se na Moravě začínají formovat nové mocenské struktury. Za vlády jeho následovníků příliv otroků postupně rostl, až dosáhl svého vrcholu v 10. století. V cordobském kalifátu sloužili v domácnostech i vojsku, v některých případech dokonce i ve státní správě. Ženy z evropského východu plnily muslimské harémy, a nejednomu významnému muslimskému urození tak kolovala v žilách i slovanská krev (Brentjes 1973, 269; Charvát 2010, 64–67; Jankowiak 2013, 141).

Odkud se oni otroci zvaní *al-saqaliba* do muslimského světa dostávali? Z arabských pramenů to jasně nevyplývá. Nevíme, z jaké části slovanského světa pocházeli, příp. zda mezi nimi nebyli i evropští otroci neslovanského původu. Je nicméně zřejmé, že jejich hlavními dodavateli byli Frankové (Brentjes 1973, 270; Charvát 2010, 64). Jak ovšem ukázal J. Henning (2014), na území původní karolínské říše se neobjevuje nejdůležitější archeologický indikátor otrokářství, kterým jsou železné okovy. To však nepřekvapuje. Práce otroků již nehrála od merovejského období v ekonomice západní Evropy větší roli. Okovy se zde nevyskytují na zemědělských sídlištích, jak tomu bylo v případě antických vil. Frankové své vlastní lidi ani neprodávali, a to i proto, že byli již víceméně christianizovaní, a církev nepřipouštěla, minimálně v normativní rovině, prodej křesťanských otroků do rukou muslimů (Charvát 2010, 66). Kupecké karavany franskou říší pouze procházely. Žádané zboží si Frankové opatrovali u pohanských či jen semi-křesťanských sousedů, kde podle J. Henninga lov otroků organizovali místní náčelníci („local-chiefs“). Zde se normy zakazující prodej otroků muslimům dosud neprosadily nebo se prosazovaly jen velice pozvolna (Ott 2015, 52). Svědčí o tom i archeologické nálezy okovů, které se kumulují na periferii franské říše – v Irsku, Anglii, Skandinávii a ve slovanském světě. Známe je především z opevněných center (Trelleborg, Kniazha gora, irské crannogy), často protoměstského charakteru (Dublin, Winchester, Haithabu, Staré Město). Je nápadné, že se největší boom těchto raně středověkých „mushroom cities“ časově víceméně kryje s kulminací okovů post-antického období (obr. 4; Henning 2008, 45–48). V době, kdy z archeologických kontextů mizí okovy, končí i éra rozlehlých obchodních a řemeslnických center. Po první třetině 11. stol. se z arabských pramenů vytrácejí také zmínky o saqalibech (Charvát 2010, 70). Z evropského východu však otrokářství úplně nezmezlo, obchod s lidmi se jen přeměroval jinam, např. do Uher (Ott 2015, 48–51).

Z distribuční mapy okovů (obr. 5) datovaných v Evropě mezi roky 750 a 1000 zřetelně vyplývá, že jedna z jejich výrazných koncentrací se nachází i na území Velké Moravy a v blízkém okolí (Henning 2008, fig. 2.3). I když absolutní počty okovů nejsou vysoké a výsledný obraz může být negativně ovlivněn stavem bádání, distribuce okovů v kombinaci s mnohokrát citovanými písemnými prameny svědčí o zapojení Velké Moravy do celoevropského obchodu s otroky (Třeštík 2000; McCormick 2001;

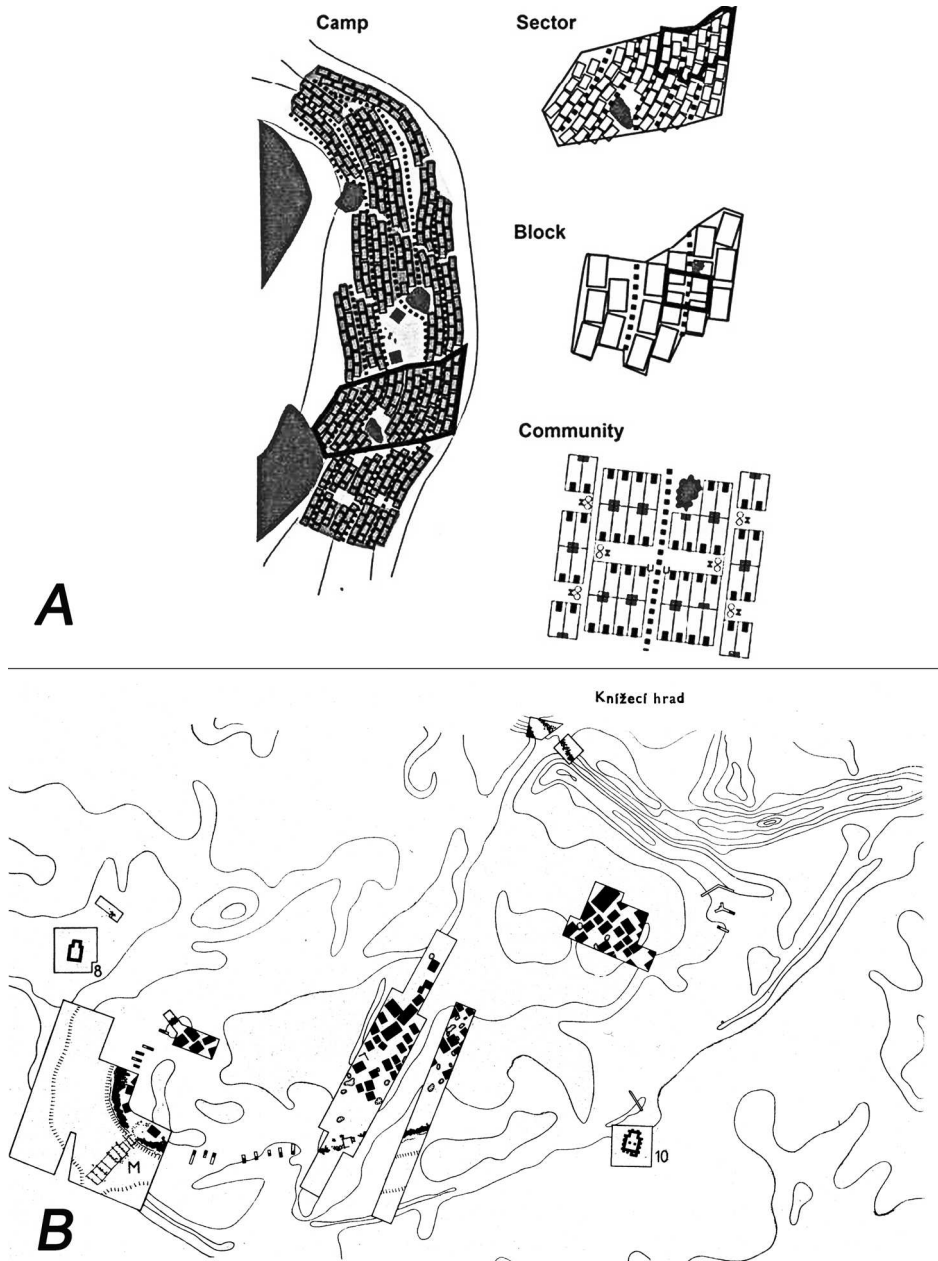
Obr. 5. Distribuční mapa raně středověkých železných okovů (Henning 2008, 39).

Fig. 5. Distribution map of early medieval iron shackles (Henning 2008, 39).

2002b; 2002a). Moravanům koneckonců ani nic jiného nezbývalo. Podobně jako Karlovci (McCormick 2002a, 53, Fig. 52; Henning 2008, 47), ani Mojmiřovci nemohli za drahocenné zboží, které přinášeli na trh Moravanů židovští radanité či kupci z Bavorska a Benátek (Třeščík 1973, 887; 2000, 53), nabídnout nic hodnotnějšího (snad kromě koní, vosku a medu: Warnke 1987) než lidské bytosti. Ty byly ze střední Evropy odváděny dvěma směry. Západní cesta vedla přes Řezno, Verdun až do Cordobského kalifátu na Pyrenejském poloostrově a dále přes přístav v Almerii do Maghrebu. Jižní, resp. jihovýchodní trasa směřovala přes Benátky na Blízký východ (Charvát 2010, 64–66). Mohla mít dvě větve – jedna z nich šla podél starobylé jantarové stezky (McCormick 2002b, 174–175), druhá snad procházela Východní markou, Bavorskem a dále přes alpské průsmyky směrem na jih, jak naznačuje polyptych z Churu, kde najdeme zmínky o mýtu odváděném na Walensee z převážených otroků a koní (Verhulst 2002, 107). Ne všichni otroci však byli odvedeni pryč ze země. Část jich zjevně zůstávala ve východní či středovýchodní Evropě, kde v té době otroci bezpochyby tvořili jednu ze složek společnosti (Havlík 1978; Ott 2015, 52).

Distribuce okovů není zajímavá jen v celoevropském měřítku, ale i uvnitř vlastního velkomoravského území. Kromě opevněných center z jádra říše (Staré Zámky u Brna, Staré Město či Bojná) se objevily i na okraji velkomoravské oikumeny. Mimořádně zajímavý nález okovů byl učiněn na slezském hradisku Chotěbuz–Podobora. To obsadili podle P. Kouřila Velkomoravané poté, co zničili starší kmenová centra v okolí (Kouřil – Gryc 2011, 235–239; Kouřil – Timonová 2013, 157–159). Odtud mohli moravští bojovníci vyrážet na výpravy za otroky mezi své pohanské sousedy na Vislansko či do Slezska. Odváděli je pak do svých center na jihu, kde je prodávali cizím kupcům. Již výše jsem uvedl, že jedno z míst, kde mohli být otroci shromažďováni, jsou nadzemní ubikace s pískovými či jílovitými podlahami pro hromadné ubytování větších skupin lidí na předhradí v Mikulčicích. Jeho dispozice víceméně odpovídá internačním či uprchlickým táborem (obr. 6), jak je známe z recentních období (Smith et al. 2015, 187–190).

Hypotézu o tom, že obchod s otroky byl pro Velkou Moravu a přemyslovské Čechy životně důležitý a stal se „hybnou silou sekulárního procesu vytváření střední Evropy“, jak soudil Dušan Třeščík

Obr. 6. Semiurbánní sídlištní struktury. A – prostorové schéma novodobého uprchlického tábora podle manuálu charitativní organizace Oxfam International (podle *Smith et al. 2015, 193*), B – půdorysy domů s dusanými podlahami na předhradí velkomoravských Mikulčic (*Poulik 1975, tab. 75*).

Fig. 6. Semi-urban settlement structure. A – layout of modern refugee camp according to the manual of the charity organisation Oxfam International (after *Smith et al. 2015, 193*); B – ground plans of houses with tamped floors in the suburb of Great Moravian Mikulčice (*Poulik 1975, Tab. 75*).

(2000, 65), nemůžeme archeologickými prostředky za současného stavu poznání potvrdit. Mnohé indicie však svědčí o její správnosti. Ve světle výše uvedených argumentů se každopádně jeví jako poměrně plausibilní.

Hranice říší

Ve svém vstupním textu jsem zmínil, že Velká Morava nebyla prostorově jednoznačně ohraničena a její geografická konfigurace byla velice proměnlivá. I. Štefan ji správně charakterizoval jako „krátkodobý olbřími konglomerát tributárně přičleněných území“ (Štefan 2014, 147). To však neodpovídá představě o ideálním raně středověkém státu, u něhož mělo být víceméně jasné, kdo a co k němu patří (Pohl 2006, 37). Takové konstatování však nelze chápat doslovně a poměňovat raně středověké státy dnešními kritérii. Dokonce i W. Pohl, z jehož textů jsem při svých úvahách vycházel, soudí, že „der politische Raum eines Reiches war nicht überall eindeutig territorial fixiert und linear abgegrenzt (gerade in Expansionsgebieten wie dem slawischen Osten des 9. und 10. Jahrhunderts)“ (Pohl 2006, 37). Ani já jsem nikdy netvrdil, že by Velká Morava měla mít jakési „jasné lineární vymezení“, pokud by měla být státem, jak o tom píše I. Štefan (2014, 147). Co však u Velké Moravy postrádám, je existence komplexní politické krajiny/*complex political landscape* (Pohl 2005, 261). Chybí zde vysoce organizovaná obranná zóna, která v podobě marek vznikla na okrajích franské říše po její konsolidaci na počátku 9. stol. (Stieldorf 2012). Franská říše již disponovala samostatnou pohraniční organizací s vlastním vedením, v jehož čele stáli „prefekti“ z urozených hraběcích rodů s mimořádnou odpovědností, velkými pravomocemi, a nakonec i vlastními politickými ambicemi. H. Wolfram oprávněně nazývá marky „state-frontier organisation“. Podle něj nesloužily primárně jako základna pro další expanzi, ale jako ochrana etablovaných pozemkových vlastníků před vnějším nebezpečím (Wolfram 2001, 237, 244–245). Marky však ještě neměly v raném středověku definitivní a stabilní formu (Pohl 2005, 259). Jejich podoba naopak pružně reagovala na vývoj aktuální politické a vojenské situace. Mohly se na přechodnou dobu podstatně redukovat, jako se to stalo v případě Východní marky v 10. stol. (Wolfram 1995, 272–273). Jejich smyslem bylo chránit hranici starého sídelního území (*Altsiedelland*), která probíhala až za nimi a která byla naopak velice stabilní (Wolfram 2001, 241). Příkladem je řeka Enže, resp. Trauna v Horním Rakousku, vymežující bavorskou oikumenou již v 7. a 8. stol. (Menke 1988, 72; Wolfram 1995, 288; Stieldorf 2012, 77). Východně od ní žilo etnicky smíšené obyvatelstvo s výrazným podílem slovanské složky (Szameit 2000, 534), jak ukazuje i rozložení etnospecifických toponym a pohřebišť na obou stranách pohraničních řek (Tovornik 1988, 125). Hranice na Enži byla do značné míry institucionalizovaná. Při ústí Enže do Dunaje v Lorchu/Lauriacu se již na počátku 9. stol. nacházela jedno z kontrolních stanovišť, kde probíhal přeshraniční obchod s Avary a Slovany, jak to zmiňuje Diedenhofenský kapitulář Karla Velikého (Wolfram 2001, 240). Tento „hraniční přechod“ si zachoval svůj význam po celé karolínské období. V sousední obci Raffelstetten vzniklo významné říční přístaviště a mezi léty 903 a 906 zde byl sepsán známý celní tarif, který upravoval obchod mezi Bavorsy a Slovany (Wolfram 1995, 271). Hranici na Enži obnažil vpád Maďarů do střední Evropy, který vedl k dočasné ztrátě Východní marky.¹⁶ Ani poté však enžská hranice nepřestala existovat (Brunner 2003, 53, 58; Stieldorf 2012, 143).

Na jižní Moravě se stabilní rozhraničení objevilo až v 11. stol. (Měřínský 2009, 20). V době existence Velké Moravy dosud neexistovalo. Kumulace zdejších hradišek na dolních tocích řeky Dyje a Moravy spíše souvisela s organizací jádra Velké Moravy (Procházka 2009, 94) než s teritoriální obranou, přestože ani vojenskou funkci opevněných sídel nelze podceňovat (viz výše). Velkomoravská sídelní struktura se svými centry na Dyji a Moravě je nicméně typickou ukázkou archaického modelu územní správy přechodových říší (Kurnatowska 1984, 165–172).

Ani směrem k severu žádná organizovaná hranice či hraniční zóna Velké Moravy neexistovala. Z Malopolska pocházejí jednotlivé nálezy velkomoravského charakteru, které svědčí o vzájemných kontaktech, jejichž charakter však není jasný. Nic zatím nesvědčí pro vojenskou penetraci ze strany

¹⁶ I sami Maďaři pokládali Enži za hranici Bavor (Havlík 1963, 70).

Moravanů (*Poleski 2013*, 184). Do závislosti na Moravanech se dostává snad jen Slezsko (*Wachowski 1997*, 60), kde Moravané ovládli svými posádkami několik opěrných bodů (především Chotěbuz). Ty v obsazeném území plnily různé úkoly především vojenského charakteru. Výsledky dosavadních archeologických výzkumů ve Slezsku ukazují podle P. Kouřila spíše na extenzivní způsob vlády, který byl „opřený o neustálé výboje k sousedům a bazírující na odvádění pravidelného tributu“. Velkomoravská přítomnost zmizela společně s upadající mocí ústředních oblastí někdy na začátku 10. stol. (*Kouřil – Timonová 2013*, 157, 159), aniž by se vytvořilo nějaké trvalejší rozhranění mezi moravskou oikumenou a severními kmeny.

Mojmírovci – moravští náčelníci, či bavorští šlechtici?

Postavení vládnoucích rodů na Velké Moravě

Pokud by se všichni oponenti měli společně shodnout na nějakém „nedostatku“ mého textu „v rovině konkrétních závěrů“ (*Kalhous 2014*, 179), pak to bylo bezesporu ono tvrzení, že „panovníci na Velké Moravě nerozhodovali zcela autonomně. Rostislava, a v podstatě i Svatopluka, dosadili Moravanům Frankové. Moc zde nepřecházela z otce na syna, ale předávala se v rámci jakéhosi širšího příbuzenstva“ (*Macháček 2012*, 779). Podle jejich reakcí byla naopak „moravská monarchie“ již trvalou institucí, Moravané byli loajální k „vládnoucí dynastii“ (*Profantová – Profant 2014*, 128), přičemž „mojmírovský „klan“ držel ve společnosti „výhradní, zřejmě sakralizovanou pozici“ (*Štefan 2014*, 148). Kdo však byli tito Mojmirovci – oni údajní monarchové, kteří vládli svému moravskému státu? Domnívám se, že odpověď na tuto zásadní otázku zůstává naše historická věda stále dlužna. Dovolím si pouze poukázat na několik u nás nepřiliš známých studií, které dosavadní všeobecné mínění o „moravské monarchii“ a její „dynastii“ poněkud problematizují.

O tom, že panovníky dosazovali Moravanům Frankové, nemůže být sporu, a moderní bádání to plně akceptuje (*Třešník 2001*, 154; *Hasil 2011*; *Lysý 2014*, 132). V politické rovině na nich byli víceméně závislí, jak soudí i M. Wihoda: „Die Mährer erhoben sich zwar in Form von Aufständen, vermochten sich jedoch trotz gelegentlicher Siege auf dem Schlachtfeld nicht aus der losen Abhängigkeit vom karolingischen Imperium befreien. Sie wollten dies möglicherweise auch gar nicht“ (*Wihoda 2014*, 67, 69). Navíc se zdá, že Mojmirovci nejenže nebyli nezávislí monarchové, ale postupně přestali být i autentičtí Moravané. Poměrně rychle se totiž integrovali do širšího rámce bavorských urozců, minimálně s ním příbuzensky a majetkově splynuli.

Na tuto skutečnost upozornil již před mnoha lety M. Mitterauer, když analyzoval tzv. Codex Odalberti – sbírku listin z doby salcburského arcibiskupa Odalberta, který svůj církevní úřad držel v letech 923–935 (*Mitterauer 1960*, 701–707). Jako svědci na listinách zde často vedle šlechticů bavorského původu vystupují i osoby se slovanskými jmény. Členem úzkého kruhu kolem arcibiskupa a příslušníkem jeho družiny byl jakýsi *Zwentipolch* (Svatopluk). Dále se v listinách nejméně dvanáctkrát vyskytuje hrabě *Moimir*, který mezi svědky s nejvyšším šlechtickým titulem figuruje vždy na prvním místě, a to i před mocnými hrabaty ze Salcburska a Chiemsee. Ve své době byl mimořádně vlivnou osobou, ačkoli dnes nikdo neví, kde se jeho hrabství nacházelo. Každopádně někdy po roce 927/928 svůj hraběcí titul ztrácí a s ním přichází i o svůj vliv. Další *Zwentipolch*, označovaný jako *progenie bonae nobilitatis exortus* (urozenec vynikajícího původu), se objevil v Korutanech, kde roku 898 získal od císaře Arnulfa rozsáhlé statky s centrem v Gurku. Stojí zde na počátku rozrodu významné korutanské šlechty. Předpokládá se, že byl příbuzný jak s Luitpoldovci, tak s Mojmirovci (*Dopsch 1971*; 1988; *Eichert 2012*, 134–135). Asi není náhoda, že právě v té době (v roce 899) stahují Bavoři z boje o moravský knížecí stolec pretendenta, kterého sami podporovali (*Havlík 1963*, 70). Zda je i přes mírný časový posun obou událostí (nelze vyloučit chybné vročení v některém z pramenů) moravský Svatopluk II. totožný s majitelem statku v Gurku, snad vyjasní další historické bádání.¹⁷ Jiný *Zuentipolch*, tentokrát vazal hraběte Liutpolda, získal pozemky na řece Kremži roku 903 (*Havlík 1963*, 16).

¹⁷ K této možnosti se odmítavě stavěl V. Novotný (1912, 427).

Když se M. Mitterauer zamýšlí, kde se všichni tito Svatoplukové a Mojmirové na říšském území vzali, dochází k zajímavému závěru (*Mitterauer 1960, 706*). Je možné, že Mojmir I. poté, co byl na Moravě Franky vyměněn za Rostislava¹⁸, nalezl útočiště a nový domov na území karolinské říše. Zde pak jeho potomci zakládají říšskou větev mojmirovského rodu. Nic překvapivého by to nebylo, vždyť i Pribina po svém vyhnání z Nitry vstoupil do služeb Ludvíka Němce, od něhož jako léno získal území v Panonii s centrem v Mosapurcu/Zalaváru (*Szöke 2010, 9–10*). Nositelé jmen známých z dějin Velké Moravy se každopádně objevují mezi bavorskou šlechtou již velmi časně.¹⁹ První *Zwentibald*, a spolu s ním zřejmě i jeho žena (*Z*)*wengizigna*, je zmíněn v tzv. Verbrüderungsbücher (Libri Confraternitatum) od sv. Petra v Salcburku, kde jsou uvedeny jmenně seznamy donátorů a dobrodinců kláštera či osob, které byly s kláštery v úzkém duchovním spojení (*Bartoňková et al. edd. 1969, 335*). Slovanská jména zde byla zapsána podle M. Mitterauera již v 1. pol. či okolo poloviny 9. stol. (*Mitterauer 1960, 706*). Nápadně se shodují se skupinou jmen *Szwentiepulc*, *Szwentezigna*, *Predezslau*, zanesených o něco později do cividalského evangeliáře (*Codex Forojuliensis: Ludwig 2000, 825*).

Salcburský Svatopluk každopádně vstoupil na jeviště dějin dřív než jeho moravský protějšek.²⁰ Pokud si mohu dovolit spekulaci, pak nelze vyloučit, že se jednalo o jednu a tutéž osobu (snad příbuzného Mojmíra I. i Rostislava), kterou Frankové posléze dosadili do Nitry.²¹ To by vysvětlovalo údajnou záhadu, proč byl Svatopluk i s Nitranskem roku 869/870 poplatný Karlomanovi (*Havlík 1964, 223–224*). Salcburská rodová linie Mojmirovců rychle srůstala s bavorskou šlechtou. Příbuzensky se asi propojila s rodem salcburského arcibiskupa Theotmara (někteří z členů slovanské šlechty jsou posléze pojmenováni po arcibiskupovi: Diotmar – Dětmár), a dokonce i s vládnoucími Luitpoldovci. Tomu by nasvědčoval mj. záznam v cividalském evangeliáři, kde je společně se jménem bavorského markraběte Luitpolda a jeho ženy Kunigundy zapsáno i jméno *Santpalc* (*Ludwig 2000, 826*). Jméno *Zwentipolch* se mezi bavorskou šlechtou vyskytuje až do poloviny 11. stol. (*Mitterauer 1960, 706–707*).

Pokud budeme společně s M. Mitterauerem chápat Mojmirovce jako bavorskou šlechtu²² slovanského/moravského původu, pak pochopíme i ony stále opakované sliby věrnosti a manské přísahy, které vázaly moravského panovníka ke Karlovcům. Rituál *per manus*, tedy vložení spojených rukou

¹⁸ I Rostislava si s sebou zřejmě přivedli na Moravu Frankové ze své říše, jak se domníval J. Cibulka a s ním i řada dalších historiků. Na území Říše předtím pobýval jen přechodně jako rukojmí, to však není jisté (*Cibulka 1958, 277–278; Třeščík 2001, 154; Lysý 2014, 182*), mohl se zde i narodit.

¹⁹ Tyto skutečnosti si uvědomovali již starší čeští historici, ale nedokázali ji smysluplně začlenit do své koncepce založené na osudovém boji slovanského a germánského živlu. Zůstaly tak jen poznámkami pod čarou (*Novotný 1912, 353, 426–427*).

²⁰ „... in der 1. Hälfte oder um die Mitte des 9. Jahrhunderts. Schon zu dieser Zeit begegnet nämlich in Salzburg ein Zwentibald. Er ist zusammen mit einer (*Z*)*wengizigna* im Verbrüderungsbuch von St. Peter eingetragen.“ (*Mitterauer 1960, 706*).

²¹ Domnívám se, že této konstrukci neodporuje ani událost zaznamenaná ve Fuldských análech, kde se k roku 869 uvádí, že „král Ludvík ... Bavorům ... přikázal, aby šli na pomoc Karlomanovi proti Rostislavovu synovi Svatoplukovi, který měl v úmyslu válčit.“ (*Bartoňková et al. edd. 1966, 102–103*). Mohlo se jednat o preventivní výpravu, která měla odradit Svatopluka od nepřátelských akcí proti Říši a připomenout mu, komu vděčí za své postavení. Následný slib vazalství mohl být pouze obnovením původního závazku k franskému panovníkovi.

²² Termín šlechta je na tomto místě zřejmě užít oprávněně. Ve smyslu úvah J. Klápště je u nás vyhrazen pro ty urozené, kteří své postavení již opírali o pozemkové vlastnictví (*Klápště 2005, 28*). Slovanská šlechta na území franské říše bezesporu takovými majetky disponovala, což ukazuje případ Kocela, jenž pozemky zdědil po své bavorské matce (*Třeščík 2001, 124*). Pozemky na říšském území zřejmě vlastnil i Slavomar – asi onen velkomoravský vévoda z donucení z roku 871. Jako Sleimar (což může být jiná varianta čtení jména Slavomar) získal pozemkový majetek kdesi na fransko-moravském pomezí od biskupa Otakar (Otgár) z Eichstättu, který nad ním držel patronát (*Goldberg 2006, 309*). Vrstva svobodných slovanských majitelů velkostatků již v karolinském období existovala, ačkoli nebyla silná (*Mitterauer 1960, 721*). Slovanští *nobiles* jsou nicméně jako majitelé velkostatků poměrně často zmiňováni z území raně středověké Karantanie (*Eichert 2012, 358*). Pozemkové vlastnictví slovanské šlechty se však vázalo, pokud víme, výhradně na území ovládané franskou říší, na Velké Moravě se ještě neprosadilo (viz výše).

vazala do rukou toho, komu má sloužit, který proběhl na Mons Comiano, byl konstitutivní prvek ve vzájemných vztazích (Lysý 2014, 150–220). M. Lysý dospěl k názoru, že vztahy Moravy a Říše byly definované „prostřednictvím závázku Moravanov (Mojmírovcov) voči Frankom (Karlovcom). Pokiaľ chceli Karlovci uplatniť svoje záujmy voči Moravanom, robili tak prostredníctvom ‚svojho človeka‘ ... Rastislav a Svätopluk tak boli osobami, ktoré sa zaviazali hájiť záujmy svojich konkrétnych pánov (nie nutne ríše ako takej) na Morave“ (Lysý 2014, 221–222).

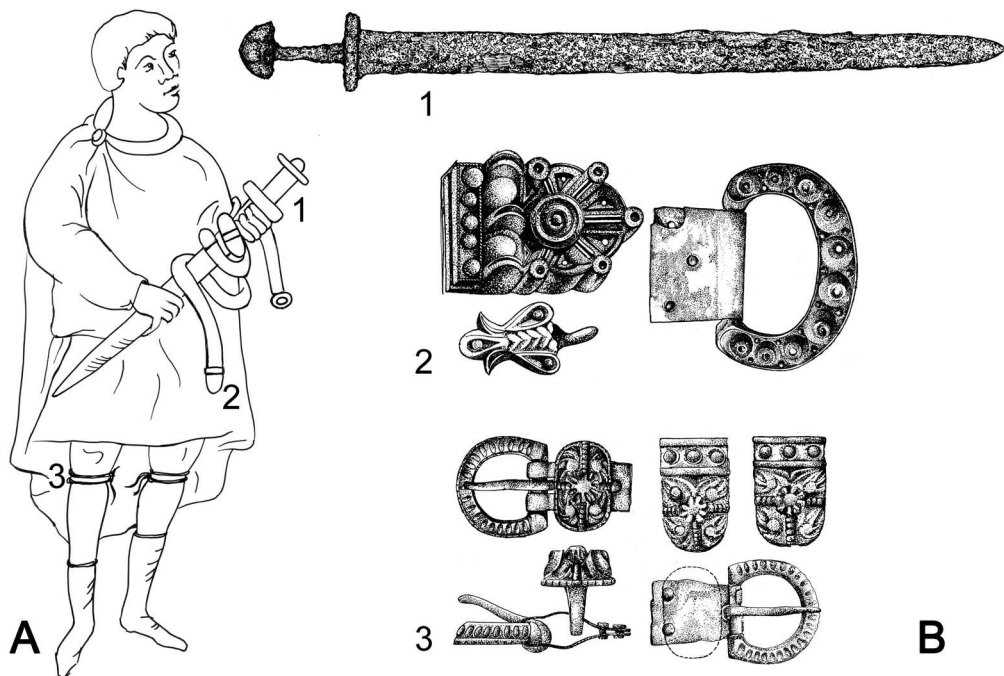
Tato situace, kde na jedné straně stojí ještě předstátně organizovaná společnost a na straně druhé institut šlechty a vazalství implementovaný z franské říše, samozřejmě vyvolávala na Moravě velké vnitřní pnutí. Mojmirovci museli zároveň fungovat jako autonomní náčelníci svého kmene (*dux gentis*) i jako říšská šlechta. Ač tato situace vypadá na první pohled absurdně, není tak neobvyklá. M. Tymowski upozorňuje, že symbióza kmenové a státní organizace není doložena pouze v raně středověké Evropě, kde Frankové během své expanze na východ integrovali mnoho kmenových skupin do svého státu, ale třeba i v předkoloniální Africe. Rozdíl mezi oběma kontinenty spočívá v rychlosti procesu rozkladu kmenových struktur. „In Europe, the process was relatively fast – it lasted from one to a couple of centuries ... However, in Africa (as well as in many other non-European societies) the elimination of tribes existing inside states was either very slow – or did not happen at all“ (Tymowski, 177).

Archeologickým vyjádřením nastíněné situace jsou na Moravě mj. bohaté hroby příslušníků mužské elity s výbavou, která se nelišila od statusových symbolů společenských špiček karolínské říše, jak je známe z ikonografických pramenů, ať manuskriptů (např. Codex Aureus od Sv. Emmerama z Řezna, Vivianova bible), nebo fresek (např. kostel sv. Benedikta v Mals; obr. 7). Postavení velmožů, kteří se pohybovali v těsné blízkosti franského panovníka, vyjadřovaly odznaky jejich moci – meč s bohatě zdobeným opaskem, podkolení řemínky, kopí s křídélky, příp. ostruhy. Moravané dokázali své společenské postavení navenek komunikovat stejně viditelně a s pomocí stejných atributů jako Frankové. Jörg Kleeman, který se zabýval raně středověkými hroby z Chorvatska i Mosapurcu, soudí, že hroby s takovou výbavou dokládají proces integrace lokálních elit mezi říšskou šlechtou (Kleeman 2008, 90). Na stranu druhou sama přítomnost cenných milodarů v hrobech ukazuje podle H. Steuera na společnost, která se nacházela na přechodu mezi „„gift-giving« Kultur, mit Tausch- und Geschenkhandel, zu einer Wirtschaft mit Märkten und einem stabilen Währungssystem“. Teprve změna v pohřebním ritu (začátek pohřbívání bez milodarů, opuštění řadových pohřebišť či konec vykrádání hrobů atd.) odráží přechod od náčelnictví ke státu (Steuer 2004, 216–217). Podle H. Steuera registrujeme na Západě tuto principiální společenskou transformaci již na rozhraní mezi merovejským a karolínským obdobím. „Very similar but chronologically different proces“ se rozběhl výrazně později i u Vikingů a na Moravě (Steuer 1989, 120).

Ve světle výše uvedených skutečností se Velká Morava jeví jako přechodová společnost (*Übergangsgesellschaft*; Wihoda 2014, 71). S tím souzní i myšlenka, že pohřby se statusovými symboly stvrzující společenské rozrůznění se objevují především v době významných změn směřujících ke stabilizaci nového společenského systému. Jejich ústup pak vyznačuje zakončení celého stabilizačního procesu (Klápště 2005, 26). Uvnitř slovanského světa začal onen proces nejdříve v Chorvatsku, Karantánii a na Velké Moravě, a to v 8. a 9. stol. (Dzino 2010, 213; Eichert 2014b, 50). Postupně se přidávala ostatní území – odlehlé končiny východního Meklenburska a Pomořanska až někdy v 11. a 12. stol. (Biermann 2009, 143). Na Velké Moravě však nebyl popsán společenský přerod úspěšně završen. Zdejší společnost zkolabovala příliš brzy. Statusové symboly se objevují dokonce i v nejmladších velkomoravských hrobech (Macháček 2014, 269–270; Přichystalová – Kalábek 2014, 231–248).

Na konci o konci, aneb zánik Velké Moravy

Chceme-li vysvětlit podstatu velkomoravské společnosti, musíme umět věrohodně odpovědět na otázku, jak je možné, že velkomoravská elita nedokázala zajistit existenci základních institucí podobně, jak tomu bylo třeba ve franské a otonské říši? Zde po dlouhá staletí a přes všechny peripetie trvá kontinuita království i s jeho světskými a duchovními úřady, právem, velkým pozemkovým vlastnictvím, kostely, kláštery a městy (Pohl 2006, 15).

Obr. 7. Statusové symboly elity v karolínské říši a na Velké Moravě (1 – meč, 2 – opasek, 3 – podkolenní řemínky). A – Codex Aureus od Sv. Emmerama z Řezna (kresba A. Radvanová), B – archeologické nálezy z Pohanska u Břeclavi (Kalousek 1971).

Fig. 7. Status symbols of the elite in the Carolingian Empire and in Great Moravia (1 – sword; 2 – belt; 3 – garter belt used to attach long trousers to the leg). A – Codex Aureus of St Emmeram of Regensburg; B – archaeological finds from Pohansko near Břeclav (Kalousek 1971).

Odpověď je nasadě a je obsažena i v textech mých kolegů. Podle D. Kalhousa prošla „Velká Morava strukturální krizí, kdy expanzivně-kořistnická fáze narazila na své limity“. Její redistribuční systém se zhroutil (Kalhous 2014, 179). Zastavil se přísun tributů a jiných zdrojů přinášejících expanzi. Předimenzovaná centra nebyla schopna „recipročně zajistit benefity“ lokálním komunitám, na nichž byla subsistenčně závislá. Společnost zůstala kvůli nové mocenské situaci ve středním Podunají „odříznuta od přísunu prestižního zboží, jehož cirkulace udržovala v chodu sociální vazby“ (Štefan 2014, 165). Velká Morava na rozdíl od pozdějších monarchií Přemyslovců, Piastovců a Arpádovců svoji krizi nepřekročila (Kalhous 2014, 179). Nestačila zvýšit svoji komplexitu natolik, aby zde vznikla formace, kterou kulturní antropologové nazývají státem. Nedošlo k tomu ani přes to, že sem z civilizacích center tehdejší Evropy, ze Západu i Východu, proudili emisaři, kteří se, někdy s knihou, jindy s mečem, snažili o proměnu zdejší společnosti. Nikdy nepřestala být náčelnictvím. Asi i to měl na mysli D. Třeštík, když před lety napsal, že na pozdní kmenovou společnost se „jaksi zvenčí naložila struktura státu“ (Třeštík 1997, 294; k tomu i Štefan 2014, 144). Mýlil se však v jedné věci. Tvrdil, že na Moravě došla snaha o zřízení státu svého naplnění a stát zde nakonec opravdu vznikl. To prý proto, že byl nutnou podmínkou přijetí křesťanství. Kmen musel zmizet, neboť je totožný se svým náboženstvím a „přijal-li by jiné, vzdal by se sama sebe“. Velkomoravská knížata se proto musela rozhodnout pro stát, a to již na samotném počátku 9. stol., kdy se postupně rozbíhal proces christianizace (Třeštík 2001, 130, 201). Třeštíkova konstrukce však není nutná a není zřejmě ani správná. Ideovou podstatou kmene není jeho náboženství, ale spíše pocit společné identity a společného původu (Lysý 2014, 145–146). Koneckonců existují i příklady raně středověkých zemí, např. Island

či Bretaň, kde náčelnictví a křesťanství prokazatelně koexistovaly delší dobu vedle sebe bez větších problémů a jednotliví náčelníci se nerozpakovali budovat své vlastní kostely (*Charvát 1987*, 676; *Jakobsson 2009*). Pro náčelníky, kteří plnili nejen roli profánních, ale i sakrálních lídrů, a měli proto rozhodující slovo i v otázkách náboženských, nebylo problémem zavést víru novou, bylo-li to pro ně výhodné. Většinová populace, vůči níž byli náčelníci v dominantním postavení, musela akceptovat jejich rozhodnutí. Na Islandu se tak stali náčelníci okolo roku 1000 ochránci a propagátoři křesťanství (*Šigurðsson 2011*, 90–91).

Přijmeme-li tezi D. Kalhouse, I. Štefana či M. Wihody (*Wihoda 2010b*, 93) o kolapsu Velké Moravy způsobeném zhroutilím redistribučního systému, zpřetrháním recipročních vazeb či přílišnou závislostí na dálkovém obchodu s drahocennými předměty, musíme s ní zároveň akceptovat i myšlenku, že společnost, jejíž existence byla založena na těchto principech, nemohla ještě vytvořit stabilní struktury. Byla pouhým předstupněm trvalejší státní organizace, kde tradiční sociální vazby již nahrazují vazby mocenské a ekonomické. Předstátní politické celky jsou značně nestabilní a trvale náchylné ke kolapsům (*Danielisová 2013*, 157–165).

Závěr

Chce-li, může I. Štefan a s ním i ostatní nadále setrvat „u konvenční nálepky raný stát“ (*Štefan 2014*, 167) pro označení Velké Moravy. Vystavují se však nebezpečí, že budou srozumitelní jen v České kotlině, moravských úvalech a v zemi pod Tatrami. Němečtí medievisté se znovu jen pousmějí a z hlediska kulturně antropologické klasifikace půjde o vyložené chybné zařazení. Z celé diskuse by měl nicméně vyplynout jiný a obecnější závěr. Domnívám se, že je mimořádně důležité, aby termíny (stát, náčelnictví, daně, tribut, pozemkový majetek, obchod, peníze atd.), které v našich textech užíváme, nezůstaly jen prázdnými slupkami, ale byly naplněny konkrétním obsahem. Měli bychom být konzistentní v metodě i pojmovém aparátu. Budeme-li se pohybovat v rámci antropologického (procesuálního) paradigmatu, pak bude Velká Morava náčelnictvím. Pokud tento interpretační rámec opustíme, ať již směrem ke kulturně-historickému, či post-procesuálnímu paradigmatu, pak můžeme modifikovat pojmosloví tak, aby odpovídalo danému diskursu. Vždy však musí být jasné, co naše slova znamenají.

Terminologická neurčitost však není jen naším specifickým problémem. I. Štefan správně upozornil, že i práce věrozděsta antropologického přístupu v historiografii W. Pohla obsahuje z jeho pohledu slabiny (*Štefan 2014*, 143). Především Pohl neříká, jak bychom měli nazývat raně středověké politické úvary, které postrádají definiční znaky státu. V jeho textech se slova jako „Hauptling“, „chief“ nebo „chiefdom“ neobjevují (*Pohl 2006*; *Pohl – Wieser 2009*). Pokud to však myslíme s antropologickým přístupem vážně, musíme vpusťit náčelníky i do raného středověku.

Práce byla podpořena Grantovou agenturou ČR, projekt reg. č. I 1911-G21 s názvem Frontier, Contact Zone or No Man's Land? The Morava-Thaya Region from the Early to the High Middle Ages.

Literatura

- Adamczyk, D. 2014:* Silber und Macht. Fernhandel, Tribute und die piastische Herrschaftsbildung in nord-osteuropäischer Perspektive (800–1100). Deutsches Historisches Institut Warschau 28. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Antonín, R. 2013:* Ideální panovník českého středověku: kulturně-historická skica z dějin středověkého myšlení. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Bačič, J. 1986:* Imre Boba: Forty Years of Scholarship. *Slovene Studies* 8/2, 105–106.
- Bárta, M. 2013:* Zrychlování tempa. Svět bohů, králů a monumentů (4000–1000 př. Kr.). In: M. Bárta – M. Kovář edd., *Civilizace a dějiny. Historie světa pohledem dvaceti českých vědců*, Praha: Academia, 111–143.

- Bartoňková, D. – Havlík, L. – Hrbek, I. – Ludvíkovský, J. – Večerka, R. edd. 1969:* Magnae Moraviae fontes historici III. Diplomata, epistolae, textus historici varii. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, Facultas Philosophica 134. Brno: Universita J. E. Purkyně.
- Bartoňková, D. – Havlík, L. – Masařík, Z. – Večerka, R. edd. 1966:* Magnae Moraviae fontes historici I. Annales et chronicae. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, Facultas philosophica. Brno: Státní pedagogické nakladatelství.
- Bartošková, A. 2014:* Budeč: významné mocenské centrum prvních Přemyslovců. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Biddle, M. 1976:* Towns. In: D. M. Wilson ed., *The Archaeology of Anglo-Saxon England*, Cambridge – London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney: Methuen young books, 99–150.
- Biermann, F. 2009:* Bootsgrab, Brandgrab, Kammergrab: die slawischen Gräberfelder von Usedom im Kontext der früh- und hochmittelalterlichen Bestattungssitten in Mecklenburg und Pommern. Archäologie und Geschichte im Ostseeraum 7. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf.
- Blackburn, M. 1993:* Coin circulation in Germany during the Early Middle Ages: the evidence of single-finds. In: B. Kluge ed., *Fernhandel und Geldwirtschaft. Beiträge zum Deutschen Münzwesen in sächsischer und salischer Zeit. Ergebnisse des Dannenberg-Kolloquiums Sigmaringen. Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Monographien 31, Sigmaringen, 37–54.*
- Blanchard, I. 2001:* Mining, metallurgy, and minting in the Middle Ages. Stuttgart: F. Steiner.
- Bogucki, M. 2006:* Ośrodk handlowo-rzemieślnicze nad Bałtykiem we wczesnym średniowieczu. Rozprawa doktorska. Warszawa.
- 2011: The Use of Money in the Slavic Lands from the Ninth to Eleventh Century: the Archaeological/Numismatic Evidence. In: J. A. Graham-Campbell – S. M. Sindbaek – G. Williams eds., *Silver economies, monetisation and society in Scandinavia, AD 800–1100*, Aarhus: Aarhus University Press, 133–152.
- Brentjes, B. 1973:* Die slawischen Militärsklaven (Sakaliba) in Spanien als Forschungsaufgabe. In: J. Herrmann – K.-H. Ott Hrsg., *Berichte über den II. Internationalen Kongreß für slawische Archäologie*, Berlin 24.–28. August 1970, Bd. 2, Berlin: Akademie Verlag, 269–274.
- Brunner, K. 2003:* Herzogtümer und Marken. Vom Ungarnsturm bis ins 12. Jahrhundert Österreichische Geschichte 907–1156. Wien: Ueberreuter.
- 2008: Die „dunkle“ Zeit zwischen den Schalchten – Niederösterreich 907–955. In: R. Zehetmayer ed., *Im Schnittpunkt frühmittelalterlicher Kulturen: Niederösterreich an der Wende vom 9. zum 10. Jahrhundert. Nöla. Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesarchiv 13, St. Pölten: Niederösterreichisches Landesarchiv, 24–33.*
- Březinová, H. – Přichystalová, R. 2014:* Úvahy o textilní výrobě na Pohansku na základě analýzy nálezů textilních fragmentů a předmětů souvisejících se spřádáním a tkaním. *Památky archeologické* 105, 155–214.
- Budak, N. 2009:* Using the Middle Ages in Modern-day Croatia. In: J. M. Bak – J. Jarnut – P. Monnet – B. Schneidmüller Hrsg., *Gebrauch und Missbrauch des Mittelalters, 19.–21. Jahrhundert*, München: Wilhelm Fink Verlag, 241–262.
- Callmer, J. 2002:* North-European trading centres and the Early Medieval craftsman. *Craftsmen at Åhus, north-eastern Scania, Sweden ca. AD 750–850+*. *Acta archaeologica Lundensia* 39, 125–157.
- Campbell, J. 1986:* *Essays in Anglo-Saxon history*. London – Ronceverte, WV, U.S.A.: Hambledon Press.
- Carocci, S. – Callavini, S. M. 2014:* The Cost of States. Politics and Exactions in the Christian West (Sixth to Fifteenth Centuries). In: J. Hudson – A. Rodríguez López eds., *Diverging paths? The shapes of power and institutions in medieval Christendom and Islam. The Medieval Mediterranean 101*, Leiden: Brill, 125–158.
- Catteddu, I. 2009:* Archéologie médiévale en France: le premier moyen âge, Ve–XIe siècle. Collection „Archéologies de la France“. Paris: La Découverte.
- Cibulka, J. 1958:* Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě. *Monumenta archaeologica* tomus 7. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Curta, F. 2001:* *The making of the Slavs: history and archaeology of the Lower Danube Region, ca. 500–700*. Cambridge studies in medieval life and thought. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- 2009: The history and archaeology of Great Moravia: an introduction. *Early Medieval Europe* 17, 238–247.
- Danielisová, A. 2013:* Počátky moderního světa. Státy a říše starověku (1000–0 př. Kr.). In: M. Bárta – M. Kovář edd., *Civilizace a dějiny. Historie světa pohledem dvaceti českých vědců*, Praha: Academia, 145–190.
- DeMarrais, E. – Castillo, L. J. – Earle, T. 1996:* Ideology, materialization, and power strategies. *Current Anthropology* 37/1, 15–31.

- Donat, P. 1980:* Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert. Archäologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der bäuerlichen Siedlung. Berlin: Akademie Verlag.
- Dopsch, H. 1971:* Die Stifterfamilie des Klosters Gurk und ihre Verwandtschaft. Carinthia. Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten 161/1, 95–123.
- *1988:* Hemma von Gurk – Eine Stifterin zwischen Legende und Wirklichkeit In: P. G. Tropper Hrsg., Hemma von Gurk. Katalog der Ausstellung auf Schloß Straßburg/Kärnten 14. Mai bis 26. Oktober 1988, Klagenfurt: Klagenfurt Universitätsverlag Carinthia, 11–23.
- Dostál, B. 1982:* Drobná pohřebiště a rozptýlené hroby z Břeclavi – Pohanska. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E 27, 135–201.
- Džino, D. 2010:* Becoming Slav, becoming Croat: identity transformations in post-Roman and early medieval Dalmatia. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Vol. 12, Leiden – Boston: Brill.
- *2014:* The rise and fall of the Dalmatian ‘Big-men’: Social structures in Late Antique, Post-Roman and Early Medieval Dalmatia (ca. 500–850). Studia Academica Šumenensia 1/1, 127–152.
- Earle, T. K. 1987:* Chieftoms in Archaeological and Ethnohistorical Perspective. Annual Review of Anthropology 16, 279–308.
- Eckoldt, M. 1986:* Die Schiffbarkeit kleiner Flüsse in alter Zeit, Notwendigkeit, Voraussetzungen und Entwicklung einer Rechenmethode. Archäologisches Korrespondenzblatt 16, 203–206.
- Eichert, S. 2012:* Frühmittelalterliche Strukturen im Ostalpenraum: Studien zu Geschichte und Archäologie Karantaniens. Aus Forschung und Kunst 39. Klagenfurt am Wörthersee: Verlag des Geschichtsvereins für Kärnten.
- *2014a:* „Great Men“, „Big Men“ und „chiefs“ in Karantaniens?. Carinthia I 204/1, 61–78.
- *2014b:* Zentralisierungsprozesse bei den frühmittelalterlichen Karantanen. In: P. Sikora Hrsg., Zentralisierungsprozesse und Herrschaftsbildung im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa. Studien zur Archäologie Europas 23, Bonn: Habelt Verlag, 13–60.
- Ellmers, D. 1984:* Frühmittelalterliche Handelsschifffahrt in Mittel- und Nordeuropa. Offa-Bücher 28. Neumünster: Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte in Schleswig, dem Landesamt für Vor- und Frühgeschichte von Schleswig-Holstein in Schleswig und dem Institut für Vor- und Frühgeschichte der Universität Kiel.
- Galuška, L. – Šmerda, J. 2010:* Raně středověké objekty z Modré u Velehradu s nálezy mincí. In: Š. Ungerman – R. Přichystalová edd., Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřínskému k 60. narozeninám, Praha: Lidové noviny, 163–183.
- Goldberg, E. J. 2006:* Struggle for empire: kingship and conflict under Louis the German, 817–876. Conjunctions of religion and power in the medieval past. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Hasil, J. 2011:* Les élites franques de l’ouest comme des chefs de clans dans l’environnement slave?. In: D. Buschinger ed., Tolérance et intolérance. Actes du Colloque internationale des 1er, 2 et 3 mars 2011 à Amiens. Médiévaux 50, Amiens: Presses du Centre d’études médiévales, Université de Picardie-Jules Verne, 50–61.
- Havelka, M. 2007:* Dějiny a sociologie u Maxe Webera. In: J. Šubrt ed., Historická sociologie: Teorie dlouhodobých vývojových procesů, Plzeň: Aleš Čeněk, 73–96.
- Havlík, L. 1963:* Staří Slované v rakouském Podunají v době od 6. do 12. století. Rozpravy Československé Akademie věd. Řada společenských věd. Praha: Nakladatelství Československé Akademie věd.
- *1964:* Velká Morava a středoevropská Slované. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- *1978:* Morava v 9.–10. století. K problematice politického postavení, sociální a vládní struktury a organizace. Studie ČSAV č. 7. Praha: Academia.
- Henning, J. 2007:* Early European towns. The development of the economy in the Frankish realm between dynamism and deceleration AD 500–1100. In: J. Henning ed., Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. The Heirs of the Roman West, Vol. 1. Millennium Studies in the culture and history of the first millennium C.E., Berlin – New York: Walter de Gruyter, 3–40.
- *2008:* Strong Rulers – Weak Economy? Rome, the Carolingians and the Archaeology of Slavery in the First Millennium A.D. In: J. R. Davis – M. McCormick eds., The long morning of medieval Europe: new directions in early medieval studies, Aldershot – Burlington: Ashgate Pub. Co., 33–54.
- Hilberg, V. 2009:* Hedeby in Wulfstan’s days: a Danish emporium of the Viking Age between East and West. In: A. Englert – A. Trakadas eds., Wulfstan’s Voyage. The Baltic Sea region in the early Viking Age as seen from shipboard. Maritime culture of the North 2, Roskilde: Viking Ship Museum, 79–113.

- Hilberg, V. 2011: Silver Economies of the Ninth and Tenth Centuries AD in Hedeby. In: J. A. Graham-Campbell – S. M. Sindbæk – G. Williams eds., *Silver economies, monetisation and society in Scandinavia, AD 800–1100*, Aarhus: Aarhus University Press, 203–226.
- Hill, D. – Cowie, R. 2001: *Wics: the early medieval trading centres of northern Europe*. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Hlavica, M. 2015: Značky na dnech nádob z Břeclavi-Pohanska v kontextu raně středověkého hrnčířství. Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita. online: http://is.muni.cz/th/178604/ff_m/
- Hodges, R. 2012: *Dark age economics: a new audit*. London: Bristol Classical Press.
- Charvát, P. 1987: K otázce soukromého vlastnictví půdy na Velké Moravě. *Archeologické rozhledy* 39, 672–679.
- 1989: Náčelnictví či raný stát?. *Památky archeologické* 80, 207–222.
- 2010: Slyšte volání muezzinovo: české země a arabský svět ve starším středověku (do roku 1300). Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
- Jakobsson, S. 2009: The Process of State-Formation in Medieval Iceland. *Viator: Medieval and Renaissance Studies* 40/2, 151–170.
- Jankowiak, M. 2013: Two systems of trade in the Western Slavic lands in the 10th century. In: M. Bogucki – M. Rębkowski eds., *Economies, Monetisation and Society in West Slavic Lands 800–1200 AD.*, Szczecin: Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Centre for Medieval Archeology of the Baltic Region in Szczecin – Chair of Archaeology, Szczecin University, 137–148.
- Kalhous, D. 2014: Náčelnictví, nebo stát? Několik poznámek k článku Jiřího Macháčka o charakteru Velké Moravy. *Archeologické rozhledy* 66, 177–180.
- Kalousek, F. 1971: Břeclav – Pohansko I. Velkomoravské pohřebiště u kostela. *Archeologické prameny z pohřebiště*. Brno: Universita J.E. Purkyně.
- Kavánová, B. 1976: Slovanské ostruhy na území Československa. *Studie Archeologického ústavu Československé akademie věd v Brně* roč. 4, s. 3. Praha: Academia.
- Klanica, Z. 1968: Výsledky čtrnácté sezóny výzkumu v Mikulčicích (okr. Hodonín). In: *Přehled výzkumů 1967*, Brno, 61–85.
- 2006: Nechalín, Prušánky. Čtyři slovanská pohřebiště. Díl I. *Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno*. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky Brno.
- Klápště, J. 2005: Proměna českých zemí ve středověku. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Kleeman, J. 2008: Karolingisches Fundgut im Südosten und das Verhältnis lokaler Eliten zum Karolingerreich. *ANTAEUS* 31–32, 81–91.
- Kluge, B. 2007: *Numismatik des Mittelalters. Handbuch und Thesaurus Nummorum Medii Aevi*. Berlin – Wien: Münzkabinett.
- Kouřil, P. – Gryc, J. 2011: Der Burgwall in Chotěbuz-Podobora und seine Stellung in der Siedlungsstruktur des oberen Odergebietes vom 8. bis zum 9./10. Jahrhundert. In: J. Macháček – Š. Ungerman Hrgs., *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Studien zur Archäologie Europas* 14, Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 217–243.
- Kouřil, P. – Timonová, M. 2013: Slovanský kostrový mohylník ve Stěbořicích. *Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno*. Brno: Archeologický ústav AV ČR.
- Kurnatowska, Z. 1984: Bildungsprozeß des polnischen Staates und seine Spiegelung in der Besiedlungsstruktur. In: B. Chropovský Hrgs., *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert*, Nitra: Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 165–172.
- Květina, P. 2004: Mocní muži a sociální identita jednotlivců – prostorová analýza pohřebiště LnK ve Vedrovicích. *Archeologické rozhledy* 56, 383–392.
- Lindbom, P. 2009: The assault on Helgö and Birka and the end of the Iron Age. *Situne Dei* 2009, 83–101.
- Ludwig, U. 2000: Anmerkungen zum Evangeliar von Cividale und zur Erforschung der slawischen Namenträge. In: A. Mergole – R. Bratož edd., *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze II*, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 809–828.
- Lysý, M. 2014: *Moravania, Mojmirovci a Franská ríša. Štúdie k etnogeneze, politickým inštitúciám a ústavnému zriadeniu na území Slovenska vo včasnom stredoveku*. Bratislava: Atticum.
- Macháček, J. 2001: *Studie k velkomoravské keramice. Metody, analýzy a syntézy, modely*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- 2005: Raně středověké Pohansko u Břeclavi: munitio, palatium, nebo emporium moravských panovníků?. *Archeologické rozhledy* 57, 100–138.

- Macháček, J. 2012:* „Velkomoravský stát“ – kontroverze středoevropské medievistiky. *Archeologické rozhledy* 64, 775–787.
- 2014: Die Entwicklung der Siedlungsstrukturen im mährisch-bayerisch-ungarischen Grenzgebiet nach dem Untergang Großmährens. Kollaps oder Neubeginn?. In: S. Albrecht – C. A. Kleinjung Hrsg., *Das lange 10. Jahrhundert. Struktureller Wandel zwischen Zentralisierung und Fragmentierung, äußerem Druck und innerer Krise. RGZM – Tagungen Band 19, Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 263–282.*
- Macháček, J. – Gregerová, M. – Hložek, M. – Hošek, J. 2007:* Raně středověká kovodělná výroba na Pohansku u Břeclavi. *Památky archeologické* 98, 129–184.
- Macháček, J. – Videman, J. 2013:* Monetisation of early medieval Moravia in the light of new archaeological discoveries in the Lower Dyje Region (Czech Republic). In: M. Bogucki – M. Rębkowski eds., *Economies, Monetisation and Society in West Slavic Lands 800–1200 AD.*, Szczecin: Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Centre for Medieval Archeology of the Baltic Region in Szczecin – Chair of Archaeology, Szczecin University, 177–199.
- Masaryk, T. G. 1924:* Česká otázka. O naší nynější krizi. Jan Hus. Knihy pro každého 3. Praha: Státní nakladatelství.
- McCormick, M. 2001:* *Origins of the European Economy. Communications and Commerce AD 300–900.* Cambridge.
- 2002a: New Light on the ‘Dark Ages’: How the Slave Trade Fuelled the Carolingian Economy. Past and present. *A journal of historical studies* 177, 17–54.
- 2002b: Verkehrswege, Handel und Sklaven zwischen Europa und dem Nahen Osten um 900: Von der Geschichtsschreibung zur Archäologie?. In: J. Henning Hrsg., *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchszeit, Mainz: Verlag Phillip von Zabern, 171–180.*
- Menke, M. 1988:* Die bairisch besiedelten Landschaften im 6. und 7. Jahrhundert nach den archäologischen Quellen. In: H. Dannheimer – H. Dobsch Hrsg., *Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488–788. Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg. Rosenheim/Bayern/, Mattsee/Salzburg/, 19. Mai bis 6. November 1988, München: Arbeitsgruppe Bajuwarenausstellung 1988, 70–78.*
- Meyer, C. H. F. 2010:* Zum Streit um den Staat im frühen Mittelalter. *Rechtsgeschichte – Legal History* 17, 164–175.
- Měřínský, Z. 2009:* Jihomoravská hranice spojující a rozdělující. XXX. Mikulovské sympozium 30, 7–47.
- 2011: Morava na úsvitě dějin. *Vlastivěda moravská. Země a lid. Nová řada. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost.*
- Milo, P. 2014:* Frühmittelalterliche Siedlungen in Mitteleuropa. Eine vergleichende Strukturanalyse durch Archäologie und Geophysik. *Studien zur Archäologie Europas* 21. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt.
- Mitterauer, M. 1960:* Slawischer und bayerischer Adel am Ausgang der Karolingerzeit. *Carinthia. Mitteilungen des Geschichtsvereins für Kärnten* 150, 693–726.
- Murphy, R. F. 2004:* Úvod do kulturní a sociální antropologie. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Münch, R. 2004:* *Soziologische Theorie. Bd. 1: Grundlegung durch die Klassiker.* Campus Verlag.
- Neustupný, E. 2007:* *Metoda archeologie.* Plzeň: Aleš Čeněk.
- Novotný, B. 1963:* Výzkum velkomoravského hradiště „Pohanska“ u Nejdku na lednickém ostrově. *Památky archeologické* 54, 3–40.
- Novotný, V. 1912:* *České dějiny I. 1.* Praha: Laichter.
- Ott, U. 2015:* Europas Sklavinnen und Sklaven im Mittelalter. Eine Spurensuche im Osten des Kontinents. *WERKSTATTGESCHICHTE* 66–67, 31–53.
- Pauliny, J. 1999:* *Arabské správy o Slovanoch (9.–12. storočie).* Bratislava: Veda.
- Petráček, T. 2003:* Fenomén darovaných lidí v českých zemích 11.–12. století. Praha: Univerzita Karlova v Praze Filozofická fakulta.
- Pohl, W. 2005:* Frontiers and Ethnic Identities: Some Final Considerations. In: F. Curta ed., *Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages, Studies in the Early Middle Ages, Turnhout: Brepols, 255–265.*
- 2006: Staat und Herrschaft im Frühmittelalter: Überlegungen zum Forschungsstand. In: S. Airlie – W. Pohl – H. Reimitz Hrsg., *Staat im frühen Mittelalter, Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 9–38.*
- Pohl, W. – Wieser, V. 2009:* Der frühmittelalterliche Staat: europäische Perspektiven. *Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, Bd. 16.* Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.

- Poláček, L. 2006: Terénní výzkum v Mikulčicích. Mikulčice – průvodce. Brno: Archeologický ústav AV ČR, Brno.
- Poleski, J. 2013: Małopolska w VI–X wieku: studium archeologiczne. Opera Archeologiae Iagellonicae 3. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica“.
- Popper, K. R. 1997: Logika vědeckého bádání. Praha: Oikoymenh.
- Poulik, J. 1961: Übersicht der Entdeckungen auf dem grossmährischen Burgwalle in Mikulčice im Jahre 1960. In: Přehled výzkumů 1960, Brno, 83–86.
- 1975: Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha: Academia.
- Profantová, N. – Profant, M. 2014: Modernizace moravské medievistiky?. Archeologické rozhledy 66, 127–140.
- Procházka, R. 2009: Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku. Spisy archeologického ústavu. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky Brno, v.v.i.
- Přichystalová, R. – Kalábek, M. 2014: Raněstředověké pohřebiště Olomouc – Nemilany. Katalog. Brno: Masarykova univerzita.
- Sejbal, J. 1986: Nálezy denárů z pohřebiště na sadské výšině velkomoravského Starého Města. In: J. Sejbal ed., Denárová měna na Moravě, Brno: Moravské muzeum, 98–183.
- Schneeweiß, J. 2013: Münz- und Gewichtsgeldwirtschaft an der westlichen Peripherie der slawischen Welt. In: M. Bogucki – M. Rębkowski eds., Economies, Monetisation and Society in West Slavic Lands 800–1200 AD., Szczecin: Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Centre for Medieval Archeology of the Baltic Region in Szczecin – Chair of Archaeology, Szczecin University, 237–266.
- Schulze, H. K. 2004: Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter, Band 2. Stuttgart: Kohlhammer.
- Schulze-Dörrlamm, M. 2010: Gräber mit Münzbeigabe im Karolingerreich. Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseums 57, 339–388.
- Sigurðsson, J. V. 2011: Kings, Earls and Chieftains. Rulers in Norway, Orkney and Iceland c. 900–1300. In: G. Steinsland – J. V. Sigurðsson – J. E. Rekdal – I. Beuermann eds., Ideology and power in the Viking and Middle Ages: Scandinavia, Iceland, Ireland, Orkney, and the Faeroes. The Northern world. North Europe and the Baltic c. 400–1700 A.D. Peoples, Economies and Cultures 52, Leiden – Boston: Brill, 69–108.
- Smith, M. E. 2004: The archaeology of ancient state economies. Annual Review of Anthropology 33, 73–102.
- 2014: The Aztecs Paid Taxes, Not Tribute. Mexicon 36, 19–22.
- Smith, M. E. – Engquist, A. – Carvajal, C. – Gilliland, B. – Kuznetsov, Y. – Johnston-Zimmerman, K. – Algara, M. – Young, A. 2015: Neighborhood formation in semi-urban settlements. Journal of Urbanism 8/2, 173–198.
- Sommer, P. 2007: Svatý Prokop: z počátků českého státu a církve. Velké postavy českých dějin 6. Praha: Vyšehrad.
- Staňa, Č. 1985: Mährische Burgwälle im 9. Jahrhundert. In: H. Friesinger – F. Daim Hrsg., Die Bayern und ihre Nachbarn. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung vom 25. bis 28. Oktober 1982 in Stift Zwettl, Niederösterreich, Vol. 2, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 157–200.
- Steinhübel, J. 2014: Velká Morava na polceste od kmeňa ku štátu. Forum Historiae 8/2, 71–97.
- Steuer, H. 1987: Der Handel der Wikingerzeit zwischen Nord- und Westeuropa aufgrund archäologischer Zeugnisse. In: K. Düwel – H. Jankuhn – H. Siems – D. H. Timpe Hrsg., Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa, Teil IV, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 113–197.
- 1989: Archaeology and history: proposals on the social structure of the Merovingian kingdom. In: K. Randsborg ed., The birth of Europe. Archaeology and social development in the first millenium, Analecta Romana Instituti Danici. Supplementa 16, Roma: Accademia di Danimarca, 100–122.
- 2004: Adelsgräber, Hofgrablegen und Grabraub um 700 im östlichen Merowingerreich – Widerspiegelung eines gesellschaftlichen Umbruchs. In: U. Nuber Hrsg., Der Südwesten im 8. Jahrhundert aus historischer und archäologischer Sicht, Ostfildern: Thorbecke, 193–217.
- Stieldorf, A. 2012: Marken und Markgrafen: Studien zur Grenzsicherung durch die fränkisch-deutschen Herrscher. Monumenta Germaniae Historica – Schriften Bd. 64. Hannover: Hahnsche.
- Szameit, E. 2000: Zum archäologischen Bild der frühen Slawen in Österreich. Mit Fragen zur ethnischen Bestimmung karolingerzeitlicher Gräberfelder im Ostalpenraum. In: R. Bratož ed., Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije – Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 507–544.
- Szöke, B. M. 2010: Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit. Anteus 31–32/1, 9–52.

- Štefan, I. 2011: Great Moravia, Statehood and Archaeology. In: J. Macháček – Š. Ungerman Hrsg., Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa, Bonn: Habelt-Verlag, 333–354.
- 2014: Mocní náčelníci od řeky Moravy? Poznámky ke struktuře raných států. *Archeologické rozhledy* 66, 141–176.
- Tainter, J. A. 2009: Kolapsy složitých společností. Praha: Dokořán.
- Theuvs, F. 2004: Exchange, religion, identity and central places in the early Middle Ages. *Archaeological Dialogues* 10/2, 121–138.
- Tovornik, V. 1988: Die Slawen. In: H. Dannheimer – H. Dobsch Hrsg., Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488–788. Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg Rosenheim/Bayern/, Mattsee/Salzburg/, 19. Mai bis 6. November 1988, München: Arbeitsgruppe Bajuwarenausstellung 1988, 118–128.
- Třešník, D. 1973: „Trh Moravanů“ – ústřední trh Staré Moravy. *Československý časopis historický* 21, 869–894.
- 1988: Laudentenburch. O jménu velkomoravského Pohanska. *Časopis Matice Moravské* 97, 281–292.
- 1997: Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- 1999: Myslití dějiny. Praha – Litomyšl: Paseka.
- 2000: Veliké město Slovanů Praha. Státy a otroci ve střední Evropě v 10. století. In: L. Polanský – J. Sláma – D. Třešník edd., Přemyslovský stát kolem roku 1000, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 49–70.
- 2001: Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791–871. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- 2003: Dějiny ve věku nejistot. In: J. Klápště – E. Plešková – J. Žemlička edd., Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třešníka, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 23–44.
- 2006: Kdo a proč vyvraždil Slavníkovce? Spor biskupa Vojtěcha s Vřšovci a s českým státem. *Dějiny a současnost. Kulturně historická revue* 28/1, 14–16.
- 2007: Proč byli vyvražďeni Slavníkovci?. In: V. Vaněk – J. K. Kroupa edd., Slavníkovci v českých dějinách, Praha: Státní oblastní archiv v Praze, 13–19.
- Tymowski, M. 2008: State and Tribe in the History of Medieval Europe and Black Africa – a Comparative Approach. *Social Evolution & History* 7/1, 171–196.
- Varadžin, L. 2010: Hrnčářská výroba ve východní části střední Evropy 6.–13. století v archeologických pramenech. *Archeologické rozhledy* 62, 17–71.
- Vařeka, P. 1998: Proměny keramické produkce vrcholného a pozdního středověku v Čechách. *Archeologické rozhledy* 50, 123–137, 334.
- Vavřínek, V. 2013: Cyril a Metoděj mezi Konstantinopolí a Římem. Praha: Vyšehrad.
- Velikonja, J. 1996: Imre Boba. Győr 23. 10. 1919 – Seattle 11. 1. 1996. *Zgodovinski časopis* 50/2, 299–300.
- Verhulst, A. 2002: The Carolingian Economy. Cambridge: Cambridge University Press.
- Videman, J. – Macháček, J. 2013: Nové mincovní nálezy z dolního Podolí v kontextu raně středověké Moravy. *Archeologické rozhledy* 65, 851–871.
- Videman, J. – Paukert, J. 2009: Moravské denáry 11. a 12. století. Kroměříž: Česká Numismatická Společnost.
- Vignatová, J. 1992: Břeclav – Pohansko II. Slovanské osídlení jižního předhradí. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- Wachowski, K. 1997: Śląsk w dobie przedpiastowskiej: studium archeologiczne. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.
- Warnke, C. 1987: Der Handel mit Wachs zwischen Ost- und Westeuropa im frühen und hohen Mittelalter. In: K. Düwel – H. Jankuhn – H. Siems – D. H. Timpe Hrsg., Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa, Teil IV, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 545–569.
- Wefers, S. – Gluhak, T. 2010: Eifel lava: the provenance of two Late Iron Age rotary querns discovered in Bohemia. *Archeologické rozhledy* 62, 3–16.
- Wickham, C. 2005: Framing the early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400–800. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Wihoda, M. 2010a: Nostra terra tua est camera. České země v počátcích středověké Evropy. In: L. Reitinger – M. Wihoda edd., Proměna středověké Evropy raného a vrcholného středověku, Brno: Matice moravská pro Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura, 11–33.
- 2010b: Morava v době knížecí 906–1197. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- 2014: Großmähren und seine Stellung in der Geschichte. In: P. Sikora Hrsg., Zentralisierungsprozesse und Herrschaftsbildung im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa 23, Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 61–91.

- Wolfram, H. 1995: Grenzen und Räume: Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte 378–907. Wien: Ueberreuter.
- 2001: The creation of the Carolingian frontier-system, c. 800. In: W. Pohl – I. N. Wood – H. Reimitz eds., *The Transformation of Frontiers From Late Antiquity to the Carolingians. The transformation of the Roman world*, Leiden – Boston: Brill, 233–245.
- 2011: Die ostmitteleuropäischen Reichsbildungen um die erste Jahrtausendwende und ihre gescheiterten Vorläufer. Ein Vergleich im Überblick. In: I. Hlaváček – A. Patschovsky Hrsg., *Böhmen und seine Nachbarn in der Premyslidenzeit. Vorträge und Forschungen 74*, Ostfildern: Jan Thorbecke, 49–90.
- Yorke, B. 1990: *Kings and kingdoms of early Anglo-Saxon England*. London: Seaby.
- Žemlička, J. 1997: *Čechy v době knížecí (1034–1198)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

On the subject of Great Moravia, early medieval archaeology and archaeologists in general

An article published in the journal *Archeologické rozhledy* in 2012 called for a general discussion on the nature of Great Moravian society (Macháček 2012). The current text is a continuation of the exchange of opinions on Great Moravia and the methods for learning about the empire while addressing methodological questions, the market, articles of exchange, the function of Pohansko near Břeclav and other Great Moravian fortified settlements, the taxation of society, the slave trade, land ownership, the standing of the ruling families, the borders of Great Moravia and finally the demise of this 'empire', the cause of which are of great importance in understanding the nature of society at the time. The following argumentation is based primarily on archaeological sources.

One conclusion of a more general nature has been drawn from the discussion thus far. It is extremely important that the terms used in professional texts (state, chiefdom, taxes, tribute, land property, trade, currency, etc.) do not remain merely empty shells but are filled with specific content. Archaeologists and historians must be consistent in the method and the applied conceptual apparatus. If they are to work in the anthropological (processual) paradigm, Great Moravia is a chiefdom. But if this interpretive framework is abandoned, either in the culture-historical direction or toward the post-processual paradigm, they can modify the terminology to match the given discourse. However, it must always be clear what their words mean; they cannot remain mere rhetoric or meaningless phrases. Only in this way will the words be comprehensible in a national and international context.

English by *David J. Gaul*

JIŘÍ MACHÁČEK, Ústav archeologie a muzeologie, Masarykova univerzita, Arne Nováka 1, CZ-602 00 Brno
machacek@phil.muni.cz

NOVÉ PUBLIKACE

Trente ans d'archéologie médiévale en France. Un bilan pour un avenir. Textes réunis par Jean Chapelot. Publications du CRAHM, Caen 2010. ISBN 978-2-902685-72-1. 448 str.

V místě nad jiné příhodném, ve Vincennes, se v r. 2006 konal kongres Société d'archéologie médiévale (SAM), jenž měl za cíl bilancovat tři dekády archeologie středověku ve Francii. SAM představuje spíše neformální asociaci profesionálních archeologů i poučených zájemců z řad veřejnosti, studentů i zasloužilých badatelů. Nejedná se o nějaký cech hájící úzké profesní zájmy, ale o širokou informační platformu sloužící k interdisciplinárnímu a mezigeneračnímu setkávání a výměně zkušeností. Takovou charakteristiku připsal společnosti *Jean-Michel Poisson* (1–2) v předmluvě ke sborníku, jenž vzešel z kongresu a vydání se dočkal až r. 2010. Třicáté narozeniny však SAM oslavila až v r. 2013.

Rekapitulace dějin oboru se zhostil hlavní editor sborníku *Jean Chapelot* spolu s *François Gentili* (3–24). Učinili tak nadmíru výstižně v článku, jehož titul je totožný s názvem sborníku. K tomu lze mít jedinou výhradu, neboť sugeruje, že archeologie středověku vznikla ve Francii před třiceti lety. Ve skutečnosti by mělo v titulu stát *Posledních* třicet let archeologie středověku ve Francii. Není divu, že v zemi, kde lze takřka na každém kroku doslova zakopnout o stavební – nejen pozůstávající v ruinách, ale i dosud užívané – památky, se terénním stopám skrytým pod povrchem dostávalo pozornosti v omezenější míře a snad i s určitým zpožděním oproti některým jiným evropským zemím. Zároveň však studium stavební podstaty památkového dědictví (ovšemže nejen středověkého, ale též anticlého, popř. galorománského atd.), jež se přirozeně rozvíjelo už v 19. století a v 1. pol. 20. století, bylo považováno za archeologii, byť archeologii stavební. Z toho se odvíjí nadále platná skutečnost, že francouzské prostředí snadno přestupuje mezi *archéologie du bâti* (stavebně historický průzkum) k archeologii terénní, mezi nimiž v českém prostředí ještě držíme – doufejme, že postupně dřevější – dělicí linii.

Dějiny terénních archeologických výzkumů středověkých lokalit jsou možná v období před 2. světovou válkou i v období prvních desetiletí poté o poznání skromnější, než tomu bylo např. v Německu či Velké Británii, nicméně již v r. 1951 založil Michel de Boüard v Caen Centre de recherches archéologiques médiévales. V souvislosti s prosazením tzv. nové historie, jejíž protagonisté se soustřeďovali okolo časopisu *Annales*, se programová orientace historiků na sociální a hospodářské dějiny musela dříve nebo později protnout s možnostmi, jež alespoň na první pohled skýtá terénní archeologie. Stalo se tak na univerzitě v Aix-en-Provence, kde George Duby připravoval a r. 1962 vydal zásadní knihu o středověkém venkově, a Gabrielle Demians d'Archimbaud od r. 1961 podnikala v lokalitě Rougiers první výzkum zaniklé středověké vesnice v rámci Francie. Brzy přibýlo ještě pařížské středisko. Badatelé těch nejzvučnějších jmen, jako byli Jacques Le Goff, Emanuel Leroy-Ladurie či Jean-Marie Pesez, zde zkraje 60. let 20. století vedli kolektivní výzkum na téma zaniklých středověkých vesnic. Historikové se nespokojili s průzkumem archivů, ale vydali se též do terénu: takto dohledané pozůstatky sídel byly od r. 1965 zkoumány archeologicky. Nejprve Dracy, poté Saint-Jean-le-Froid, Montaignut a Condorcet.

Zatímco pro jižní „vývojovou větev“ francouzské archeologie středověku, tj. předně pro výzkum Rougiers Gabrielle Demians d'Archimbaud, byly inspirací výzkumy M. Beresforda a J. Hursta, na vedení terénních výzkumů při EHESS se podíleli polští archeologové. Na počátku 70. let 20. století bylo možno archeologii středověku studovat již na několika univerzitách ve Francii, M. de Boüard založil časopis *Archéologie médiévale* a obor měl za sebou první podstatnější objevy. Nicméně teprve rozsáhlé úpravy městských jader od konce 60. let, jež často znamenaly dalekosáhlé ničení archeologických situací před očima veřejnosti, což platí v menší míře i o stavbách dálnic, vyvolaly ve veřejném mínění podstatnou reflexi, jejímž následkem bylo od poloviny 70. let vytváření znatelně lepších ekonomických a legislativních podmínek pro působení archeologie obecně. Jedním z „bodů obratu“ byla též zpráva, kterou si nechal vypracovat tehdejší první ministr Jacques Chirac.

Od chvíle, kdy článek ohlížející se za dějinami oboru překonal práh 80. let 20. století, se jeho řádky začínají plnit zkratkami. To ve francouzském kontextu značí obecně, že se společenské téma podařilo začlenit do agendy státní správy a samosprávy nejrůznějších úrovní, neboť za zkratkami se skrývají nejrůznější instituce, asociace, rady a vůbec orgány, jež byly za účelem pojednání daného tématu zřízeny. Toto vnějškové aranžmá ovšem zastřešuje obdivuhodné úspěchy, jimiž se francouzská archeologie může pochlubit. Patří mezi ně zejména efektivní systém záchranné (preventivní) archeologické péče, který je schopen pokrývat plošně enormně rozsáhlé terénní výzkumy, např. při výstavbě komunikací všeho druhu.

Přehledové a bilanční studie jsou tím zajímavější, čím více je autor schopen suchý výčet a charakteristiku prozkoumaných lokalit uvést v souvislost se závažnými otázkami, v tomto případě otázkami mediivistickými. Vybíráme-li z obsahu, tuto schopnost velkou měrou osvědčuje *Laurent Schneider* (133–161), který systematicky studuje proměny osídlení v jižních oblastech Francie mezi antikou a středověkem. Již delší dobu je diskutována otázka kontinuity antických sídelních, potažmo sociálních struktur na podkladě studia antických vil. Obecně známé jsou archeologické příklady poničení honosných sídel, resp. využití jejich trosk k umístění primitivních dřevěných konstrukcí. Výzkumy a povrchové průzkumy vzorku 89 sídel na území římské provincie *Narbonensis prima* prokázaly, že v 6. stol. bylo nějakým způsobem osídleno 42 % vil tkvících svým původem v období raného císařství a ještě 25 % po roce 600. Archeologicky je poznán i příklad vily Gramière u Castillon-du-Gard, která se středověkého období dožívá bez zjevného zlomu v podobě radikálního úpadku domotné kultury. Prostředí antických vil mělo však daleko k sociální uniformitě. Zjevná je naopak jeho značná diverzita podmíněná mj. regionálně. Lze hovořit o ostrůvcích pozemků, na nichž pokračovala působnost aristokratických rodin daleko za rok 500. „Recept na dlouhověkost“ některých sídel je třeba hledat mj. v integraci ke královskému fisku, či k doménám místních církevních institucí, od konce 8. stol. ke klášterním pozemkům.

Další závažný okruh otázek se týká výšinných opevněných sídlišť, jež se na jihu a postupně i proti toku Rhôny objevují od ca 5. století. Dlouhou dobu byly pokládány za dočasná útočiště venkovských populací korespondující s romantickou představou „barbarských nájezdů“. Teprve zhruba od r. 2000 se datuje intenzivnější zájem o tyto lokality, který záhy ukázal, že se v protikladu k dosavadním představám jedná o jev znatelně početnější a že vnitřní uspořádání nasvědčuje dlouhodobému užívání a složitěji sociálně a funkčně strukturovanému prostředí. Např. v lokalitě Roc de Pampelune, byla doložena metalurgická a sklářská výroba, nalezeny byly artefakty dokládající přístup k dálkovému obchodu. Stál zde kostel a baptisterium. Počátky opevněného sídliště spadají do závěru 5. století a vzhledem k tomu, že vzniklo tzv. na zelené louce, indikuje dle L. Schneidera nové uspořádání hierarchie obyvatelstva, jež pozměňuje antickou sídelní strukturu a staré formy územní dominance. Základní otázka proto zní, kdo byl iniciátorem společenských proměn vedoucích k novému druhu koncentrace lidských sídel? Odpověď je obtížná mj. proto, že ke zmiňované lokalitě i k drtivě většině dalších, chybějí pro počáteční období písemné prameny. Nicméně na základě ojedinělých zmínek v *Liber iudicum*, což je pramen kompilující vizigótské právní normy, lze předpokládat, že pozdně antické *castrum* mohlo nést správní funkce a být místem výkonu jurisdikce. Některé z lokalit, jež se dožily 9. století, jsou v tomto věku zachyceny jako správní místa přilehlých území.

Autor bilancuje též otázku archeologie vesnických sídlišť. Dodnes platí již delší dobu pozorovaný rozdíl v archeologickém projevu venkovského osídlení 2. poloviny 1. tisíciletí mezi severními částmi Francie a oblastmi obrácenými do středomořského světa. Oproti kúlovým stavbám (charakteristickým vůbec pro většinu západoevropského zaalpského prostoru) včetně lineárních stop po „parcelních“ hranicích, v nichž dominovalo užití hlíny a dřeva, je stavební kultura zemědělského prostředí na jihu Francie spjatá s intenzivním užitím kamene a vyznačuje se dvouprostorovým uspořádáním domů. To, co je ze stavebního projevu rurálního prostředí na jihu dosud známo, vykazuje jen málo odlišností od situace v antickém období.

Pozorování značně rozdílných světů venkovského zemědělského osídlení, alespoň jak se jeví archeologům, vede k vyslovení úvahy o souvislosti s rozdíly ve struktuře společenských vztahů. Určujícím momentem pro severní oblasti Francie je „klasický“ model panství, kde je dominium roz-

měřeno do víceméně pravidelných jednotek podléhajících pravidelnému poplatku. Zájmem vrchnosti tak ovšem bylo zahušťování osídlení, popř. expanze, kolonizace, a s tím spojené přeměňování usedlostí, jež se může jevit jako přelidnění, fragmentace usedlostí atd. Naproti tomu společenské uspořádání jižních oblastí Francie (a to se týká též křesťanských oblastí pyrenejského poloostrova či Itálie) se zakládalo na klientelních vztazích, popř. na vztazích teoreticky rovnoprávných jedinců. Absentuje zde proto vrchnostenský tlak na zahušťování osídlení a populace, usedlosti přetrvávají v rukou jedné rodinné linie, z archeologického hlediska není patrné drobení usedlostí, dělení pozemků. Ač jsou archeologické záznamy uspořádání sídelních areálů porovnávány napříč Francií značně odlišně, lze na okraj poznamenat, že se kupodivu nediskutuje otázka možnosti či nemožnosti „soukromého vlastnictví“, jež tolik poznamenává debaty nad stopami po „slovanském“ sídlení ve střední Evropě.

Závěrem se autor dotkl ještě dvou otázek. Nejprve předestřel problematiku venkovských církevních staveb, které se ve staletích okolo přelomu 1. a 2. tisíciletí jeví alespoň v jižních oblastech jako další z bodů, při nichž se soustřeďuje osídlení. To se projevuje jako rozsáhlá pole zásobních jam, objevovaná v poslední době v blízkém okolí soudobých sakrálních staveb. Spolu s definitivním příchýlením pohřbívání do bezprostředního okolí kostelů tak tvoří tyto prostorově zřetelně ohraničené skladovací zóny další z průvodních znaků proměn venkovského osídlení. Připomeňme, že hovoříme o prostředí, kam záhy vstoupil fenomén božích mírů.

Přehled sídelní středověké archeologie (jižní Francie) by nebyl úplný, kdyby byly opomenuty emblematické kamenné věže coby znaky ustavení lokální autority, geneze nové kvality osobní moci atd., chceme-li zaznamenat významy, které jsou s tímto typem objektů spojovány takřka automaticky. Na základě výzkumů nově objevených objektů se vrací otázka datování. Ukazuje se, že nástup samostatně stojících kamenných věží v obvykle dominantních polohách je třeba klást už do raných fází 10. století a také, že tyto vyhraněné formy sídel obvykle navazovaly na méně okázalé předchůdce (srov. recenzi v AR 62, s. 181–184).

P. Conte, L. Fau a F. Hautefeuille (163–178) předkládají problematiku rozptýleného osídlení v oblasti francouzského jihozápadu. To je krajina zaslíbená pro výskyt nejrůznějších samot, roztroušených usedlostí bez zjevného jádra apod. Čtenářovo očekávání zůstává do určité míry nenaplněno, neboť kromě konstatování staleté ba tisícileté stability některých lokalit, se mnoho nedovídáme o společenské podmíněnosti, o historických, ekonomických či jiných předpokladech pro takový typ sídelní kultury. Autoři se vyčerpávají „vnitřním popisem“, výčtem součástí jednotlivých zkoumaných sídelních jednotek.

C. Sapin (195–211) prezentuje výsledky třiceti let archeologických výzkumů sakrálních objektů. Článek je laděn silně přehledově až povrchně, nicméně nečetné ukázky dokumentace stavebních či archeologických terénních objektů ukazují vysokou kvalitu. Závěrečná myšlenka je ovšem platná obecně. Mnoho oblastí náboženského života zcela vymizelo nebo před našima očima právě mizí. Současná generace badatelů jsou poslední, které se s těmito jevy mohou seznámit ještě do určité míry bezprostředně, nebo je mohou studovat v ještě živé kolektivní paměti.

Středověká archeologie ve Francii v posledních třech dekáдах rovněž výrazně pokročila v zapojování metod environmentální archeologie, archeozoologie, montánní archeologie, experimentální archeologie atd. a v některých oblastech „pluridisciplinarity“ jistě dostoupila vrcholné úrovně. Dokumentuje to např. článek *Isabelle Rodet-Belarbi a Vianney Forest* (89–104) potýkající se s každodenností na základě výzkumů zvířecích kosterních pozůstatků. V první části článku se autorky zabývají masitou stravou středověkých lidí. Většina kostí vyzdvihžených při archeologických výzkumech patří domestikovaným zvířatům: ovcím, kozám, prasatům a skotu, nacházejí se i slepice a husy. Počet kostí divokých zvířat se zmenšuje. Jsou však uvedeny dvě výjimky potvrzující pravidlo: na venkovském sídlišti z 12. století v Saint-Romain-de-Jalionas v Isère byly nalezeny pozůstatky sladkovodních želv (*Emys orbicularis*), které tu byly konzumovány. Druhý nález je z přírodní prohlubně u města Amélie-les-Bains ve východních Pyrenejích, kde byl nalezen velký počet zbytků kanců, jelenů, srnců a medvědů. Na většině ostatních sídlišť se nacházejí především hovězí, vepřové, skopové kosti, někdy doplněny kostmi divokých zvířat (např. Toulouse, Rodez). V Katalánsku a Galicii bylo zvykem tlapy a kýty uloveného medvěda odevzdat pánovi.

Jedním z problémů, se kterým se archeozoologie potýká, je obtížné rozlišování některých divokých a domestikovaných druhů, např. holub domácí a holub skalní (*Columba livia*), husa domácí a husa velká (*Anser anser*). Je však možné říct, že mladší polovina středověku je stěžejním obdobím pro ustalování forem domácích zvířat. S tím souvisí další část článku zabývající se morfologií skotu. Byl proveden výzkum, měření a hodnocení kostí hovězího dobytka od konce doby laténské. Podle tohoto zkoumání byl skot v prvních dvou až třech stoletích středověku podobný tomu z pozdní antiky. Ve 13.–14. století rozměry kostí hovězího dobytka rostou. Výsledky z Francie byly porovnány s výzkumy z Německa a Velké Británie a ukázalo se, že vývoj velikostí dobytka není ani stejný, ani synchronní.

Dalším zajímavým tématem, kterému se článek věnuje, je práce s kůží. V Montpellier byly nalezeny kosti končetin a lebky patřící mladým jedincům koz, případně kastrovaným samcům. Tyto nálezy byly spojeny s koželužnou. Podle praktik popsanych ve středověkých textech byly syrové kůže dodávány řezníky i se zbytky kostí lebky a nohou. Analýza uhlíků odhalila přítomnost škumpy. V Languedocu našli botanikové její dva druhy – *Rhus coriara* a *Rhus cosinus* – obě jsou vhodné k činění kůže. Jsou známa různá činidla kůží z 18. století (olej, kamenec, dubová kůra), ale to neznamená, že by stejné postupy měly být užívány i ve středověku. Škumpa se používala k výrobě šagronové kůže (*maroquin*) a nejkrásnější šagrén se vyráběl z kůží kastrovaných samců. Zdá se tedy, že se tento způsob výroby objevoval v Montpellier ve středověké čtvrti koželužů (Blanquerie) v 13.–15. století. Zajímavé je, že koželužská čtvrt' Blanquerie se nachází uvnitř středověkých hradeb Montpellier a daleko od vody. Koželužny byly vykazány dále od centra města až během 17. a 18. století.

Poslední část článku pojednává o opracovaných kostech sloužících snad jako brousky, hladítka nebo „kovadliny“. Nejčastěji se jedná o metatarsus, radius nebo tibiai skotu, ale využívá se také mandibula nebo křížová kost koně. Kostí jsou ohlazené a jsou v nich více či méně pravidelné trojúhelníkové vrypy v linii. Nálezy takto upravených kostí jsou časté ve středních Pyrenejích a datovány jsou od 10. do 16. století. Nejvíce kostí pochází z 12.–14. století, ale je znám i nález datovaný do 8. století. Ve spolupráci s badateli ze Španělska, Portugalska a Maroka byly zjištěny etnografické analogie k těmto předmětům. Ve Španělsku, Portugalsku a Tunisku používají kováři takto upravené kosti k výrobě ozubených srpů a broušení zubů některých nástrojů.

Publikace *Trente ans d'archéologie médiévale en France* je zajímavým souborem článků z rozličných oborů archeologie. Dotýká se hlavních problémů a vývoje v uplynulých třiceti letech a dokumentuje současný pokrok v metodách a možnostech výzkumu. Některé články se nečtou snadno, jiné jsou naopak velmi příjemné i pro čtenáře, který francouzsky neumí plynně. Vedle mnoha přehledových článků zpřístupňujících v aktuální formě širokou škálu studijních témat ocení přeci jen stále odlehlý čtenář ve střední Evropě též bohatou bibliografii. Knížka tak může dobře posloužit všem, kteří hodlají překračovat hranice.

Anna Plevová – Filip Laval

Andrea Bartošková: Budeč. Významné mocenské centrum prvních Přemyslovců. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2014. ISBN 978-80-7422-295-5. 182 str.

Recenzovaná práce je sympatická svým rozsahem (157 str. textu a 25 str. literatury), úsporným formátem i precizní grafickou úpravou. Kniha otevírá novou řadu Nakladatelství Lidových novin s názvem *Archeologica* (odpovědný redaktor Jiří Knap). Již po prvním letném prolistování je jasné, že nakladatelství volbou prvního titulu celé série nesáhlo vedle.

Andrea Bartošková zde představuje výsledky výzkumů jednoho z nejvýznamnějších archeologických objektů v Čechách, který přitahuje pozornost odborné i laické veřejnosti více než 150 let. Je jím hradisko na Budči. Velkému zájmu se nelze divit. Budeč se objevuje mezi prvními historicky známými sídly na území našeho dnešního státu, s jehož tušenými, a hlavně chtěnými počátky v raném středověku je zároveň spojována. Jako místo, kde vyrůstal a vzdělával se nejvýznamnější patron a ochránce české země, se Budeč nemohla nestát součástí *grand narratives* (Jean-François Lyotard)

nebo třeštíkoveckých příběhů, které si kmen Čechů vyprávěl při večerním ohni. Kromě velkých dějin však lokalita patří i do mnohem subtilnějšího vyprávění, a to lidského příběhu autorky monografie, která věnovala Budči podstatnou část svého badatelského života. A. Bartošková je dnes bezesporu nejpovolanější osobou, která nás výzkumy na Budči může provést. Díky jejímu osobnímu angažmá při výzkumu lokality nedostanou čtenáři knihy pouhý suchopárný výčet faktů nebo řadu více či méně důvěryhodných hypotéz, ale mohou nahlédnout i pod pokličku archeologické práce. Ten pohled může pro někoho přinést překvapení, pro jiného rozčarování, pro všechny však důležité poučení.

Výzkumy na Budči patřily v 70. a 80. letech k vlajkovým lodím Archeologického ústavu ČSAV v Praze. Vázaly nejenom velké finanční prostředky, ale vyžádaly si i mimořádné personální nasazení. Na Budči a v jejím okolí se postupně vystřídalo několik generací archeologů – Jaroslav Böhm, Miloš Šolle, Zdeněk Váňa, A. Bartošková, Ivan Krutina, Naďa Profantová. Když byly po roce 1989 systematické výzkumy zastaveny a došlo k jejich zpracování a postupné publikaci v řadě rozsáhlých studií a monografických prací, zdálo se, že archeologické poznávání Budče dospělo ke svému happy endu. V té chvíli však do celého příběhu razantně zasáhla A. Bartošková, když, jak sama píše, „začala narážet na četné nesrovnalosti a nedoložená tvrzení v publikacích“ svých předchůdců a koneckonců i v publikacích vlastních, neboť zpočátku sama přebírala závěry starších a tehdy váženějších kolegů (s. 30–31). Je nehybnou zásluhou této vědkyně, že ve věku, kdy jiní již jen oprašují plody své dosavadní práce, zasedla za pracovní stůl a po více než jedno desetiletí trpělivě a pracně revidovala klíčové archeologické situace, aby nakonec dospěla k názoru, že dosavadní všeobecně uznávané publikace o Budči z pera koryfejí naší vědy obsahují chybné závěry a nelze z nich vyvozovat další závažné historické interpretace. Své výsledky pak postupně publikovala v odborných časopisech. Recenzovanou knihu lze chápat jako symbolické završení jejího mnohaletého úsilí.

Kromě obligatorních kapitol o topografii, dějinách bádání a dosavadním poznání původní přemyslovské domény, jejíž nedílnou součástí Budeč byla, se v první části knihy objevují i méně očekávané texty, jakými je např. rozsáhlá stať o periodizaci raného středověku ve středních Čechách a jejích archeologických oporách. Ačkoli autorka deklaruje, že je tato kapitola určena především laickému čtenáři, ocení ji i profesionální archeolog, který se nikdy nedokázal dostatečně hluboko ponořit do víru ohnivých debat pražských specialistek o „rozevřených“ a různě „zduřelých“ okrajích keramických nádob. Z perspektivy celé knihy však nejde o marginální záležitost, protože rozdíl v míře zastoupení „archaické formy kalichovitě prohnutých okrajů“ a „klasické formy kalichovitého typu okraje“ rozhoduje např. o datování fází výstavby opevnění budečského předhradí a synchronizaci s vývojem na akropoli (např. s. 104). Kromě keramiky, pro jejíž datování hledá A. Bartošková opory především v souborech z Pražského hradu, publikovaných I. Boháčovou, jsou z chronologického hlediska zvláště důležité i záušnice, na které se nedávno zaměřil I. Štefan. Čtenáře vybaveného zevrubnou znalostí periodizace raného středověku pak autorka připouští k popisu vývoje osídlení Budče od pravěku až po zánik hradiště v druhé pol. 11. stol., resp. jeho dožívání ve stoletích následujících. Nemá smyslu v této recenzi detailně popisovat jednotlivé poznatky, jež A. Bartošková ve své knize prezentuje. K těm nejdůležitějším, které nelze nezmínit, patří kompletní předatování vzniku (až o 100 let!) a přestaveb opevnění, které měl podle autorky vybudovat až Bořivoj (s. 53), zcela jiný pohled na dramatické události, jež vedly k masovému vraždění mladých mužů objevených v unikátní nálezové situaci Na Týnici (s. 92, 112), či odmítnutí starších a monograficky publikovaných závěrů o existenci ohraněného mladohradištního (kastelánského) dvorce (s. 114–117).

Celková vize o Budči a jejím vývoji, kterou A. Bartošková ve své knize představila, působí mnohem věrohodněji než u jejích předchůdců a víceméně plausibilně. Je tomu tak i proto, že se svá tvrzení snaží neustále konfrontovat s konkrétními nálezy a stratigrafickými situacemi. Vstupuje tak do vědeckého ringu s odkrytým hledím, což nebývalo zvykem; ještě dnes mnozí archeologové při vysvětlování svých interpretací spíše mlží, než aby předložili jasné argumenty, o nichž své závěry opírají. Tento sympatický rys její práce ovšem přímo vybízí potenciální oponenty, aby se pídili po slabinách předložené interpretace historického vývoje Budče.

Nelze si třeba nevsimnout snahy autorky o posunutí počátku hradiška směrem k historicky známým Přemyslovcům – Bořivojovi a především Spytihněvovi (s. 155). Důsledkem je ekvilibristika

s nejstarším raně středověkým osídlením Budče, které reprezentují nepočtené, přesto naprosto jasné nálezy tzv. předvelkomoravského (či starohradištního) horizontu, jakými jsou avarská kování či ostruhy s háčky. Nejdříve o nich autorka píše jako o typických předmětech, které „se svým výskytem vážou k náleзовému prostředí 8. stol.“ (s. 32), posléze konstatuje, že byly v Čechách zřejmě užívány i v první polovině 9. stol. (o které jinak mnoho nevíme, protože je „obtěžně rozpoznatelná“ – s. 32), aby nakonec dospěla k názoru, že „nejstarší raně středověké osídlení Budče“ bylo „datované rámcově do první poloviny 9. století s přesahem do jeho druhé poloviny“ (s. 49). A Bartošková asi nechtěla nechat centrum hradiska, kde se již prokazatelně objevila předvelkomoravská elita, více než století neopevněné, pokud tedy připustíme, že první hradba mohla být vybudována Bořivojem, či dokonce až v době výstavby rotundy sv. Petra za vlády Spytihněva (s. 52).

Zतोžnění dochované církevní stavby s kostelem knížete Spytihněva je ostatně alfou i omegou celé práce. Nechci na tomto místě jakkoli zpochybňovat většinové mínění vědecké obce, přesto bych upozornil, že argumentace založená na tomto předpokladu se pohybuje jaksí v kruhu. Nejdříve se dozvídáme, že „skutečnost, že stojící loď kostela sv. Petra a Pavla představuje rotundu sv. Petra vystavěnou knížetem Spytihněvem I. někdy mezi lety 895–915, prokázal zejména archeologický výzkum“ (s. 59–60). Uvedené datum se pak jako mantra objevuje stále dokola na různých místech knihy, aby se na něj zavěsila absolutní archeologická chronologie Budče, včetně nástupu významných keramických typů (s. 124–125, 141), o které mj. opírá i datování výstavby rotundy.

Kromě keramiky je dalším důležitým chronologickým prostředkem esovitá záušnice. Její nástup datuje na Budči „náhlé“ ukončení pohřbívání v knížecím dvorci a umožňuje synchronizaci této „události“ s hromadným hrobem Na Týnici. To vše muselo proběhnout okolo roku 935 v souvislosti s vraždou sv. Václava a „násilným dobytím budečského hradiště“ Boleslavem I. (s. 86, 94, 112–113). Při datování záušnic se A. Bartošková opírá mj. o práci I. Štefana, který našťáště disponuje absolutním datem, jež dokládá „nástup esovitých záušnic drobných rozměrů v Čechách ... někdy okolo první třetiny 10. století“. Ono „hodnotné“ datování ovšem pochází, jak jinak, z „pohřebiště u rotundy sv. Petra na Budči vystavěné knížetem Spytihněvem I. někdy mezi léty 895–915“. Pro úplnost dodejme, že I. Štefan na jiném místě svého textu uvádí: „esovitá záušnice se v západoslovanských regionech a Karpatské kotlině začíná uplatňovat v horizontu posledních dvou třetin 10. století.“ (*Štefan 2010*, 174–178).

Osobně bych varoval před absolutním datováním archeologických situací odvozeným z historických událostí. Je vícero příkladů, že neotřesitelnou jistotou písemných zpráv může otřást exaktní dendrochronologické datum, jak se to stalo např. u „nejstarší“ válcové hradní věže na Moravě, kterou měla nechat údajně postavit již královna Konstancie v Břeclavi (*Měřínský – Plaček 1988*, 221; *Plaček 2007*, 132). Dubové piloty pod základy věže však dokazují, že byla postavena o 35 až 45 let později (*Dvorská 2001*).

Uvedené chronologické nuance by snad ani nemusely příliš vadit, kdyby se A. Bartošková nevydala ve svém díle, ostatně plně v duchu pražské školy raného středověku, na cestu událostní archeologie. Archeologické nálezy a struktury se snaží za každou cenu spojovat s konkrétními historickými osobami a ději (pro spravedlnost dodejme, že v případě Budče snad ani nemohla v kontextu doby činit jinak; ruku na srdce – kdo z nás by odolal vábívému volání knízat Bořivoje, Spytihněva a Václava). Historické události jsou však v 10. stol. již poměrně nahuštěny. Aby mohla archeologie konkurovat historii založené na písemných pramenech, musí mít vypracovanou velice detailní chronologii. A v tom je keramice onen skrytý háček. Celý přístup A. Bartoškové, jakkoli v rámci kulturně-historického paradigmatu plně legitimní, vychází z předpokladu, že archeologie může svými metodami postihnout rychlý běh událostních dějin (k tomu detailně *Klápště 2003*, 100–101). Celá interpretační konstrukce je pak velmi citlivá na sebemenší posuny v chronologickém schématu. Pokud jakýkoli další objev významnějším způsobem pozmění datování předpokládaných chronologických konstant (např. nástup kalichovitých okrajů, nástup esovitých záušnic apod.), zhroutlí se celá interpretace jako domeček z karet. To pak vyvolává velké rozčarování u historiků, což naposledy pregnantně vyjádřil D. Třeštík: „Nedbal jsem tehdy varování ..., že takto nelze na vždy provizorních tvrzeních archeologů stavět, a vymstilo se mi to“ (*Třeštík 2001*, 359).

Bez ohledu na mé výše uvedené metodologické úvahy platí, že v rámci historicko-kulturního paradigmatu je kniha A. Bartoškové vynikajícím příkladem fundované a originální vědecké práce, která má potenciál oslovit nejširší veřejnost. Je zároveň důkazem toho, že poctivé a minuciózní vyhodnocení pramenů se vyplatí i v archeologii a že žádná z publikovaných „pravd“ nemusí být ta konečná. Musíme se neustále vracet *ad fontes*, abychom si našli pravdu vlastní.

Jiří Macháček

Literatura

- Dvorská, J. 2001:* Výsledky dendrochronologické analýzy dubového roštu pod věží břeclavského hradu. In: E. Kordiovský – E. Klanicová edd., Město Břeclav, Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, 131–133.
- Klápště, J. 2003:* Dějepis a archeologie: příbuzenství jak se patří. In: J. Klápště – E. Plešková – J. Žemlička edd., Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 96–109.
- Měřínský, Z. – Plaček, M. 1988:* Nástin vývoje hradní architektury vrcholného středověku na Moravě a ve Slezsku do období husitských válek. *Archaeologia historica* 13, 217–249.
- Plaček, M. 2007:* Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí. Praha: Libri.
- Štefan, I. 2010:* Příspěvek k chronologii a výpovědním možnostem esovytých záušnic. In: *Studia mediaevalia Pragensia* 9, Praha: Univerzita Karlova, 171–205.
- Třeštík, D. 2001:* K poměru archeologie a historie. *Archeologické rozhledy* 53, 357–361.

Dějiny staveb 2014. Sborník vybraných referátů z konference v Nečtiněch konané ve dnech 21. 3. – 23. 3. 2014. Vyd. Klub Augusta Sedláčka ve spolupráci se Sdružením pro stavebněhistorický průzkum, *Plzeň 2014*. 244 str.

Aktuální svazek *Dějin staveb* přináší dva pozoruhodné příspěvky o lidové architektuře, které by neměly uniknout pozornosti archeologů středověku a novověku. Předně je to zpráva *V. Kolaříka, D. Merty* a *J. Pokorného* (211–220) o první etapě záchranného archeologického výzkumu odborníkům dobře známého domu čp. 36 v Sebranicích (okr. Blansko), který s ohledem na dochované masivní patrové roubené žudro představuje mimořádně vzácnou ukázkou architektury poddanských usedlostí Hané. Odkryv proběhl v roubené světnici, která patří ke stavební etapě datované písemnými prameny do 1. pol. 18. století. Ve složitě stratigrafii vícečetných podlah a podezdívek zaniklých roubených příček se podařilo rozlišit pozůstatky tří starších dřevěných domů, které lehly popelem. Tyto stavby, z nichž nejstarší autoři datují do 15. stol., přesně dodržovaly prostorové schéma a orientaci stávajícího domu; při novostavbách docházelo jen k malým posunům stěn. Z metodického hlediska je neméně pozoruhodný článek *J. Škabradý* a *Z. Němcové* (97–108) o roubeném domě čp. 22 v Lezníku (okr. Svitavy), který prošel na venkovské poměry neobvykle radikální

přestavbou. Roubené stěny ze stavební etapy z 80. let 17. stol. byly po uplynutí asi jednoho století ve velkém rozsahu rozřezány a jako celistvé úseky znovu použity. Roubená konstrukce tedy nebyla – jak by bývalo bylo obvyklé – rozebrána na jednotlivé trámy. Z dalších článků o obytné architektuře stojí archeologům za pozornost i podrobná prezentace dymníkových kuchyní ve vystavném, v jádru pozdně gotickém domě čp. 72 v Jáchymově, který zprvu sloužil jako rezidence jednoho z místních horních úředníků. Věnují se mu *L. Zeman* a *A. Kratochvílová* (123–132), kteří své závěry o dispozičním řešení jednotlivých podlaží opírají o zevrubnou plánovou a fotografickou dokumentaci.

Sborník jako vždy potěší znalce fortifikační architektury. *J. Varhaník* (23–30) referuje o nálezo- vých situacích, které svědčí o existenci středověkého arkádového ochozu na nádvoří hradu Orlíka n. Vltavou. *J. Slavík* (189–210) shrnuje dosavadní poznatky o stavební podobě z valné části zaniklého středověkého hradu v Hradci Králové. Vyhodnocuje poznatky z několika etap stavebněhistorických průzkumů objektů, v nichž se dochovaly zbytky středověkých konstrukcí, a z rozboru archivních plánů zbořených staveb. *R. Vrla* (145–152) rozlišil ve hmotě zámku ve Zlíně celou řadu stavebních etap, mj. pozůstatky středověké tvrze, konkrétně hranolové věže a patrně paláce obdélného půdorysu.

J. Štětina (153–171) při průzkumu sklepů barokního zámku v Kroměříži učinil řadu zjištění přispívajících k rekonstrukci stržené středověké biskupské rezidence. *P. Sokol* (5–22) se vrací k otázce stavebníka románského hradu Přimda. Ve shodě s publikací *V. Razíma* uvažuje, že jím byl český panovník, k čemuž ho vede promyšlené dispoziční schéma stavby, zvláště existence věžeňské kobky v přízemí vstupního rizalitu.

Mezi články o církevní architektuře zaujme archeology příspěvek *V. Peksy* (109–116) o širších topografických souvislostech románského kostela v Očihově (okr. Louny). Autor publikuje poznatky o zaniklém sídlišti z přelomu raného a vrcholného středověku, jež se rozkládalo mimo dnešní vesnické jádro. Dále lze zmínit článek *E. Volfové* (85–96) o goticko-renesanční věži kostela v Srbčici (okr. Rakovník), jež se vyznačuje na svou dobu nezvyklým schodištěm v síle zdi a naopak poměrně obvyklými střílnami klíčového tvaru (o jejich fortifikačním účelu lze ale důvodně pochybovat).

Jan Kypka

Matthias Fröhlich: Burg und Bergbau im südlichen Schwarzwald. Die Ausgrabungen in der Burg am Birkenberg (Gde. Bollschweil-St. Ulrich). Archäologie und Geschichte 20. Jan Thorbecke Verlag, Ostfildern 2013. 662 str.

Literatura o středověkém hornictví je poměrně bohatá na texty o prostorových vazbách opevněných sídel, zvláště hradů, k těžebním a zpracovatelským areálům. Třebáže tyto práce mají často charakter (zdanlivě) důkladných regionálních sond, málokdy přinášejí konkrétní závěry. Příčina je nasnadě. Většinou ani při podrobném povrchovém průzkumu nelze postihnout relativní chronologii lokalit obou sledovaných druhů. Snaha o řešení tohoto složitého problému stála za rozhodnutím odhalit v podstatě kompletně jádro hradu v prostoru středověkého důlního revíru Birkenberg ve Schwarzwald, rozsáhlé oblasti s výskytem stříbrných rud, jež patří za jednu z nejlépe poznanych hornických krajín Evropy. Výzkum uskutečněný v letech 1998–2004 českému čtenáři okamžitě evokuje „kauzu“ Vizimburk. Před výkopovými pracemi nikdo netušil, že pahorek v sobě skrývá dobře dochované zbytky kamenných staveb, místy dochované do výšky bezmála 5 m. Na rozdíl od českého příkladu ale dnes máme před sebou obšírnou publikaci (vypracovanou jako disertační práce), která přináší bohatý výběr z poměrně podrobné terénní dokumentace i komplexní vyhodnocení hmotné kultury, včetně stratigrafického kontextu. Ovšem marně v ní pátráme po zamyšlení

nad vyvolaným památkovým problémem, konkrétně stran konzervace k destrukci značně náchylných torz zdív.

Díky velkorysému odkryvu si můžeme učinit ucelenou představu o překvapivě složitém stavebním vývoji sice nevelkého, ale mohutně opevněného hradu. Podle keramiky autor hypoteticky datuje jeho založení do 1. čtvrtiny 13. stol., kdy měla být vybudována hranolová věž, zprvu jako solitérní objekt. Teprve s odstupem několika desetiletí došlo na výstavbu obvodové hradby, která napříště určila rozsah hradního jádra. V prvních desetiletích 14. stol. pak měly být vybudovány nejprve dvě větší obytné budovy po bocích věže, posléze masivní štítová hradba v čele hradního jádra. Před polovinou 14. stol. hrad poprvé vyhořel, během následné obnovy se však jeho podoba příliš nezměnila. Zásadní zlom ve stavebním vývoji nastal v 70. letech 14. stol., kdy byl hrad podle výpovědi písemných pramenů dobyt a vzápětí cíleně pobořen. Na zplanýrovaných rozvalinách staveb sice v odstupu jednoho či dvou desetiletí vyrostla poměrně rozlehlá obytná budova dřevěné konstrukce, obvodová fortifikace však obnovena nebyla. Stavební vývoj se definitivně uzavřel někdy v 1. pol. 15. století. Sídlo bylo od té doby opuštěno, ačkoli těžba v jeho okolí pokračovala ještě několik desetiletí.

Z trosk hradu, třebaže násilně poničeného, pochází relativně malé množství drobných nálezů. Autorem snad až příliš pečlivě hodnocené předměty vypovídají jednak o každodenním životě privilegovaných obyvatel i řadových členů posádky, jednak o důlních aktivitách v bezprostředním předpolí. Se zpracováním rudy souvisejí mlecí kameny, jejichž úlomky byly porůznu druhotně použity ve zdivu hradních staveb. Podlahy některých objektů pak byly vysypány jemně rozdrčenou struskou. Z výsledků výzkumu však jasně vyplývá, že v hradním jádru se ruda neupravovala. Životní styl vyšších sociálních vrstev se nejlépe zračí v četných nálezích kachlů, jež pocházejí ponejvíce ze 14. století. Z kovových předmětů stojí za zmínku zvláště dobře dochovaná kuchyňská pánev s dlouhou rukojetí.

Autor věnuje několik desítek stran knihy podrobnému rozboru písemných pramenů, které se přímo či (většinou) nepřímo vztahují k středověkým dějinám hornictví v zájmové oblasti. Podrobně sleduje regionální územní politiku světských knížat i vyšších církevních hodnostářů, kteří ve 12.–14. stol. vedli tvrdý zápas o lenní svrchovanost nad důlními regiony. V navazujících kapitolách zaostruje pohled na příslušníky rodu Schnewlinů, nejpozději od konce (pravděpodobně od poloviny) 13. stol. kontinuální držitele zkoumaného hradu. Ti v písemných pra-

menech vystupují už v předchozích desetiletích coby leníci štrasburských biskupů. A právě od nich Snewlinové nejprve jako zástavu, poté jako dědické léno obdrželi důlní regál pro revír Birkenberg, který se postupně stal základem jejich rodového jmění. V 70. letech 14. stol. byl hrad z dnes neznámých důvodů dobyt a rozbořen početným vojskem vedeným přímo fojtem kraje Breisgau jakožto zástupcem zeměpána. Zajatí členové rodu Schneulinů se po vykoupení z vězení sice směli vrátit na Birkenberg, na troskách rodového hradu však vybudovali o několik řádů skromnější rezidenci.

Kniha o hradu Birkenbergu uprostřed stejnojmenného důlního revíru zaujme nejen specialisty na hornictví či fortifikační architekturu. Krom jiného představuje cenný příspěvek ke studiu sociálních dějin a životní úrovně nižší šlechty. Z památkového hlediska však vzbuzuje kontroverzní dojem.

Jan Kypča

Yves Hoffmann – Uwe Richter (Hrsg.): Die Frühgeschichte Freibergs im überregionalen Vergleich. Städtische Frühgeschichte – Bergbau – früher Hausbau. Mitteldeutscher Verlag, Halle (Saale) 2013. 473 str.

Sborník navazuje na konferenci uspořádanou v r. 2012 v saském Freibergu u příležitosti 850. výročí první výslovné zmínky o osídlení v prostoru budoucího horního města. Obsahuje ji zakládací listina kláštera Roßzelle, která představuje jednu z nejdůležitějších opor výzkumu kolonizace německé části (Pod)Krušnohoří. Prosvětlování tamní krajiny bylo takřka od samých počátků úzce provázáno s těžbou stříbrných rud, zahájenou už v 60. letech 12. století. Nejvýnosnější ložisko, kvůli němuž docházelo k rozsáhlým nuceným směnám držav ve prospěch zeměpána, dalo vzniknout rozlehlé hornické aglomeraci, jež od 80. let 12. stol. nabývala rysů právního města. Jeho ohrazené jádro, pro které se posléze ujal název Freiberg, se postupně rozrostlo na bezmála 50 ha. Jak editoři asi právem zdůrazňují, vysoká míra dynamiky urbanistického vývoje v první půlstoleté etapě horního města nemá ve střední Evropě srovnání. A s nadsázkou dodávají, že stejně překotně se v posledních pětadvaceti letech rozvíjí archeologický a stavebněhistorický výzkum v jádrech měst středního Německa. Proto výročí, které připadlo na r. 2012, představovalo logickou záminku ke konfrontaci nejnovějších výsledků různých odnoží mediévistiky na poli výzkumu raných lokačních měst, a to nejen horních.

Jednotlivé publikované příspěvky se většinou týkají urbanismu či obytné architektury konkrétních

lokalit, problematice hornictví je věnováno relativně méně pozornosti. Na první dojem je zřejmé, že mnohé články archeologů i stavebních historiků mají charakter předběžných zpráv, jiné naopak stručných výtahů z už publikovaných obsáhlejších prací, aniž by se jejich autoři alespoň pokusili o formulaci nových otázek. Přesto je sborník jako celek nadměru užitečný: poskytuje vodítko k mnoha cenným informacím, jež se doslova skrývají v obtížně dostupných regionálních publikacích. I kvůli nepřehlédnutelné tematické a kvalitativní nevyrovnanosti shromážděných článků zaujme na první pohled několik málo příspěvků, jejichž autorům se v hutně srozumitelné zkratce podařilo nastínit, že i malý (tj. publikovaný) výsek z nedávno zdokumentovaných hmotných pramenů má vysoký výpovědní potenciál.

Posuv v bádání je aktuálně nejlépe patrný u problematiky počátků urbanistického vývoje těch saských horních měst, v jejichž jádrech se uskutečnily drobnější i rozsáhlejší archeologické výzkumy. Příspěvky editorů o Freibergu a Dippoldiswalde jsou toho dobrým příkladem. Oba autoři, v první řadě archeologové, se stejně umně potýkají s prameny písemnými i hmotnými. A co je ve srovnání s mnoha jinými příspěvateli zvláště sympatické, oba předkládají stručné texty, které jsou sice z převážné části založeny na již publikovaných zjištěních nebo všeobecně známých dobových dokumentech, ovšem znovu neotřele vyhodnocených. Oba účelně konfrontují kusou výpověď písemných pramenů např. se stavebními dějinami velkých farních chrámů jako odrazu hospodářského vzestupu městských obcí. Neméně schopně zacházejí s nově získanými dendrodaty z archeologických situací. Za přečtení stojí i další články o urbanismu saských a durynských měst, třebaže jejich závěry často stojí na více či méně vágních rozborech katastrálních map z 19. stol. nebo nedostatečně publikovaných archeologických výzkumech. Nevyrovnaný stav poznání sídelního vývoje konkrétních lokalit dobře vynikne při srovnání článků o Freibergu a třeba Lipsku, srovnatelně důležitém hospodářském centru Míšenské marky, ovšem s podstatně staršími kořeny. Z pera historika vzešla poučná studie o složitě utvářeném urbanismu Lipska (včetně předměstí) může vzbudit klamný dojem, že do jeho jádra archeologie dosud nevstoupila. Není to ovšem projev ignorance ze strany autora. Nic jiného mu při současné kvalitě publikovaných výsledků tamního „rozbujeleho“ terénního výzkumu ani nezbyvalo. Tím více je třeba ocenit dlouhodobou práci obou editorů na poli mezioborového výzkumu. Pod jejich vedením se skutečně spíše drobné archeologické akce, o to však promyšleněji (náročněji) se získanými poznatky oba naklá-

dají: důsledně v kontextu s ostatními dostupnými druhy pramenů.

Z prezentovaných objevů profánní románské a raně gotické architektury středoněmeckých měst si pozornost předně zaslouží článek přinářející výtah z takřka souběžně vydané monografie, která důkladně zhodnocuje výsledky hloubkového průzkumu fojtského domu v saském městě Oschatz. Vzdor mnoha pozdějším úpravám se v jeho hmotě ve velkém rozsahu dochovaly konstrukce první stavební etapy, včetně torz sdružených oken s kvalitní kamenickou prací, jež osvětlovala 1. patro. Na základě stylového rozboru je výstavba domu kladena k r. 1200. Byť lze o takto časném datování vést debatu, není sporu, že před sebou máme velice vzácně dochovanou ukázkou kultury bydlení a reprezentace nejvyšší vrstvy městského obyvatelstva raných lokačních měst. Cenná, obsírněji probraná zjištění o podobě nejstarších kamenných měšťanských domů přináší článek o zástavbě Freibergu. Dojem z ostatních příspěvků německých badatelů, kteří se v prvním plánu nebo okrajově věnují téže problematice, je však více než rozpačitý, a to zvláště kvůli nízké kvalitě předložené dokumentace. V každém směru je zastihují dva souhrnné texty českých kolegů o nejstarších dochovaných domech v Brně, a zvláště v Praze.

Lze-li referovaný sborník využívat jako orientační pomůcku v dostupných výsledcích bádání o raných středoněmeckých městech, pak z druhé strany poskytují tutéž službu nejlépe oba zmíněné články o profánní architektuře Prahy a Brna, se vzorně připravenou obrazovou přílohou. Kromě nich jsou zastoupeny ještě tři příspěvky archeologů o horních městech v Čechách a na Slovensku, ovšem značně rozdílně koncipované. Zatímco souhrnný článek o Jihlavě a hornické činnosti v jejím okolí vychází z už obsírněji publikovaných terénních výzkumů, pojednání o Kutné Hoře a Banské Štiavnici mají charakter předběžných zpráv s nahodilým výčtem informací různé hodnoty. Příspěvek zaslany ze Slovenska navíc po metodické stránce zůstává pevně ukotven v bádání desetiletí dávnou minulých: autor se zabývá hlavně otázkou etnicity horníků, přičemž jejich německý původ pochybně dokládá třeba hrstí keramických střepů, ba dokonce i oplentovanými šjíjemi suterénů domů. Konkrétně je třeba upozornit i na příspěvek z pera archiváře, který shromáždil kusé pramenné zmínky o mobilitě mincmistrů a horních podnikatelů ve 14. stol. mezi Freibergem a Kutnou Horou.

Ač sborník sestává ze statí různé povahy, bezesporu usnadňuje přístup k celé řadě cenných poznatků o raných lokačních městech střední Evropy. Jak

ale ukazuje nejen zmíněný článek o Banské Štiavnici, je třeba k předloženým závěrům přistupovat kriticky, a pokud možno dát si tu práci s vyhledáváním a ověřováním primárních zdrojů. Co je překvapivé, žádný ze zaslanych textů nemá nároky postihnout určitý jev na větším geografickém vzorku. Na závěr je dlužno dodat, že sborník nejen grafickou úpravou navazuje na o rok starší obsáhlou monografii o středověké a raně novověké architektuře Freibergu. Na deskách tohoto díla, které má z větší části charakter uměleckohistorického soupisu, se objevují stejná jména, tentokrát dvojice autorské (*Hoffmann – Richter 2012*).

Jan Kypta

Literatura

Hoffmann, Y. – Richter, U. 2012: Entstehung und Blüte der Stadt Freiberg. Die bauliche Entwicklung der Bergstadt vom 12. bis zum Ende des 17. Jahrhunderts. Halle (Saale).

Małgorzata Chorowska – Czesław Lasota: Kamiénica mieszczańska w Świdnicy. Karczma i mieszkanie w XIII–XVIII w. Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2013. 447 str.

Kniha předních polských historiků architektury vychází z pozoruhodných památkových projektů ze 70.–90. let 20. stol., zaměřených na plošné mapování stavební podoby a výzdoby měšťanských domů ve Świdnici, druhém nejvýznamnějším hospodářském centru Slezska v pozdním středověku i novověku. Přibližně z poloviny ji tvoří soupis jednotlivých domů uspořádaný po logických celcích blokových parcel. Každá položka sestává ze stručného popisu, analyticky vyhodnocené základní plánové dokumentace (půdorys v úrovni sklepů a přízemí) a fotografie hlavní fasády, jejíž pandán někdy tvoří detailní výřez z historické veduty. Soupis świdnických domů velice připomíná jeden český projekt, a sice plošný průzkum historické architektury v jádru Prahy, realizovaný rámcově v téže době (nyní zrušeným) Státním ústavem pro rekonstrukci památkových měst a objektů. Jeho výstupy však zůstávají v archivech.

Je samozřejmě otázkou, nakolik lze spoléhat na závěry průzkumů domů, jejichž kvalita je poplatná nejen době svého vzniku, ale i časovému tlaku, v němž jistě vznikaly. Při plošném mapování se většinou nehledělo na detaily, které mohou významně doplňovat, ba i značně korigovat představu o celkovém stavebním vývoji domu, učiněnou na základě

mechanického hodnocení typologie dispozic a konstrukcí. Přes všechny tyto výhrady je však dokumentace svídnických domů na první pohled cenným nástrojem právě pro typologicky orientovaný výzkum architektury měšťanských domů, ve středoevropských poměrech nástrojem doslova unikátním. Jak s ním zacházejí autoři?

První polovinu knihy tvoří syntetizující kapitoly o celkovém urbanismu města a stavebním vývoji měšťanského domu ve 13.–18. století. Vzhledem k charakteru dostupné plánové dokumentace, která zachycuje pro průzkum dnes nepřístupnější partie domů, je pozornost autorů soustředěna na sklepy, z velké části středověkého původu. Tento zájem je pochopitelný, neboť dochované komplexy historických sklepů svídnických domů se vyznačují mimořádnou rozlohou, složitou dispozicí a neméně složitým stavebním vývojem. Potřebu velkých chladných úložných prostorů autoři důvodně dávají do přímé souvislosti s velkorysími pivovarnickými výsadaми, udělenými Svídnickým v 13.–14. století. Co se tehdy nevyplývalo ve více než 250 zdejších krčmách, vyvázelo se do mnoha dalších míst po Evropě.

Představu o raných etapách stavebního vývoje sklepů významně upřesnily dendrochronologické analýzy několika dochovaných konstrukcí. Získaná data jsou sice málo početná, v kombinaci s typologickou dispoziční analýzou se však autorům podařilo v podstatě plošně postihnout chronologii sklepů. V dalším kroku sledují, jakým vývojem prošla parcellní síť celých domovních bloků většinou přesného obdélného tvaru. Českému čtenáři tento přístup okamžitě evokuje pozoruhodné články Milady Radové-Štikové.

Kdo se dnes chce zaobírat srovnávacím výzkumem (nejen) raně a vrcholně gotické architektury měšťanských domů ve střední Evropě, knihu o Svídnici doslova musí mít stále po ruce. Platí to stejnou měrou pro archeology jako stavební historiky. Z širšího hlediska lze v ní najít také poučení, jak lze poznatky o stavebním vývoji domů zhodnotit na pozadí konkrétního průřezového tématu sociokulturní historie (tentokrát výroby a konzumace piva).

Jan Kypka

Roman Malach – Miroslav Válka (eds.): Vesnická stavební kultura. Stavební materiál – domová dispozice – slohové ohlasy – dřevěné sakrální stavby. Etnologické studie 18. Masarykova univerzita, Brno 2014. 263 str.

Brněnským univerzitním Ústavem evropské etnologie vedená řada *Etnologické studie* se zaměřuje na konzervativně pojatou historickou etnologii,

tedy spíše etnografii. Jednotlivé svazky poměrně často obsahují i články archeologů. Jejich pozornost si ale řada zaslouhuje jako celek, i kdyby kvůli něčemu jinému, tak vzhledem k značnému množství srovnávacího pramenného materiálu tzv. tradiční kultury. Velký mezioborový přesah má i sborník o vesnické stavební kultuře, jejíž kořeny lze sledovat hluboko do minulosti. Pro archeology jsou zajímavé zvláště dva tematické oddíly příspěvků – o stavebních materiálech a dispozicích domů.

Problematika stavebních materiálů je na stránkách sborníku zúžena v podstatě výhradně na používání hlíny v nepalémém stavu, ovšem ve všech možných jejich formách. Je to pochopitelné hlavně z toho důvodu, že hliněné konstrukce vesnických domů podléhají v současné době ve velké míře zkáze. Především na povrchové úpravy tzv. lepenice (mazanice) jako pokryvu dřevěných konstrukcí se zaměřuje J. Škabrada (22–29). Ze svého bohatého fotografického archivu vybral řadu instruktivních záběrů ze staveb, z nichž mnohé od doby dokumentace zanikly nebo prošly razantní úpravou. Autor prezentuje celou řadu způsobů zdrsnění povrchu mazanice (od různých obrzců rýh po zamačkávané střepy a kamínky, aby k ní lépe přilnuly omítkové a nátěrové vrstvy). Obdivuhodně detailní poznatky o využívání hlíny v oblasti roubeného domu v okolí Boskovic shromáždil na základě vlastních průzkumů J. Pokorný (30–44). Všimá si hlavně úprav spár mezi trámy roubení, omítek a izolačních pokryvů stropů. Autorův přístup do velké míry připomíná terénní postupy archeologie, neboť povětšinou zkoumal stavby značně narušené nebo v průběhu jejich přípravy k transferu. V. Kovářů (62–70) a J. Matuszková (71–79) se zabývají hlavně konstrukční stránkou staveb s hliněnými pláštěmi na moravském venkově. Obě autorky především na příkladu stodol sledují stavební postupy při použití tzv. vepřovic nebo tzv. válků (bochnikovitých hrud hlíny kladených klasovým způsobem). Stavby z nepalémých cihel na Berounsku, mapované H. Mevaldovou (45–55), zaujmou mj. kvůli svému poměrně vysokému počtu, a přitom se vyskytují v oblasti, která je právem řazena do oblasti rozšíření roubeného domu.

Tři z článků zaměřených na dispozice domů oživují debatu o tzv. špýcharovém domě, jehož základním znakem je dvoupodlažní řešení komorového dílu a poměrně výrazná výška hlavní obytné místnosti. Připomeňme, že genezi tohoto typu zásadní měrou objasnila archeologie, konkrétně např. odkryvem zaniklé vsi Pfaffenschlag u Slavonic. Ve zkratce se o definici tohoto archaického dispozičního typu domů pokusil, resp. ze svých předchozích textů pořídil výtah, J. Škabrada (97–99), názory na

jeho genezi v dosavadní etnografické literatuře shrnul *M. Válka* (100–107). Že i přes obrovský úbytek památek vesnické architektury za poslední století lze dodnes v terénu učinit řadu závažných objevů, ukazuje plošný průzkum *D. Šnejda* (118–126) v jihovýchodních Čechách. Autor na pomezí okresů České Budějovice a Český Krumlov zjistil ještě několik desítek domů tzv. špýcharové dispozice, které unikaly evidenci v literatuře. Vybrané objekty podrobil důkladnému průzkumu, čímž podstatně rozšířil dosud známý počet ukázek nejstarší vrstvy dochovaných venkovských domů v českých zemích. Svě objevy staveb předbělohorského stáří souhrnně publikuje na jiném místě (*Šnejd 2013*). Naléhavost terénních průzkumů podtrhuje osud nejceněnějšího z podrobněji prozkoumaných jihočeských domů; vzdor svému mimořádnému stáří zanikl, byť byl prohlášen kulturní památkou. Do r. 2013 stál v usedlosti čp. 1 v Mirkovicích u Českého Krumlova. Při jeho demolici se podařilo částečně zachránit pouze nejhodnotnější dřevěné konstrukce, prvořadě torzo roubeného pláště obytné místnosti z 20. let 15. stol. (dendrodata), jež snad dojde uplatnění ve skanzenu v západočeských Chanovicích. Alespoň že během bouracích prací proběhl hloubkový průzkum domu, jehož výsledky byly pohotově a obšírně publikovány (*Havlice – Kodýdek – Šnejd 2014*). K překvapivým zjištěním patří nejen absolutní datování nejstarší stavební fáze mirkovickeho domu, ale i jeho poměrně složitý stavební vývoj v 2. pol. 15.–16. století.

Jan Kypta

Literatura

Havlice, J. – Kodýdek, L. – Šnejd, D. 2014: Středověké jádro domu zemědělské usedlosti čp. 1 v Mirkovicích. Výsledky hloubkového výzkumu. Průzkumy památek XXI/2, 139–155.

Šnejd, D. 2013: Nové poznatky o rozšíření špýcharového domu na Českokrumlovsku. Průzkumy památek XX/2, 83–96.

Karla Motyková: Archeologické stopy dávných věků v Nymburce a středním Polabí. Doba kamenná 8500–2300 př. Kr. Od lovců a sběračů k patriarchálním zemědělcům. Ivan Ulrych – nakladatelství VEGA, *Nymburk 2013*. ISBN 978-80-87275-73-3. 189 str.

Kniha opustila tiskárnu v posledních dnech roku 2013, ale její pravidelná distribuce započala až v roce následujícím. Česká archeologická společnost následně udělila autorce cenu Eduarda Štorcha za popularizační počín roku 2014.

Práce vznikla „na přání vedení města Nymburka s požadavkem, abych se zaměřila na výsledky zdejších archeologických výzkumů posledních let a vysvětlila veřejnosti jejich přínos pro pravěké dějiny Čech“, vysvětluje v úvodu autorka (s. 4), jejíž jméno je spojeno hlavně se studiem protohistorie, ale nezanedbatelné není ani období jejího působení v nymburském muzeu (1992–2008), kdy se věnovala hlavně předstihovým a záchranným výzkumům.

Jedná se o knihu určenou širší veřejnosti, přesto autorka na závěr zařadila poměrně rozsáhlou výběrovou bibliografii týkající se diskutované problematiky i regionu (s. 176–180), přičemž na jednotlivé tituly odkazuje v textu. Hlavní inspirací pro sepsání knihy a jejím těžištěm je objev v středoevropském kontextu ojedinelé eneolitické mohyly, jež autorka zasadila do širších chronologických a geografických souvislostí.

Monografie je rozdělena do třech oddílů, následujících úvod a předmluvu, řazených chronologicky: I. Lovci a sběrači – střední doba kamenná – mezolit (8500–5600 př. Kr.), II. První zemědělci – mladší doba kamenná – neolit (5600–4500 př. Kr.), III. Pozdní doba kamenná – eneolit (4500–2300 př. Kr.). Následuje shrnutí v podobě doslovu, soupis literatury a chronologická tabulka. Celou práci uzavírá autorčin životopis a rozhovor (v angličtině) M. Vandase s autorkou.

V úvodu K. Motyková charakterizuje krajinu nymburského Polabí a zároveň v souvislosti s nálezem ze sousedních regionů diskutuje reálnou, ale zatím neprokázanou možnost osídlení Nymburska v období středního a mladšího paleolitu. Následuje oddíl zaměřený na období mezolitu, ve kterém autorka podává základní charakteristiky období včetně změn klimatu a seznamuje čtenáře s nalezišti v okolí Nymburka. Výklad vhodně doplňuje mapka i fotodokumentace artefaktů a nalezišť.

V úvodu dalšího oddílu autorka popisuje změny, jež přineslo období neolitu. Obecné informace doprovází popis konkrétních nálezů z města i okolí, na jejichž pozadí se autorka pokouší rekonstruovat způsob života v období neolitu na Nymbursku a zamýšlí se nad tím, jakou roli mohl zájmový region sehrát v (pre)historickém vývoji (s. 44–48). V druhé části tohoto oddílu probírá otázku rondelů. Opět začíná obecným rámcem problematiky, poté seznamuje čtenáře s nedávnými výzkumy rondelů na Nymbursku (Choťánky, Chleby). Autorka laickému čtenáři nezastírá, že současná archeologie nedokáže plně dešifrovat funkci těchto struktur; vypočítává možné interpretační modely i jejich argumentaci, ale také různé metody průzkumu a výzkumu těchto

struktur od leteckého snímkování přes geofyziku až po terénní výkop.

Třetí oddíl zabývající se eneolitem je nejobsáhlejší částí knihy. Autorka popisuje jednotlivé eneolitické nálezy a lokality na Nymbursku a na tomto základě vysvětluje charakteristiky dané pravěké periody. Zároveň si tak připravila prostor pro prezentaci mohyly nalezené v centru Nymburka (ulice Na příkopě) v sezónách 1994–1995. Mohyla byla ponechána *in situ* a byl nad ní vybudován památník přístupný veřejnosti (otevřen 18. 4. 2013). Zhruba na 50 stranách vtaňuje autorka čtenáře do archeologického dění. Popisuje odkryv samotný, způsoby dokumentace, interpretaci kontextu. Zároveň přibližuje těžkosti a dilemata, se kterými se archeolog setkává při práci v terénu, ale také tváří v tvář byrokracii a jiným než archeologickým zájmům. Čtenář se tak dozvídá, jak trnitá byla cesta ke konzervaci mohyly a jejímu zpřístupnění veřejnosti, že ne vždy je konkrétní výsledek v plném souladu s archeologovým názorem. Z těchto pasáží textu také jasně vyznívá, jak důležitá je schopnost archeologa vysvětlit a obhájit opodstatněnost svých připomínek.

Velmi působivé je *memento*, které vyplývá z popisu mohyly a které následně autorka přímo artikuluje v doslovu: každá archeologická událost se odehrála v širokých souvislostech konkrétní epochy, ale za každým archeologickým pozůstatkem se zároveň skrývá konkrétní lidský osud. Tuto myšlenku K. Motyková naplňuje pokusem o narativní vysvětlení, kdo mohl být onen muž pohřbený pro naše území netradičním způsobem v kamenné mohyle po poměrně dlouhé době od jeho smrti, kdy již začala dekompozice tělesné schránky. Třetí oddíl knihy se uzavírá popisem změn na konci eneolitu vedoucích k přechodu k době bronzové a úvahou o ceremoniálním popíjení, kdy pohyby jednotlivců, skupin i celých kmenů předznamenávaly „globalizaci“, hierarchizaci a urbanizaci doby bronzové.

Na závěr knihy byl zařazen rozhovor M. Vandas (autora filmového dokumentu o mohyle prezentovaného v památníku) s K. Motykovou uvozený krátkým vysvětlujícím appendixem. Appendix i rozhovor sám jsou překvapivě otištěny pouze v anglickém překladu. Diskutabilní je také snaha vydavatele, který si autorky hluboce váží (K. Motyková byla oceněna Řádem nymburského lva III. stupně za rok 2010), pocítit její dílo skutečně reprezentativním tiskem. Patrně s tímto záměrem byl zvolen velmi kvalitní těžký křídový papír, který sice nechává vyniknout perfektním ilustracím, je omyvatelný, ale pro čtenáře ne úplně praktický.

Práce je bohatě doplněna kvalitním barevným ilustračním materiálem, at již se jedná o kresby nebo

fotografie nálezů, archeologických lokalit, terénní plány nebo rekonstrukce. Autorka vždy vhodně vybrala ten typ dokumentace, který nejlépe odpovídá jejímu záměru ilustrovat konkrétní fenomén.

I když je kniha určena široké veřejnosti, popisované jevy rozhodně nezjednodušuje. Autorka nepodceňuje čtenářovu inteligenci a dělí se s ní i o detailní problematiku současné archeologie. Jedná se o seriózní text, ve kterém autorka neopomenula doložit každé své tvrzení, jinde naopak podtrhnout místa, kde archeologie stojí na tenkém ledě. I přesto je text čtivý, pochopitelný a logický. Jasnou orientací v zajímavé, ale ne úplně snadné problematice, umožňují pasáže, kde jsou vysvětlovány souvislosti, způsoby a cíle archeologovy práce i obecnější souvislosti. Autorka je velmi komunikativní směrem k čtenářům, vyzývá je, aby si konkrétní monumenty představili, aby se sami zamysleli, aby případně vyhledali to které místo. Vyzývá i kolegy archeology, aby případně neopomněli některé méně známé lokality, které se jeví jako velmi slibné. V knize se dočteme i o tom, kde archeologie (případně autorka sama, s. 113) pochybila.

Knihla může být i vhodnou příručkou pro začínající archeology nebo kolegy, kteří potřebují rychle získat přehled o archeologii nejstarších dějin Nymburka i jeho památkové péče. Autorka disponuje příkladným přehledem a orientací v problematice i bibliografií mladších úseků doby kamenné i regionu, komparační i kritickou schopností, ale zároveň schopností přehledně vysvětlit laickému publiku komplikovanou, ne běžně diskutovanou, problematiku. Jedná se o velmi kvalitní syntézu regionální problematiky nestaršího pravěku a nezbyvá než doufat v pokračování řady do doby bronzové.

Věra Klontza-Jaklová

Henryk Paner: Średniowieczne świadectwa kultu Maryjnego. Pamiątki pielgrzymie w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Gdańsku. Fontes Commentationesque ad Res Gestas Gedaniae et Pomeraniae IV. Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, *Gdańsk 2013*. 319 str.

Pokud bychom měli jmenovat jen jeden jediný druh drobné hmotné kultury středověku jako příklad nedozírného zmnožení pramenné základny díky archeologickým výzkumům v městských jádrech za poslední dvě až tři desetiletí, byla by tato volba v evropském rámci okamžitě jasná. Padla by bezesporu na poutní odznaky. A pokud bychom tento trend měli názorně doložit pouze jedinou lokalitou, budeme naopak hodně váhat, neboť se nám nabízí celá řada možností. Před dvaceti lety bychom zvo-

lili nejspíš Londýn, poté bychom si těžko vybírali mezi lokalitami v Nizozemsku. Dnes jim zdatně „konkurují“ význačné historické baltské přístavy, mezi nimi na prvním místě Gdaňsk. O celkovém množství (a typové škále) tamních nálezu odznaků, z podstatné části učiněných už v 90. letech 20. stol., jsme však donedávna měli jen matné tušení. První obšírnější sondou do tohoto pramenného bohatství je referovaná kniha, která vychází z nálezového stavu ke konci r. 2011. Tehdy bylo ve sbírce místního Archeologického muzea evidováno ca 1200 jednotlivých předmětů spjatých se středověkým poutnictvím. Z toho 334 položek, více či méně úzce spjatých s mariánským kultem, tvoří pramennou základnu předkládané práce, prvotně disertační. Zbylé tři čtvrtiny nálezového fondu však stále čekají na publikaci.

Tím netrpělivěji budeme vyhlížet další monografie či články, neboť autorovi lze dát asi za pravdu, tvrdí-li poněkud fanfarónsky, že gdaňská kolekce drobných kovových devocionálií nemá v Evropě srovnání stran celkového počtu – což je současně míněno ve smyslu dobře dokumentovaného nálezového kontextu (některé západoevropské sbírky jsou mnohem početnější). Vysoké množství gdaňských nálezu, shromažďovaných od r. 1988, lze vysvětlit v několika krocích. Jak autor zdůrazňuje, důležitým faktorem je systematické používání detektorů kovů a plavících zařízení. To ale není hlavní důvod o dva až tři řády nižšího množství podobných nálezu ve vnitrozemských oblastech. Ani poměrně vysoká geografická mobilita obyvatel hanzovních měst patrně nebude tou hlavní příčinou. Třeba obyvatelé pražského souměstí, odkud stále evidujeme jen jeden jediný archeologický nález středověkého poutního odznaku (*Dragoun 1995*), bezesporu s podobnou intenzitou navštěvovali západoevropská kultovní ohniska. Stěžejní příčinou propastných rozdílů v množství nálezu odznaků proto musíme hledat v rozdílném charakteru historických terénů. Autor uvádí, že v Gdaňsku prozkoumaná pozdně středověká souvrství dosahují výšky v průměru 4,5–5 m, přičemž neobjemnější jsou v prostoru přístavu, odkud pochází 80 % všech nálezu drobných devocionálií. Totéž v zásadě platí pro další města na jižním pobřeží Baltského moře (především Stralsund, Wismar), jejichž archeologické výzkumy v posledních letech přinesly stovky kusů poutních odznaků a jim příbuzných artefaktů. A opět na tom mají rozhodující podíl odkryvy v okolí historických přístavů.

Referovaná kniha je ze tří čtvrtin tvořena podobným katalogem rozličných mariánských devocionálií zhotovených za pomoci kadlubů ze slitin olova a cínu. Datační rozpětí souboru sahá od 14. do po-

čátku 16. století. Každé katalogové heslo doprovází kvalitní kresba spolu s fotografií. Naprosto převažují charakteristické poutní odznaky (plné i prolamované plakety). Zastoupeny jsou i vzácnější předměty: miniatury relikviářů či signálních trubek a závěšky ve tvaru minuskulního písmena M s korunou. Velká část odznaků pochází z Cách. Dané určení je nesporné u relativně početné skupiny se specifickou kompozicí motivů, v jejímž středu, anebo na vrcholu se nachází Mariina tunika, uchovávaná v tamním dómu. Zdaleka nejčastějším výzdobným motivem jsou sedící (resp. trůnící) Madony; početně vynikají zvláště plné plakety s dosti schematickým vyobrazením figur, za jejichž místo původu autor hypoteticky označuje samotný Gdaňsk, případně region Pomoří.

Úvodní a závěrečné kapitoly jsou tematicky dosti široce rozkročeny, přičemž autor v nich kompiluje bohatou polskou i západoevropskou literaturu k středověkému poutnictví a mariánskému kultu se zaměřením na Pomoří. Cenný je podrobný přehled polských nálezu poutních odznaků a jim podobných předmětů. Nepřilíší vkusná (typo)grafická úprava knihy není vcelku na závalu, neboť dokumentace v katalogu je reprodukována kvalitně. Co však nelze odpuštít autorovi a řediteli vydavatelské instituce v jedné osobě, je absence cizojazyčného resumé. Právě výzkum středověkých poutních odznaků vyžaduje co nejtěsnější mezinárodní spolupráci. Máloliterární položka z polské archeologické literatury poslední doby bude zahraniční badatele různých specializací zajímat tak intenzivně jako kniha o dílčím, přesto už mimořádném souboru poutních odznaků nalezených v Gdaňsku.

Jan Kypta

Literatura

Dragoun, Z. 1995: Poutní odznak z Kolína nad Rýnem z výzkumu v Rybné ulici na Starém Městě pražském. *Archaeologia historica* 20, 491–495.

Markus Riek – Jürg Goll – Georges Descœudres (Hrsg.): Die Zeit Karls des Grossen in der Schweiz. Benteli Verlag, Sulgen 2013. 327 str.

Představovaná kniha bude natrvalo připomínat jeden z řady velkolepých výzkumných a muzejních projektů o době Karla Velikého, realizovaných u příležitosti dvanáctistého výročí vladařova úmrtí (28. ledna 814). Doprovodila výstavu *Karel Veliký a Švýcarsko*, uspořádanou v zimní sezóně 2013/2014 v Zemském muzeu v Curychu. Ač optika švýcarských badatelů při přípravě knihy i výstavy kopírovala přesně nynější státní hranice, výsledky jejich

projektu daleko překračují úzký regionální kontext. Hlavním předpokladem úspěchu je samozřejmě zdejší široká nabídka spektakulárních dokladů raně středověké výtvarné kultury. V jejím představení tkví těžiště obou hlavních výstupů projektu.

Ač se alpské regiony nacházely na okraji obrovské karlovské říše, jako celek představovaly v jejím rámci jedno z nejméně významných ohnisek monastické kultury. Ta vlastně tvoří jediné tematické těžiště knihy, neboť soudobé světské prostředí (nejen) v alpských oblastech je s ohledem na stav pramenné základny jen minimálně poznáno, zvláště co se týče nobility. Ve spojitosti s karolinským obdobím si u Švýcarska každý mediévista ihned vybaví nárys půdorysu ideálního kláštera ze St. Gallen. I mnozí odborníci ale asi budou překvapeni, jak velké množství dalších nesmírně hodnotných církevních památek z dané epochy (750–900), najmě architektonických, se tu uchovalo. Doprovodná kniha k curyšské výstavě je svým způsobem průvodcem po těchto lokalitách, což se jeví jako mnohem příhodnější řešení než klasický katalog exponátů. A zároveň je koncipována jako přehled dosavadního poznání všech možných druhů výtvarné kultury, nevylučuje umělecké řemeslo v nejšířším slova smyslu. Na své si zde přijdou znalci knižních a nástěnných maleb, drobných řezbářských prací ve slonovině, luxusních textilií, vitráží či třeba zlatnických výrobků. Zdaleka nejvíce prostoru je však věnováno sakrální architektuře, na jejímž poznání se zásadní měrou podíleli archeologové.

Ve Švýcarsku jako snad nikde jinde v Evropě můžeme na poměrně malém území studovat velice široký dispoziční a tvaroslovný rejstřík raně středověkých řeholních domů různých typů. Souvisí to s geografickou polohou, neboť alpskými průsmyky neputovalo jen obchodní zboží, ale i kulturní statky v nejšířším slova smyslu mezi Středomořím a Záalpím. Horské štíty však současně předurčily, že se zde vytvořila pestrá regionální mozaika vzájemně víceméně izolovaných kulturních okruhů, což se dobře projevilo právě v architektuře. Bohatý obrazový doprovod názorně ukazuje, do jaké míry se od sebe po stavební stránce odlišují kláštery z oblasti na všech čtyřech světových stranách Švýcarska.

Co při listování knihou doslova vyrazí dech, je vysoká míra dochování raně středověkých švýcarských kostelů, ať tvořících dominanty výstavných klášterních areálů nebo situovaných zdánlivě osamoceně v odlehklých údolích. A navrch v jejich interiérech namnoze přečkaly rozsáhlé zbytky nástěnných maleb z karolinského období. Byť z mnoha jiných sakrálních staveb zbyly jen trosky pod podlahami pozdějších chrámů nebo pod terénem, díky archeo-

logickým výzkumům lze nejen celistvě rekonstruovat jejich půdorysy, ale i řadu detailů jejich vnitřní výzdoby. Ta byla často vyvedena ve formě plošných štukových, k tomu malovaných reliéfů, z jejichž fragmentů se v mnoha lokalitách podařilo sestavit poměrně velká torza. Z celoevropsky významných staveb lze konkrétně zmínit alespoň konventní kostel kláštera Münstair, jenž si z vnějšku i uvnitř uchoval do značné míry své raně středověké vzezření, včetně nástěnných maleb v lodi i trojici apsid. Na pobořených, archeologicky prozkoumaných kostelích v první řadě zaujmou doklady vícečetných, často rozsáhlých přestaveb už z 9.–10. stol., které nutí k obezřetnosti při používání slova „původní“, resp. „prvotní“: i pod podlahou dodnes stojícího kostela z karolinské éry se mohou nacházet zbytky ještě starší kamenné stavby. Stojí za pozornost, že starší stavba byla nezděná do základů zbořena, přičemž ani ty nebyly využity při výstavbě nové svatyně.

Z bohatého obrazového doprovodu knihy je zřejmé, že v alpském prostoru nelze definovat nějaký „univerzální“ stavební typ karolinského kostela, natož celého klášterního areálu. Nanejvýš lze uvést výčet charakteristických rysů staveb tohoto druhu. Mezi ně lze zahrnout třeba tzv. okružní krypty – podkovovité chodby pod východním nebo západním závěrem. Na celkovém dojmu z vnějšího pláště se často podílela trojice stejně vysokých, v půdorysu na sebe přímo navazujících apsid. Na fasádách významnějších staveb málokdy chyběly slepé arkády. Zdá se ale, že kostely navenek vyhlížely – ve srovnání s přebohatou reliéfní i malířskou výzdobou interiéru – poměrně stroze.

Při pohledu do závěrečného soupisu literatury český archeolog závidí dlouhou řadu publikací, které zpřístupňují výsledky (byť samozřejmě ne všech) důležitých terénních výzkumů církevních staveb. A zároveň si můžeme dobře uvědomit, že bez syntéz tohoto druhu by zahraniční badatel neměl šanci získat přehled o výsledcích regionálního výzkumu. Zvolený koncept se proto jeví přinejmenším stejně zásadní jako přeshrnutí muzejní projekty, k nimž svádí internacionální charakter kultury světských i církevních elit středověku. Obdivovat bychom pak mohli dočasnou sbírku a k ní „patřičně“ reprezentativní katalog exkluzivních artefaktů, ovšem mnohokrát už publikovaných. Kniha k curyšské výstavě má mnohem širší uplatnění. Zároveň je ale třeba připomenout, že málokde je církevní archeologie rozvinuta tak jako ve Švýcarsku a málokde mohou badatelé pracovat s podobně výjimečným souborem regionálních památek z karolinského období.

Jan Kypta

Svorník 12. Sborník příspěvků z 12. specializované konference stavebněhistorického průzkumu uspořádané 18.–21. června 2013 v Roudnici nad Labem. Historické zdivo.

Vyd. Sdružení pro stavebněhistorický průzkum, Praha 2014. 340 str.

Ediční řada *Svorník* – zdá se – nabírá druhý dech. Aktuální svazek dobře potvrzuje rčení, že forma sleduje obsah. Oproti předchozím třem svazkům se nejen podstatně zlepšila celková grafická úprava, ale také se výrazně zvýšil podíl kvalitních článků. Všechny se smysluplně vážou k vyhlášenému tématu konference, nicméně mnohé z nich se dotýkají celé řady dalších zajímavých témat. K obzorům archeologie sahá trojice článků o severočeských pískovcových lomech, které patří k charakteristickým rysům zdejší kulturní krajiny. Zhuštěný úvod do terénního průzkumu pozůstatků těžby pískovce sepsal K. Podroužek (19–42), jenž se dané problematice soustavně věnuje už přibližně dvě desetiletí. Přehledně charakterizuje různé typy lomů (na lomový kámen, či pravidelné kvádry), doklady základních těžebních úkonů a stopy po nejrůznějších nástrojích. Další dva články o lámání pískovce se týkají konkrétních lokalit. K. Knop s T. Nejezchlebovou a I. Peřinou zkoumají lomy, z nichž byl získáván kámen na stavbu větších kostelů. Jako ukázkové příklady si vybrali lomy v bezprostřední blízkosti hornolužického kláštera a hradu Ojvín. Dále upozorňují na lom u Sobotky (okr. Jičín), odkud mohl být těžen materiál na výstavbu tamního městského farního kostela v 90. letech 16. stol., což naznačují autentické letopočty nad lomovou stěnou a na plášti kostela. Z metodického hlediska mimořádně pozoruhodný je článek M. Nového a E. Nové (215–234), kteří se pokoušejí lokalizovat zdroje stavebního materiálu velkého barokního kostela v Konojedech (okr. Litoměřice). Na základě archivní rešerše, ohledání stavby a terénního průzkumu se jim podařilo objasnit organizaci stavby a s větší či menší pravděpodobností zjistit několik lokalit, v nichž byl těžen různě kvalitní pískovec pro obvodové zdivo a tesané architektonické prvky. Běžný zdicí materiál byl získáván v okruhu do 6 km, kdežto surovina pro staticky namáhané konstrukce a architektonické prvky byla dovážena z různých míst vzdálených až 30 km. Neméně zajímavé poznatky se týkají nákladů na vápno, jehož cenu zprvu zdvojnásobila vzdálenost 45 km, po kterou muselo být dováženo. Proto stavebník v dalších sezónách zahrnul jeho dovoz do robotních povinností místních poddaných.

Celá řada článků pojednává o technologii zdiva konkrétních středověkých staveb. Asi všechny známé příklady použití bosovaných kvádrů v české hradní

architektuře uvádí a podrobně hodnotí J. Varhaník (175–186). Pozoruhodnému souboru nymburských gotických staveb, jejichž zdivo se vyznačuje souvislými cihelnými líci a kamenným jádrem, se věnuje J. Pešta (235–248), přičemž upozorňuje na jejich analogie (po technologické stránce) v Braniborsku. O středověkých a časně novověkých stavbách s výrazným použitím cihel v Hradci Králové referují R. Bláha a J. Slavík (249–266). Velké množství poznatků technologického rázu o zdivu českých středověkých mostů shromáždili na základě široce pojatého interdisciplinárního výzkumu M. Cihla, M. Drdácý, D. Frankeová, M. Panáček a Z. Slížková (137–164). Autoři zároveň poukazují na znaky opakující se na vybraných zahraničních příkladech, které znají z autopsie. Mnoho postřehů o zdivu středověkých, zvláště sakrálních staveb z Kutnohorska předkládá K. Kibic ml. (285–304). Článek M. Rykla (165–174) lze jako obvykle doporučit pozornosti (nejen) studentů. Autor ze své bohaté průzkumové praxe (v daném případě především v rámci archeologických odkrytů) vybírá nejrůznější příklady zakládání zdiva. Text doprovodil názornými skicami ideálních situací a neméně poučnými fotografiemi konkrétních náleзовých situací. Upozorňuje na charakteristické technologické detaily, podle nichž lze neomylně sledovat pracovní postupy dávných zedníků, což je v podstatě nezbytný krok při interpretaci mnohých složitých stratigrafických situací, resp. při rekonstrukci zaniklých částí podloží či historického nadloží.

V rámci výzkumu architektury se v poslední době začínají otevírat témata, která přinášejí dosud netušené velké badatelské možnosti. Zajímavou ukázkou nových přístupů v referovaném sborníku je článek M. Cihly, M. Panáčka a L. Veselého (77–104), kteří se pokoušejí uceleně nastínit typologii topůrkových nástrojů středověkých kameníků. Základní oporou jsou jim dobové ikonografické prameny a podle nich zhotovené novodobé repliky. Doufáme, že autory shromážděné nečetné příklady z archeologické literatury se časem podaří podstatně rozšířit. Je totiž pravděpodobné, že nalezeno jich bylo už násobně více. Právě tento článek by mohl přispět k jejich poměrně snadné identifikaci, neboť se vyznačují specificky tvarovaným a často také ozubeným ostřím. Proto je nasnadě, že různé typy kamenických nástrojů zanechávaly specifické stopy na povrchu kvádrů a architektonických prvků, což nezřídka dovoluje i rámcově časové zařazení těch tesaných článků a kvádrů, které nelze jinými způsoby blíže datovat. A dlužno dodat, že stopy po opracování kamene lze zhusta s úspěchem použít při rozlišování historizujících úprav středověkých staveb.

Vzorové ukázky fotografické dokumentace záseků kamenických nástrojů prezentuje *P. Chotěbor* (105–116), konkrétně z areálu Pražského hradu.

Početný soubor archivních stavebních plánů vápenek, posbíraných *M. Ebelem* (57–66), dobře poslouží při interpretaci a rekonstrukci mnohých archeologických nálezů. Z podobného důvodu stojí za pozornost i obšírný článek *Z. Syrové a J. Syrového* (267–284), kteří na příkladech z moravského venkova podávají nástin všech základních technologických postupů „zdění“ z hlíny: dusání do bednění nebo skládání (někdy rovněž za pomoci bednění) z nepalovaných hranolových cihel či tzv. válek. Také připomínají časté užití dřevěných ztužujících konstrukcí (trámy, proutí).

Jan Kypta

Krzysztof Wachowski: Emblemata mediaevalia profana. Przykład Polski. Acta Universitatis Wratislaviensis No 3509 – Studia Archeologiczne XLVI. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2013. 177 str., 52 tab.

Vzhledem k obrovskému současnému tempu archeologické terénní činnosti v jádrech sídel středověkého původu napříč západní a střední Evropou se stále naléhavěji vnučují otázky, jak alespoň dílčím způsobem dostát nárokům na jejich zhodnocení, aby archeologie přemíru neztratila kredit v očích odborné i širší veřejnosti. Patřícných souhrnných publikací všech dosavadních výzkumů se nedočká už žádná generace. Oč se budou vyhodnocení odkládat, tím nevyhnutelně bude docházet k úbytku informací vedoucích výzkumů a ztrátám či poškození dokumentace, což v nemenší míře samozřejmě platí i pro shromážděné artefakty. Konkrétní příklady není třeba uvádět, neboť každý si jich vybaví hned několik. Je proto paradoxní, že vážné míněná debata, jak tomuto problému máme čelit, ani nezačala (nejen u nás).

Už z názvu referované knihy i dosavadní bibliografie jejího autora, známého wratislavského archeologa a vynikajícího znalce drobné hmotné kultury středověku, je zřejmé, že ani ona nebude v prvním plánu řešit nejpálčivější otázku současné terénní archeologie. Nicméně tomu, kdo se chce hlouběji zamýšlet nad publikační strategií rozsáhlých odkryvů ve středověkých jádrech sídel, zvláště měst, poskytnete nepřeborný zdroj podnětů. A nemělo by ho odradit, že v ní nenalezne jediné zhodnocení nálezo- vé situace, natož návod, jak se potýkat s nálezy artefaktů obrovské kvantity. Ba je tomu přesně naopak: Wachowského kniha pojednává prvořadě o těch druhých artefaktů, s nimiž se archeolog setkává vpravdě

výjimečně. Souhrnně a poněkud nepatříčně je lze zahrnout do sféry uměleckého řemesla, a to si ještě autor knihy z této kategorie odkrojil kachle. Zbyly mu artefakty nejrůznější materiálové a výtvarné povahy, které mezi archeologickými nálezy působí jako bílé vrány. Právě kvůli tomu bychom na ně měli zaměřit svou pozornost a pokud možno přednostně je publikovat. Konkrétně proč? Je-li nějaký druh artefaktů vzácný ve smyslu dochování, nezřídka je tento fakt dostatečně vyvážen jeho mimořádně vysokými výpovědními schopnostmi stran poznání zmizelé živé kultury. Dojde-li rychle po svém objevu zapomnění v nepřehledných depozitářích archeologických institucí, vznikne tím škoda neskonale větší než v případě artefaktů tuctových, čili v podstatě snadno nahraditelných. Toto základní, v zásadě prosté poučení skýtá Wachowského kniha. Třebaže v ní nikde není explicitně vyjádřeno, je přesto dobře čitelné mezi řádky.

Autor se pokusil v hranicích dnešních polských zemí zmapovat doklady pozdně středověkého uměleckého řemesla, po nichž prvořadě pátral mezi archeologickými nálezy. Konkrétně si vybíral artefakty, které buď svým celkovým pojetím a(nebo) aplikovanou výzdobou vypovídají o symbolickém způsobu vyjadřování dávných zhotovitelů a uživatelů. Shromáždil na první pohled nesourodou skupinu výrobků, které roztrídil buď podle ritualizovaných úkonů, při nichž byly používány, či podle ikonografického klíče jejich výzdoby. Jednotlivé kapitoly na sebe navazují jen volně; obecným pojítkem je symbolika jako taková. V zásadě ji lze rozdělit do dvou velkých tematických skupin, které se vzájemně prolínají. Na jednu stranu lze zahrnout projev reprezentace vyšších společenských vrstev, na stranu druhou doklady náboženských, a ovšem snad častěji vysloveně pověřených představ. Krom toho lze vydělit ještě jednu velkou, rovněž nesnadno ohraničitelnou kategorii, neboť mnohé motivy ztrácejí svůj původně symbolický rozměr a stávají se pouhými dekoracemi.

Většina pojednávání artefaktů autora zavedla k tématům obecné medievistiky. Na mnoha místech knihy se věnuje kultuře vyšších společenských vrstev, konkrétně vytříbenému způsobu stolování, rytířským zvyklostem nebo dvorskému kultu lásky. Obšírně probírá artefakty, v nichž se zračí středověká „řeč“ gest rukou. Jindy se pouští do drobnohlédných ikonografických rozborů dílčích výzdobných motivů, zvláště rostlin a zvířat.

Druhá škála shromážděných artefaktů se jeví stejně bezbřehá jako ikonografický rejstřík jejich výzdoby. Co z českého prostředí známe jen v minimální míře, jsou za pomoci matric bohatě zdobené

kožené předměty, jichž autor shromáždil několik desítek – různé řemínky, pochvy nožů, mošny, pouzdra na voskové tabulky, obaly amuletů či ryze okrasné dílce střeveců. Nejčastěji jsou v knize zastoupeny výrobky pasířů a šperkařů. Ostatně opasky či třeba prsteny jako takové představovaly v pozdním středověku symbolické předměty *par excellence*. Už i z českých zemí bychom byli schopni jmenovat řadu publikovaných analogií k polským prstenům a dalším šperkům s náboženskými či magickými nápisy a výtvarně pojednanými symboly gest rukou. Autorem prezentované keramické, kovové i skleněné nádoby nás zavedou k slavnostní tabuli. Při ní si dobře představíme ritualizované omývání rukou za pomoci akvamanilií, stejně tak i nalévání vína z cínových džbánek opatřených na dnech či pod víky ochrannými medailony s věroučnými náměty. Ovšem nádoby s přepjatými falickými symboly raději zařadíme do obecné kategorie žertovných tvarů, abychom se nepouštěli do krkolomných spekulací (autor vágně uvažuje o symbolice jakéhosi milostného nápoje).

Autor posuzuje převážně předměty nalezené v jádrech měst. Mnohé z nich představují názorný doklad už dobře zmapovaného jevu, kterak projevy vytříbené kultury aristokracie rychle došly nápodobu ze strany nižších společenských vrstev. Většinou bychom ale měli hovořit spíš o odlesku oné kultury, neboť symbolika určitých ritualizovaných zvyků se v měšťanském prostředí namnoze objevovala jen v podobě výzdobných námětů na nejrůznějších předmětech každodenní potřeby, nikoli jako ucelený životní styl. Nicméně právě vizuálně až přepjaté

pokusy o nápodobu vyšších společenských vrstev představovaly jeden z určujících rysů kultury pozdně středověkých měšťanů. Je tedy nasnadě, v čem tkví největší přínos Wachowského knihy pro archeologii a mnohé další odvětví mediévistiky. Protože uvedené trendy trvaly prakticky nepřetržitě, daří se nám tím překlenout problém, že většinu z probíraných artefaktů lze jen rámcově datovat; nálezné kontexty většinou zveřejněny nebyly a předměty samy nevykazují citlivé datační znaky. Podobně často se musíme spokojit jen s obecnou charakteristikou sociálního kontextu v podobě sousloví *městské prostředí*. Ani to ale nepředstavuje vážný problém, neboť surovina výrobků v kombinaci s kvalitou jejich řemeslného zpracování nasvědčují tomu, že se jednalo o zboží zhusta dostupné přinejmenším řadovým měšťanům zeměpanských měst.

Třebaže autor knihu prvořadě koncipoval jako příspěvek ke studiu středověké symboliky, dotkl se celé řady témat, která názorně vypovídají o životním stylu širokých společenských vrstev. Tím se oklikou přiblížil anglosaským syntézám pojednávajícím archeologické doklady každodenní kultury pozdního středověku. V nich se výklad stěžejní měrou odvíjí právě od předmětů uměleckořemeslné povahy, jakkoli relativně vzácně dochovaných, resp. nalézáných (např. *Gilchrist 2012*).

Jan Kypta

Literatura

Gilchrist, R. 2012: Medieval life. Archaeology and the life course. Woodbridge.